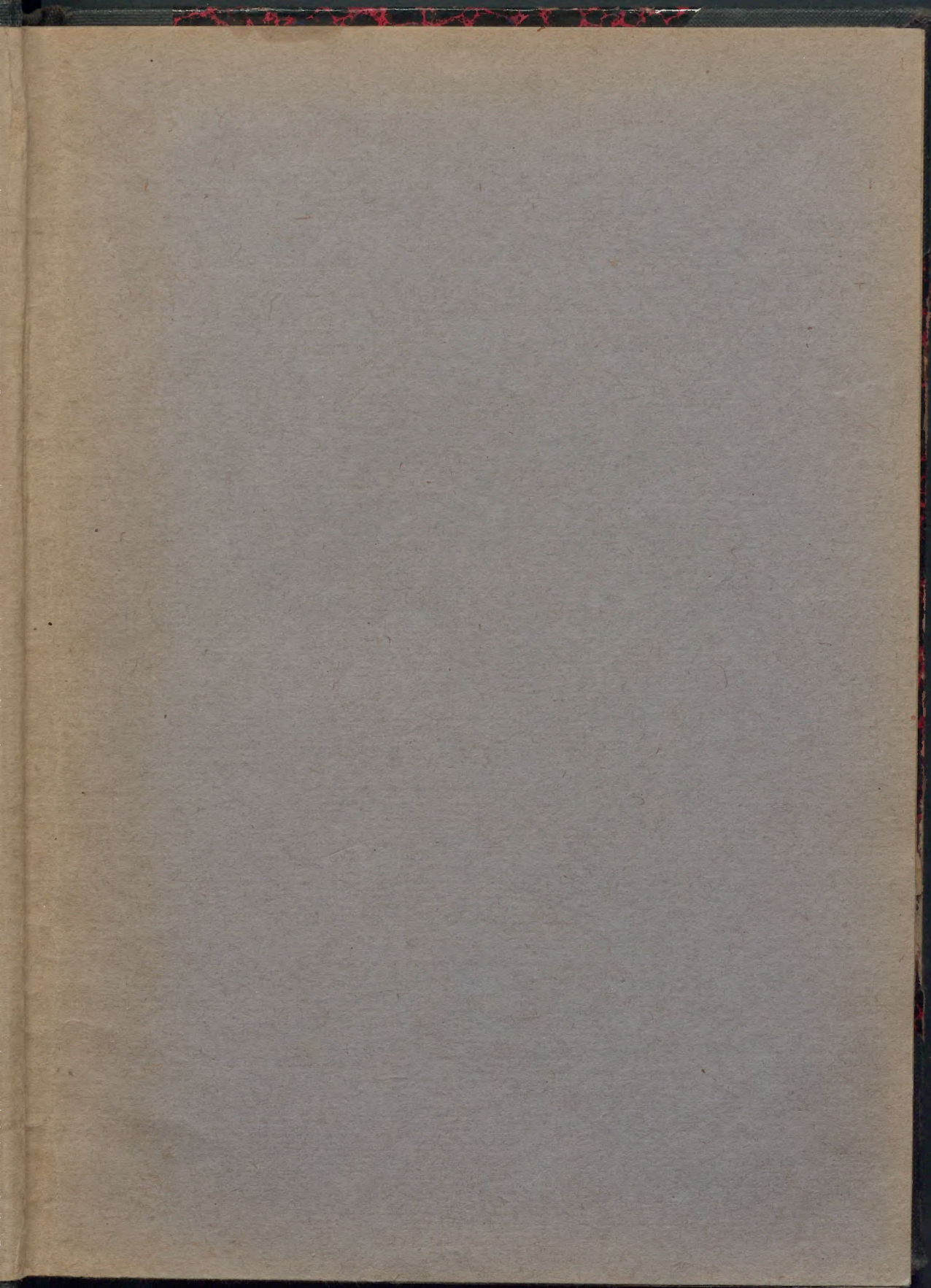

I-493

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՆՐԱԴԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXIII ԳԻՐԲ

1912 թ. № 2.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրոնային օր. ն. Ազատական, Պոլիս, 7.

1912

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՏ ՓՈԽԱՆԱԿԻՈՒՄ ԵՆ

ԱԶԳ Շաբաթաթերթ, բաժ. 12
ֆր. The «Azk» Pub. Co.,
Boston, Mass. 16 Beach St.

ԱՌՈՒՐԵԱՆ Օրաթերթ, բաժ. 3
րր., Ռուսաստանի 3 րր.,
Արտասահմ. 12 ֆր. Ред. Аху-
рянъ, Александрополь.

ԱՂԲԻՐ Պատկերազարդ ամսա-
զիր, բաժ. 3 րր. Ред.
Агбюръ, Тифлисъ.

ԱՇԽԱՏԱՆԿ Օրագիր, բաժ. 6
ֆր. R. du Jour-
nal «Achkhadank» Smyrne.

ԱՇԽԱՏԱՆԿ Շաբաթաթերթ
բաժ. Տաճկ 15 դր.
Արտասահմ. 6 ֆր. R. du Jour-
nal «Achkhadank» Van.

ԱՍԴԱՐԵԶ Շաբաթաթերթ, բաժ.
Ամերիկ. 1 50 տղ.,
Արտասահմ. 7½ ֆր. The Asba-
rez Publishing Co. Fresno Cal.
(U. S. A.) P. O. Box 865.

ԱՐԱՐԱՏ Ամսագիր, բաժ. Ռու-
սաստանի 4 րր. Ред.
Апаратъ, Эчмиадзинъ.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ Օրագիր, բաժ. Ե-
գիպտ. 40 Լգ., Ար-
տասահմ. 10 ֆր. R. du Journal
arménien «Archalouyce», Le Caire
(Egypte).

ԱՐՈՐ Ամսաթերթ, բաժ. Մշակի
բաժանորդների համար 4
րր., ոչ բաժանորդների՝ 6 րր.
Ред. Апоръ, Тифлисъ.

ԲԱԶՄԱՎԷՊ Ամսագիր, բաժ.
15 ֆր. R. de la
Revue «Bazma ver», Venise (Italie)
St. Lazare.

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ Երեւոյն
journal armé-
nien «Byzantion», Constata-
mople, Stamboul, Sultan Hamam.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ Պատկերազարդ
հանդէս, բաժ.
3 րր. Ред. Гегарвестъ, Тифлисъ.

ԳԻԻՂԱՏԵՏԵՍ Շաբաթաթերթ
բաժ. Ռուսաս-
տանի 3 րր., Արտասահմ. 10 ֆր.
Ред. Гюгатнтесъ, Тифлисъ.

ԴԱՇԻՆԿ Օրաթերթ, բաժ.
25 ֆր. Ред. du
journal arménien, «Dachink», Smyr-
ne, Imp. Mamourian.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ Շաբաթա-
թերթ.
Բաժ. 10 ֆր. R. «Yeritassard Hay-
astan», New-York, N. V. 199. P.
O. Box. Mad. Sq.

ԼՈՅՍ Շաբաթաթերթ. Բաժ. 4 ր.
R. du journal «Luys» Nak-
hitchévan Ред. Луйсъ. Нахичеванъ.

ԿՈՇՆԱԿ Բաժ. 2 տղար. R. de
la revue «Gotchnag»,
New-York, city.

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Ամսաթ.
Բաժ. ար-
տասահմանի 10 ֆր. Rédacteur Za-
reh Kazazian, Smyrne.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ Շաբաթաթերթ.
10 ֆր. R. «Hairemk»,
Boston Mass. 7 Bennet St.

ՀԱՍԿԵՐ Մանկական ամսա-
թերթ. Բաժ. Ռուսաս-
տանի 4 ր., արտասահմանի 12 ֆր.
Ред. «Аскеръ» Тифлисъ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

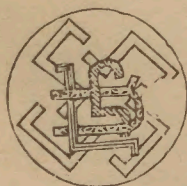
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXIII ԳԻՐԻ

1912 թ. № 2.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրագրաֆիկ Փր. Դ. Աղանեանցի, Պոլից. 7.

1 9 1 2

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

U. C. P. U. S.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔ ԹԷ ԱՄՐՈՑ. Թ. Թօրամա- նեանի.	5 — 26
ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ. Ասոր- պետի	27 — 67
ՀԱՅ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ. Ա. Ղալաշեանի.	84 — 114
ԵԶԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ. Ասորպետի	115 — 112 ✓
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ՎԱՆՔԵՐԸ. Ե. Հալապեանի	123 — 148
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆՅ. Ե. Հալապեանի	149 — 196
ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ. Ե. Հա- լապեանի	197 — 230 ✓
ՍԻՄԲՈՂ ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐՈՒՄ. Խ. Սամուէլեանի	231 — 232 ✓
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Սարուխանի Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրութիւնը. — Ա. Դօր—Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթ- ները. — Коллекции Кавказского музея т. VI .	233 — 239
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

XIV ANNEE

1 9 1 2.

SOMMAIRE

La capitale d'Ani était—elle ville ou forteresse, par T. Toramanian.

Les monnaies des rois arméniens, par Atrpet.

✓ Droit des anciens arméniens par Dr. A. Kiledjian.

✓ Le culte de bœuf, par Atrpet.

Les monastères du distr. de Novo-Bayazet, gouv. d'Erivan, par E. Lalayan.

L'épopée populaire de Van, (Turquie d'Asie), par E. Lalayan.

✓ Institutions cérémonielles chez les arméniens, par E. Lalayan.

Symbol dans les coutumes arméniennes, par Samouélian.

Bibliographie. Սարուխանի Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրութենը. — Ա. Դօր — Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները. — Коллекции Кавказского музея т. VI.

Adresse: Rédaction de la revue Azgagrakan Handess, Tiflis, (Gaucase).

ԲԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԱՆԻԻ ԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

Թ. ԹՕՐԱՄԱՆԵԱՆԻ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔ ԹԷ՝ ԱՄՐՈՅ

Դ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՇՐՁԱՆ

Ինչպէս ընդհանուր Հայաստանի մէջ 4-րդ էն մինչև 7-րդ դարու վերջը, այնպէս ալ Շիրակի Բագրատունի շրջանը ոչ միայն գեղարուեստական այլև մեծագործութեան շրջան է: Թէև Շիրակի յետագայ շրջաններ ալ գեղարուեստի զարգացման տեսակէտով ետ չի մնացին, նոյն իսկ մի քանի ճիւղերու մէջ աւելի գերազանցեցին, սակայն Բագրատունիներու նման մեծամեծ յիշատակարաններ չի թողուցին: Յետիններուն մէջ աւելի զարգացաւ նկարչութիւնը և մասնաւորապէս մանրանկարչական արուեստը:

Բագրատունիք բաղդատմամբ իրենց անձուկ երկրին և փոքրածիւ ժողովրդեան, մեծագործութիւն ըսուելու արժանի յիշատակներ շատ թողեր են, որոնց մէկ քանին այստեղ յիշատակելով պիտի բաւականանամ:

Աշոտ Ողորմածի վերագրելի մնացորդներ Անիի մէջ գտնել շատ դժուար է բացի մզկիթի մօտէն դէպի Ծաղկոցաձոր ձգւող պարիսպը և քանի մը հատուկոտոր մասեր արքունիքի մէջ (միջնաբերդ), որոնցմէ մէկը, ինչպէս վերև խօսեցայ, արքունիքը քաղաքէն բաժնող հաստ պատն է որ մասամբ պալատի հիւսիսային ճակատն էր: Աշոտին կարելի է վերագրել պալատի արևմտեան դուռը իր հնադարեան ոճի քանդակագործութեամբ և ջրամբարը: Եթէ իսկապէս ջրամբարը Աշոտի գործ լինելը կը հաստատուի, այն ատեն ջրամբարէն աւելի յիշատակութեան արժանի գործ է ջրմուղը, որուն միջոցաւ Ալաճա լեռան ստորոտներէն ջուրը կը հասնէր մինչև Անի և կը բարձրանար պալատի բարձրունքներուն վրայ: Ուշադրութեան արժանի էր ջրմուղի որոշ մասերուն շին-

ուածքի կերպը, որնոր նախընթաց տարիներ պր. Ն. Մառի պեղումներով բացուեցաւ, կային տեղեր որ թրծած հողէ խողովակները ջրի ուժեղ ճնշումներէն անփնաս պահելու համար կրկնակի քարէ խողովակի մէջ ամփոփած և մաքուր կրաշաղախով պնդացուած էին:

Ամբողջական պալատի մասին պիտի հրաժարիմ առ այժմ գրելէ, որովհետեւ աֆսպիսի այլանդակուած վիճակի մէջ մեզ հասած է որ, զժուար է դանազանել անոր մէջ իւրաքանչիւր բնակողներու առանձին շինածները կամ կատարած փոփոխութիւնները: Ինչ որ Աշոտի կամ Գագիկ Ա.ի վերագրել հաւանական էր, արդէն գրեցի, կը մնայ հիւսիս արեւելեան կողմի մէկ մեծ դահլիճը որ նոյնպէս հաւանօրէն վերագրելի է Գագիկ Ա.ի, որուն մէջ փոփոխութիւններ եղեր են Յունաց տիրապետութեան օրով. իսկ մահմետականներու և Ջաքարեաններու վերագրելի մասերուն համար կը գրեմ իր կարգին:

Սմպատի ընդարձակ պարիսպը հիւսիսային կողմի ձեռագործ խրամներով միասին ըստ ինքեան մի մեծագործութիւն է նահանգապետի մը չափ սահման և բնակչութիւն ունեցող թագաւորի մը համար:

Չեմ սխալիր եթէ ըսեմ որ մօտաւորապէս 2500 մէթրէն աւելի երկարութեամբ պարիսպ է շինուած Սմպատի ձեռքով քաղաքի շուրջը առնուազն 8—10 մէթր բարձրութեամբ և մէկ մէթր թանձրութեամբ, ամբողջովին կրաշաղախ մածուցիկ հրաբղխային աւազաքարերով երկու կողմէն սրբատաշ: Հիւսիսային կողմէն ձեռագործ խրամը մի մեծ աշխատութեամբ և զոհողութեամբ գլուխ հանուած գործ է: Խրամի մէջ լեցուելիք ջրի մակերևոյթին համար որոշուած բարձրութենէն աւելի արտաքին փոքր պարիսպին հիմերը որձաքարով շինելէն յետոյ հանդիպակաց կողմը մեծածաւալ որձաքարերով պատ շարեր են խրամի ամբողջ երկայնութեամբ աւելի քան 500 մէթր: Այս երկայնութեան մէջ ջրի հոսանքը արգիլելու և լճացած պահելու համար դէպի լայնութեան իւրաքանչիւր 10—12 մէթր հեռաւորութեան վրայ վերստին նոյն խոշոր որձաքարերով պատեր շինէր են, որոնց մէջ աւազանանման շուրջ լճանալով վերեւէն աւելորդը կը թափուէր իրեն յաջորդող աւելի ցածը գտնուողին մէջ և այսպիսով մէկ կողմէն կը հասնէր մինչև Գլիճորի վերի ծայրը, և միւս կողմէն մինչև Իգաձոր: Բայց ջրի առաւելագոյն մասը կը վազէր դէպի Գլիճոր ուր արդէն պարտէզներ պիտի ոռոգուէին և ջաղացներ դարձուէին այդ ջրով:

Սմպատի համար այս պարիսպը մեծագործութիւն կը համարիմ անոր համար որ, նախ Սմպատի աշխարհաշինութեան

գործը մէն միայնակ այս պարիսպը չէր կարող լինիլ. երկրորդ այդ ընդարձակ պարիսպը առ առաւելն 5—10 տարուան մէջ վերջացած է բացառապէս արքունի գանձարանի ծախքով: Ճիշտ է որ յետագայ շրջաններուն, մասնաւորապէս Զաքարիաներու ժամանակ աւելի հսկայ բուրգեր շինուէր են, պարիսպներու թանձրութիւնները կրկնապատկուէր և եռապատկուէր են, սակայն յետագայ շինութիւններ և յաւելումներ կատարուէր են առնուադն 100—120 տարուան երկար շրջանի մը մէջ, այն ալ ոչ թէ պետական հաշւով, այլ մեծ մասամբ անհատական ծախքերով: Չենք կարող ըսել որ Սմպատի գանձարանը չէր բաւեր աւելի հսկայ և մեծածախ պարիսպներ շինելու, այն ժամանակուան Շիրակի կամ Անիի քաղաքական կեանքի ապահովութիւնը չէր ստիպեր զինքը անկէց աւելի ամրանալու: Ասպետական քաջութեան հաժարուէր Սմպատ դրացի ազգերու մէջ և ոչ ոք չէր համարձակեր Շիրակի սահմաններուն մօտենալ. երբեմն մօտենալ փորձողներն ալ չարաչար պատժուէր էին իրենց անխոհեմ ձեռնարկին համար:

Յետագայ դարերու մէջ Անիի այդ աստիճան ամրակուռ գրահաւորումը նոյն ժամանակուան անհաստատ և անապահով դրութեան հետեանքն է. ամեն ըտպէ Անիին սպառնացող վտանգէն զգուշանալու համար չգիտէին ինչ միջոցներ ձեռք սռնէին: Որովհետեւ ոչ Բագրատունի թագաւորները ոյժն ու ազդեցութիւնը մնացել էր և ոչ ալ անոնց հարուստ գանձարանը: Յետագայ մեղկ, թուլամորթ, և երկրին շահերը պաշտպանելու անհոգ վարչապետներէ (բացի Զաքարէ սպասալարէն) յուսահատ ժողովուրդը, ինքն է յանձն առեր պաշտպանուելու հոգը՝ ինչոր երկրին վարչութեան ուղղակի պարտքն էր: Եկեղեցի շինելու նման, Զաքարեան շրջանին, մեծ բարեկործութիւն է համարուէր պարսպամասեր և բուրգեր շինելը, և մասնաւոր անհատներ ձգտել են մէկ կողմանէ իրենց կեանքի ու կայքի պաշտպանութեան համար, միւս կողմանէ իբրեւ յիշատակութեան յաւերժական կոթող բուրգեր շինել: Իբրեւ երկրին տէր և վարչապետ Զաքարէ սպասալարը ունի քանի մը բուրգեր շինած: Իսկ մնացած բուրգերու մեծ մասին վրայ կը գտնենք մասնաւոր անհատներու անուններ, որոնք իբրեւ բարեգործութիւն կանգնել են իրենց արձանագրած բուրգերը, ինչպէս Տիկ, Շանուշ, ասոր ղուստր Մամ խաթուն, Միխիթարիչ Գանձակեցի, Սարգիս որդի Սամուէլի, մի ուրիշ Սարգիս, Լուստու Լենկ: Կան շատ մը բուրգեր ալ որոնց վրայ գետեղուած են արձանագրութեան յատուկ քարերը բայց ոեւէ պատճառով չեն կարողացեր գրել տալ կանգնողներու անունները: Այս երեւոյթը փաստ է թէ երկրին անապահով վիճակին և թէ վարչական սնտուկներուն դա-

տարկուեցան. կամ աւելի ճիշտը հասարակութեան տոգորելու հետ իշխաններու և կառավարիչներու անբարեխիղճ կերպով վարմունքին:

Բազրատունիներու կը պարտինք Անիի կաթողիկէն իր վսեմ պարզութեամբ, և նրբակերտ մանուածոյ քանդակործութիւններով: Բոլորակ Գագկաշէն ս. Գրիգորը Բազրատունի հարստութեան պարծանքն և առանձնապէս Գագիկ Ա.ի մեծագործութիւնն է: Ճիշտ է որ Ներսէս Շինող 7-րդ դարուն առաջին անգամ կանգնեց է անոր հոյակապ նախատիպը, սակայն Ներսէսի համար ոչ միայն բաց էր համայն հայութեան քսակը այլևս բիւզանդական կայսրութեան գանձարանը *): Իսկ Գագիկի համար եկամուտի միակ աղբիւր իւր փոքրաթիւ Շիրակեցի բնակչութիւնն էր:

Առանձնապէս սքանչացման արժանի են գոնէ իմ գիտցածս հսկայական հինգ կամուրջներ, Ախուրեան գետի վրայ, որոնց 30 մէթրէ աւելի տրամագծով միակամար աղեղնակապումը այսօրուան մեծ արուեստագէտներու ալ զարմանք կը պատճառէ: Այս կամուրջներու մնացորդները առաւել կամ նուազ չափով կը գտնուին Մարմաշէնի (Ղանլիճա) Ղէղաճի, Չըրփըլուի, Անիի և Երուանդակերտի (Հաճի պայրամ պարսկաբնակ գիւղ) մէջ՝ Ախուրեանի Երասխ խառնուած բերնի մօտ: Աւելորդ կը սեպեմ յիշատակել այն փոքր կամուրջները որոնք մեծ թիւ կը կազմեն, բայց երկրորդական տեղ կը բռնեն փայտով կապուած լինելուն պատճառաւ: Ինձ համար աղացոյցի կարօտ չէ որ այս մեծ կամուրջները ամենն ալ կառուցուած են Բազրատունիներու օրով: Ես անոնց մասին պիտի գրեմ առանձին ուսումնասիրութիւն, երբ կը վերջանան այդ մասին իմ հետազօտութիւններս:

Թէ Բազրատունի ռը թագաւորներու օրով շինուած են այդ հսկայական կամուրջները, դեռ որոշ չէ, բացի իրենց արուեստագործական ոճով Բազրատունի շրջանին պատկանելու անվիճելի հաւաստիքներէն: Սակայն Անիի հարաւային ձորի մէջ գտնուող կամուրջը Սմպատի օրով հիմնարկուած կը կարծեմ:

Անիի հարաւակողման ձորին մէջ կան ուրիշ երկու կամուրջներու մնացորդներ ալ, որոնք գետի երկու եզրքներու վրայ խոշոր որձաքարէ հիմերու միջոցաւ կապուել են մեծամեծ գերաններով: Ասոնցմէ մէկը որ մեծ կամուրջէն աւելի վեր է գէպի կուսանաց վանք անուանուած մատուռի հանդէպ, Աշոտի պարիսպներէն դուրս մնացած քաղաքամասին հետ կը հաղորդակցել երբ դեռ Սմպատի պարիսպը շինուած չէր: Իսկ միւսը, աւելի վարը

*) Մովսէս Կաղանկատուացի

Ղըզ ղալայի մօտերը: Այս կամուրջէն Անիի կողմը անցնողին առջև կը բացուէր երկու ճանապարհ, որոնցմէ մէկը ձորի լանջին վրայ կը ձիւղաւորուէր մէկ գծով դէպի Ղըզ ղալա, իսկ միւս գծով կուղղուէր դէպի Միջնաբերդի հարաւ-արեւմտեան կողմի պարսպափակ ցածի բերդամասերը:

Կամուրջին անմիջապէս քովէն բաժնուող միւս ճանապարհը որոշ չափով գետի հետ զուգահեռաբար դէպի վեր գնալէն յետոյ, պատշաճաւոր տեղի մը վրայ, ոլորապաշտ ձեռագործ ճանապարհով մը կը բարձրանայ մզկիթէն ցած, ուղղակի Աշոտի պարսպին հետ հաղորդակցող դուռը, որնոր այսօր կիսափուլ վիճակի մէջ է, ինչպէս այն գծին վրայ դէպի արեւելք, կուսանաց վանքի մօտ, մեծ կամուրջէն քաղաք մտնելու դուռը, որուն վրայ կը գտնուի բաժարար Սարգիս Ծեկենցի մէկ արձանագրութիւնը: Դռնէն մըտնելէն յետոյ ոլորապաշտ ճանապարհ մը կը բարձրանար դէպի Աշոտի պարսպին այն դուռը որուն հետքը մնացած է մզկիթին և միջնաբերդի արեւելեան կողմի ձորեզրին վրայ գտնուող անջատ բուրգին մէջտեղերը: Այս երկու կամուրջները իմ կարծիքով գոյութիւն ունեցեր են թերեւ Աշոտէն ալ առաջ, և յետոյ նոր կամուրջին շինուելէն յետոյ իրենց կարեւորութիւնը կորսնցնելով աւերուեր են, մասնաւորապէս աւելի շուտ աւերուեր է վերի կամուրջը: Վարի կամուրջին հետ հաղորդակցող բերդի դուռը անպայման Աշոտի օրով շինուած է և հաղորդակցութիւնը միմիայն Աշոտի պարսպին հետ է: Այս պատճառներով ալ ինծի հաւանական կը թուի թէ Սմպատ քաղաքի ընդարձակ պարսպը շինելէն յետոյ անհրաժեշտ տեսաւ նաեւ կանոնաւոր կամուրջով մը բերդը հաղորդակցութեան դնել դրսի հետ՝ եթէ երբէք Սմպատէն յետոյ Գազիկի գործը չէ:

Այս մեծ կամուրջը, որ միւս երկու կամուրջներուն միջին կէտին վրայ հիմնարկուած է մօտաւորապէս քաղաքին ամեն կողմին հետ հաղորդակցութիւնը կը զիւրացնէր:

Հանճարեղ երեսկայութեան մի թռիչք է պարսպէն դուրս Հովիւի եկեղեցին, որուն մասին յաճախ առիթ ունեցեր եմ խօսելու և մտադրի եմ առանձին հատորիկով մը ի լոյս ընծայել այդ ճարտարապետական չնաշխարհիկ մարգարիտը: Իր եռայարկ ձևով Հովիւի եկեղեցին Զուարթնոցի և Անիի ս. Գրիգորի մանրանկարն է. ներքի կողմէն, որմասիւններէն մեկնող վեց աղեղներու ծայրերը առանց յինարանի կախ մնացած կախարդական երևոյթը, գաղափարով և շինարարական ճարպիկութիւնով մի մեծագործութիւն արժէ: Յատակագծի ձեւը և արտաքին ակնահաճոյ տեսքը մէկ հատիկ օրինակը կը թուի ինծի ամբողջ պատմական ճարտարապետութեան մէջ:

Բագրատունեաց շրջանին կը պարտինք հինգ գմբէթով Առաքելոց եկեղեցին, որ ոչ միայն նշանաւոր է իր առանձնայատուկ քանդակագործութիւններով այլև իր ձևով: Փանդակազարդերու տեսակէտով, Շիրակի մէջ 9-րդ դարէն մինչև 11-րդ դար վերածնող ճարտարապետական ոճի երկու այլազանութեան խառնուրդը կը ներկայացնէ, իսկ յատակագծի և կազմութեան ձևով կատարելագործուած հնագոյն ձևի մը շարունակութիւնն է հայ եկեղեցական ոճի մէջ որ կոչուած է արտաքին ազդեցութեան տեսակէտով: Բիւզանդիոնի վրայ յաղթանակ տանելու:

Գեղարուեստական ոճի տեսակէտով Բագրատունեաց շրջանին վերածնող հայ ճարտարապետութիւնը երկու տեսակ այլազանութիւններէ անցած է, իրարմէ թէև ոչ օտար, այնուամենայնիւ որոշ չափով տարբեր, ինչպէս մէկ ծնողի երկու հարազատ զաւակները: 9-րդ դարէն մինչև 10-րդ դարու կէսի վերածնութիւնը կազմուած է 5-րդ և 7-րդ դարու հայ ճարտարապետութեան աւանդական գծերով, իսկ 10-րդի կէսէն մինչև 11-րդի վերջերը երեցող այլազանութիւնը, իր անմիջապէս նախորդին վրայ զգեցած է մի տարադ որնոր իր մանրամասնութեան մէջ աւելի հեռաւոր ասորա-քաղղէական աւանդութիւններու հետ կարելի է կապել քան մօտակայ ժամանակի ոճերու հետ:

Ահա այս շրջանի հայ ճարտարապետութիւնն է որ Եւրոպական գիտուններէ ոմանք, ժամանակագրական անստոյգ տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած, զփոթեր են յետագայ Չաքարեան շրջանի վերածնութեան հետ և միշտ թեր ու դէմ կարծիքներով Արապական կամ Սելճուքեան ճարտարապետութեան ազդեցութիւններ փնտռել են անոր մէջ: Սակայն վերջերս, շնորհիւ մէկ երկու ականաւոր գիտնականներու կատարած աւելի մօտէն լուրջ հետազօտութեան պարզուած է որ 9-րդ և մինչև 11-րդ դարու վերջը ծաղկող հայ ճարտարապետութիւնը ոչ միայն այդ կարծեցեալ ազդեցութիւններէն հեռու է, այլև ընդհակառակը ինքն է որ իր ազդեցութիւնը տարածել է մինչև հեռաւոր Եւրոպայի վրայ, օժանդակելով մասնաւորապէս Գոթական ճարտարապետութեան վերածնութեան:

Բագրատունի շրջանի բոլոր գործունէութեան արդիւնքը այստեղ հաւաքել յօդուածիս նեղ սահմանը չի ներեր, մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար կարծեմ այսքանն ալ բաւական է: Դրելը և նկարագրելը երբէք չեն կարող պատկերացնել նոյնութեամբ այն ինչ որ իրականութիւնն է: Համոզուելու, հիանալու և Բագրատունի շրջանին մէջ հայ ցեղին ստեղծագործական տաղանդը գնահատելու համար պէտք է անձամբ տեսնել անոնց թողած յիշատակարանները, թերևս այն ատեն կը ծնի մեր սրբտին մէջ անոնց արժանաւոր ժառանգներ լինելու վսեմ գզացումը:

Ե.

ՇԷՏՏԱՏԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Շէտտատեաններու շրջանին մէջ ճարտարապետութեան և գեղարուեստներու զարգացման տեսակէտով առանձնապէս աչքի ինկող ոչինչ չեմ գտներ, ընդհակառակը ողբերգակ բանաստեղծ լինել հարկ է Յունաց տիրապետութենէն և Արփասլանի կոտորածէն սկսած՝ մինչև մեծն Զաքարէի տիրապետութեան փրկարար շրջանը բովանդակ Շիրակի սուգն ու շիվանը ողբալու համար: Ես այստեղ Շէտտատեաններու անունով առ առաւելն արձանագրել կարող եմ քանի մը արուեստագիտական այլանդակութիւններ և պատմական վշտառիթ անցքեր որոնք պարզ կերպով ցոյց կուտան Շէտտատեան ըստած ցեղի վարչական արժանաւորութիւնը և հոգեկան նկարագիրը:

Հարկ չեմ տեսներ այստեղ մի առ մի մէջ բերել Ա. Լաստիվերտցու, Վ. Բարձրաբերդցու, Կ. Գանձակեցու և այլոց ողբերգական սրտաճմրիկ հիւսուածքները աւելի քան մէկ դար Շէտտատեաններու օրով Շիրակի գլխէն անցած անլուր աղէտներու մասին:

Հիմնուելով Վ. Բարձրաբերդցու մէկ վկայութեան վրայ, բանասէրներէ ոմանք կեղրակացնեն թէ, Արփասլանի յաղթութենէն յետոյ Անիի առաջին տէր Մանուչէի մօր կողմանէ հայ ցեղի պատկանիլը և հայ կնոջ հետ ամուսնացած լինելը Անիի և շրջակայից բնակչութեան համար մեծ բարիքներ բերաւ, որպէս թէ Մանուչէ ցեղական բնազդներէ առաջնորդուած իր շուրջը հաւաքեց իշխաններն ու աւագները և անուանական կերպով անոնց յանձնեց երկրին ներքին վարչութիւնը Արփասլանի թողած քարուքանդ աւերումներէն քաղաքը վերականգնելու համար:

Ծիշտ է որ պատմական յիշատակութիւն կայ Մանուչէի այդ վարմունքի նկատմամբ և Վարդան Բարձրաբերդցու ըսելով «շինեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զսուաջինն»: Բայց ես Մանուչէի վարմունքին մէջ ոչ մի անկեղծութիւն և ժողովրդասիրութեան զգացում չեմ գտներ երբ կը համեմատեմ այդ տոհմի ամբողջ տիրապետութեան պատմութիւնը Անի քաղաքի աւերակներու հետ, որոնք միաձայնութեամբ կը հաստատեն իմ կարծիքս:

Մեծ քաղաքագիտութիւն ունենալու հարկ չի կար Մանուէի համար. իր անձնական անմիջական շահերը կը պահանջէին որ Արփասլանի թողած աւերակները վերականգնուէին, ցրուած ու օտարացած ժողովուրդը վերադառնար, վերստին աշխատէին, չարչարուէին և իր անյատակ գանձարանը լեցնէին, աւերակներ ողբացող բուի պաշտօն կատարելու համար չէր որ գնեցին Անին, այլ շահելու հարստանալու և անսպառ եկամուտի տէր դառնալու համար ժրաջան, տաղանդաւոր և բազմաբուռ հայ ժողովուրդի արիւն քրտինքը ծծելով: Մանուէ ստիպուած էր անմիջապէս հայ իշխաններ ու աւագներ իրեն շուրջը հաւաքելու քանի դեռ երկիրը բոլորովին դատարկուած չէր և անոնց միջոցաւ ազդելու բնակչութեան վրայ: Առանց այդ խորամանկ միջոցին Մանուէ չէր կարող մոռցնել տալ Անեցիներու նման անկախութեան վարժ և դեռ չայլատեցուած ժողովուրդի մը իր մօտիկ անցեալը՝ մէկ կողմանէ իր անկախ օրերու բաղդաւորութիւններով միւս կողմանէ Արփասլանի գազանային կոտորածի բացած խորունկ վէրքերով: Դեռ թարմ էր ծնողներու, եղբայրներու, քոյրերու և զաւկներու սրախողխող սատակման ու անարգ բռնաբարմանց յիշատակը՝ որոնց արեան ու արցունքի հեղեղներով ողողուեցան Անիի բազմամարդ փողոցները. դեռ կը ծխային այրուած ու քանդուած շքեղ եկեղեցիներու ու պալատներու անթիւ մոխրակոյտերը: Այս ցաւագին ու վշտամորմօք յիշատակները կամաց կամաց կամ համայնական գաղթի պիտի մղէր ժողովուրդը և կամ վճռական վրէժխնդրութեան, և ասոնցմով ուղղակի պիտի ջախջախուէր Մանուէի յուսածիծաղ ճակատագիրը:

Այս ուղղութեամբ պիտի պահէր Մանուէ երկրին վարչութիւնը մինչև մօտիկ անցեալի զարհուրելի օրերուն ահանատես ծերերը կը մեռնէին, երիտասարդները կը ծերանային, և մանուկներու ու պատանիներու մտքէն շոգիի նման կը ցնդէր անցած սե օրերու դժոխային պատկերը: Որ աւելին է, մինչև այն ժամանակ Անիի մէջ կը բազմանար մահմեդական բնակչութեան թիւը և կը հաւասարակշռէր ներքին ոյժը:

Ըստ երեւոյթին Մանուէ յաջողեցաւ պատիւներով ու աստիճաններով աւագանին կաշառելով և անոնց միջոցաւ բնակչութիւնը հնազանդութեան յորդորելով, սակայն իր շատ մը անհեռատես վարմունքով ալ չի կրցաւ արմատախիլ ընել ատելութեան ու վրէժխնդրութեան ոգին:

Ամեն աղէտի ու տառապանքի դիմացան Անեցիք, և առժամանակ մոռնալ կեղծեցին մօտաւոր անցեալի սե ցաւերը, թալանուած, ծայրայեղ աղքատութեան դատապարտուած վիճակի մէջ

անտրտուն ջ համբերեցին իրենց վրայ դրուած ծանր հարկերուն, սակայն չի կարողացան հանդուրժել ամեն օր իրենց նախնիքներէ պաշտելի յիշատակ և մխիթարութեան միակ ապաստանարան սրբավայրերն ալ մահմետական դէնի անարգ մահիկներով պղծուած տեսնելով:

Անիի մէկ հատիկ զարգ և աշխարհահռչակ կաթողիկէին վրայ չէր միայն որ մահմետականի ոսկի մահիկէն արձակուած շողքերը թունաւոր նետի պէս ամեն օր Անեցիներու սիրտը կը խոցոտէր, այլև շատ ուրիշ սրբավայրեր ենթարկուած էին նոյն սգալի անարգ վիճակին: Ժամանակակից Ա. Լաստիվերտցին սրտառուչ կերպով կը պատմէ թէ ի՞նչպէս շատ մը եկեղեցիներ քանդուեցան և անոնց մաքուր սրբատաշ քարերով մահմետական կառավարիչներու ապարանքներ հիմնուեցան, հայ ծագում և հայասիրութեան համբաւը վայելող Մանուչէի և զինքը շրջապատող հայ աւագանիին աչքին առջև: Գրիստոնէութեան անունը նախատինք եղած էր, կը շարունակէ ողբերգակ Ա. Լաստիվերտցին, իսկ կողոպտել թաւանել ու սպանելը առաքինութիւն էր բռնակալներու համար, չէին կամենար մինչև իսկ որ Անեցի իր մարմնի մերկութիւնը ծածկէր, տիրող բռնակալին հաճոյք կը պատճառէր տեսնել իր հպատակները անօթի, ծարաւ, մերկ և ահ ու սարսափի տակ չորացած:

Կասկած կարճը է լինել որ հայ ժողովուրդը իր աւագանիներու միջոցաւ չի դիմեց նոյնիսկ հայասէր կարծուած Մանուչէին և չի խնդրեց որ վերջ տրուին այդ անիրաւ հարստահարութեանց, իրենց ամենամաքուր զգացումները վիրաւորող նախատանաց և ետ դարձուին ժողովուրդին դարաւոր ազօթքներով նուիրագործուած սրբավայրերը, իթիւս որոց նաև քաղաքին ամենասիրելի թագուհիներէն մէկուն պանծալի յիշատակ կաթողիկէն: Բայց ամենուն արդիւնքը եղեր է Մանուչէի կողմանէ անտարբերութիւն ու անզգայութիւն և լուռ հանդիսատես աւանդապահ ու բարեպաշտ ժողովուրդի մը խղճին ու հաւատքին դէմ եղած անարգական բռնաբարոյներուն:

Մանուչէի յաջորդը Ապուղուար երբ չի բաւականանալով Արփասլանի օրէն կաթողիկէի վրայ տնկուած մահիկով իւլաթէն բերել տուաւ աւելի խոշոր ու ծանրագին մահիկ մը նախորդին փոխարինելու և զայն գերազանցելու համար, այն ատեն Անեցիներու համբերութեան բաժակը լեցուեցաւ: Տնտեսապէս քայքայուած դրութեան մէջ եթէ ինքնագլուխ չի կարողացան ապստամբիլ և բռնակալի լուծը թօթափել, գաղտնի դիմեցին վրաց Դաւիթ թագաւորին և խոստացան քաղաքը իրեն յանձնել՝ անկաս-

կած առաջին անգամ կաթողիկէին զուխը ցցուած անարգ մահիկը ոտքի տակ ջախջախելու մտադրութեամբ, ինչպէս որ Արփասական վարուեր էր Սմբատի անգին ջահին և Կատրամիղէ թագունու մարդաշափ բարձրութեամբ արծաթեայ խաչին հետ:

Դաւիթ թագաւոր սիրով ընդունեց Անեցիներու առաջարկը անմիջապէս եկաւ և Անեցիներու աջակցութեամբ դուրս քշեց Շէտտատիաններու տոհմը, և առաջին գործը եղաւ հաւաքել եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, ու վերստին օժմամբ մաքրել տալ կաթողիկէն վաթսուն տարուան մահմեդականի պիղծ ապականութիւններէն:

Շատ չանցաւ Դաւիթ մեռաւ և անոր տեղը անցաւ իր Դիմետր որդին: Ասոր օրով Շէտտատեաներ վերստին ձգտեցան Անիին տիրանալու, բայց Դիմետր իր քաղաքական աննպաստ կացութեան պատճառաւ, ահամայ յանձն առաւ Անին յանձնել Շէտտատեաններու, սակայն Անեցիք անձնատուր եղան այն պայմանով որ անոնք յարգեն խղճի ազատութիւնը և անգամ ալ չի փորձեն կաթողիկէին ձեռք տալ:

Իբնէ վատութեամբ խմորուած ցեղի մը հարազատը, Անիինոր տէր ուխտադրութ Փատլուն, հակառակ իր երդմամբ տուած խոստումին, արհամարհելով Անեցիներու խիղճ ու զգացումը, հրապուրուած կաթողիկէի ոսկեղէն, արծաթեղէն մեծ հարստութենէն, փորձեց ձեռք մեկնել և տիրանալ անոր: Սակայն շուտով զգաց իր վտանգաւոր ձեռնարկի աղետարեք հետեանքը և անմիջապէս հտկեցաւ իր մտադրութենէն ու առասպելական հրազով մը քօղարկեց իր անարգ պարտութիւնը: Վրացւոց կարճատև հովանաւորութենէն շունչ առած Անեցիք այնպիսի սպառնական դիրք բռնեցին, ուրկէց սարսափեցաւ Փատլուն: Անտարակոյս այս անգամ Անեցիք պատրաստ էին կամ մինչև վերջին մարդը կոտորուել կաթողիկէի դրան առջև և Փատլունը մոխրի վրայ նստեցրել և կամ յաւիտենապէս քշել զինքը մի ուրիշին անձնատուր լինելով:

Այս բնորոշ ղէպքէն յետոյ մնացած 60—70 տարիներ, մինչև Զաքարէ սպասալարի տիրապետութիւնը, Անին տասը տարի յաջորդաբար խաղաղութեան երես չի տեսաւ թէ ներքին բռնակալներէ և թէ արտաքին թշնամիներէ: Ստիպուած էին դարձեալ պարբերաբար դիմել վրաց թագաւորներուն և անոնց պաշտպանութեամբ չեզոքացնել փոքր ինչ ներքին ու արտաքին չարիքները: Այս շրջանին պատկանող յիշատակաբաններու, արձանագրութիւններու և պատմագրական էջերու մէջ լեցուն են դառն ժամանակ, չար ժամանակ տխուր բացականչութիւններով: Սպանութիւններ, թալաններ, բռնի մահմեծականացումներ պակաս չէ-

ին երկրին ամեն կողմը և տուրքերու ծանրութեան տակ ճնշուած կը հեծէր ժողովուրդը: Կարող դասակարգը մեծ մասամբ գաղթականութեան մէջ փնտռեց իր խաղաղութիւնը, իսկ մնացողներուն համար օր ըստ օրէ կենաց մահու խնդիր դարձաւ այնտեղ մնալը: Յոյներու դաւաճանութենէն զոգուած, մահմեդականի բռնակալութենէն սարսափած զժրադդ Անեցիք վերջին փորձ մը ևս կատարեցին յաճախ իրենց բարեացակամութիւնը ցոյց տուող վրաց արքունիքին դիմելով՝ ընդմիջտ ազատելու համար գաղանաբարոյ Շէտտատիաններու ճիրաններէն:

Նախանձելի բաղդաւորութիւն պարգեւեց Անեցիներուն վրացացւոց կողմանէ այս անգամ Մեծն Զաքարէի Անիի և շրջակայից վրայ զօրավար նշանակուիլը: Այս դիւցազնական քաջութեամբ օժտուած մարդը, ոչ միայն զօրավար էր, այլև տէր ու թագաւոր Անիի և անոր դրօշակին տակ գտնուող սահմաններուն: Կարճ ժամանակի մէջ երկիրը միանգամայն մաքրեց տնտեսապէս ու բարոյապէս քայքայող և ապականող տարրերէն: Շիրակէն շատ հեռու տարաւ իր տիրապետութեան սահմանները, բազմաթիւ հայ բնակչութիւններ ազատեց մշտաչարճար գերութենէ: Իր բնատուր քաղաքագիտութեամբ այնպիսի բարեկարգ վիճակի մը մէջ դրաւ երկիրը որ յանկարծական թափով սկսեցին ամեն կողմ ծաղկել ճարտարապետութիւն և գեղարուեստներ և ծածկուել ամեն կողմ գեղակիրտ յուշարձաններով:

Մինչև այստեղ պատմական փաստ էր որ ներկայացուցի Շէտտատիաններու աշխարհաւէրութեան նկատմամբ, այժմ ներկայացնեմ քանի մը փաստեր Անիի լուռ բայց պերճախօս ճրջմարտութեամբ ազադակող փլատակներու վկայութիւններէն քաղուած:

Իմ բոլոր խուզարկութիւններս ապարդիւն անցան գտնելու համար մեծ կամ փոքր շէնք մը որուն կառուցումը Շէտտատեաններու շրջանին պատկանէր, գէթ բաղդատելու համար թէ անոնց ճաշակը ի՞նչ դրոշմ դրաւ Բագրատունի շրջանին ծաղկող ճարտարապետական արուեստին վրայ: Կը կարծեմ թէ այսուհետև փնտռելն ալ անօգուտ է, որովհետև ինչպէս կերևի, Շէտտատիաններու օրով գրեթէ ոչ միայն քար քարի վրայ չէ կրցած դնել հայ ժողովուրդը, այլև հինէն մնացածներուն մեծ մասն ալ հիմնայատակ քանդուեր են:

Ալփաւանին Անին պաշարած ժամանակ, կը պատմուի թէ այնտեղ 1001 եկեղեցիներ պատարագի կանգնեցին: Ո՛ւր մնացին այդ առասպելական թուով եկեղեցիները, որոնցմէ այսօր հազիւ վեց կամ եօթը հատ կարելի է գտնել: Ասոնցմէ ոչ միայն

մեզի չէ հասեր, այլև Չաքարեան ազատութեան շրջանին ալ չեն հասած: Կիրակոս Գանձակեցին կը պատմէ թէ Չաքարէի տիրապետութեան օրէն սկսած «շինեցան բազում վանորայր որ ի վաղուց ժամանակէ անտի ւսերեալ էին ի հինիցն Խսմայէլի, վերստին նորոգեցան եկեղեցիք եւ պայծառացան դասք պաշտօնէից, շինեցան եւ նոր վանորայր եւ եկեղեցիք...:

Թէև ծաւալով փոքր, սակայն թուով Բագրատունի շրջանէն ոչ նուազ եկեղեցիներ և ուրիշ հասարակական ու անհատական շինութիւններ շինուել են Չաքարեան շրջանին նոյնքան ժամանակամիջոցի մէջ որչափ որ տեկց Շէտտատեանց տիրապետութեանց դատարկ շրջանը: Անիի մէջ այսօրուան տեսնուած հին Բագրատունի շրջանին պատկանող 5—6 եկեղեցիներէն զատ մնացած բոլոր եկեղեցիներ, վանքեր ու մատուռներ առանց բացառութեան Չաքարեան շրջանին կը պատկանին: Անիի ժողովուրդի ընդունակ և տոկուն նկարագրէն կարող ենք հետեցնել որ թերևս հնարաւորութիւն ունեցան երբեմն որոշ չափով շէնքեր շինելու, Շէտտատեաններու օրով ալ, սակայն ինչպէս կերևի Շէտտատեաններ հնարաւորութիւն իսկ չեն տուել ոչ միայն նորերը շինելու այլև եղածներն ալ պահպանելու, ինչպէս քիչ առաջուան մէջ բերածս Ա. Լաստիվերտցու վկայութիւնն ալ նոյնը կապացուցանէր: Նոյն իսկ զարմանալի կերպով կը նկատուի որ նոյն շրջանին պատկանող խաչքարեր անգամ չիկան:

Միջնաբերդի գագաթին մի ահագին պալատ կայ նրուն մէջ սկսած Կամսարականներէն մինչև 14-15-րդ դարերու յետին ոստիկանը իրենց գոյութեան որոշ չափով ապացոյց թողել են, իսկ Շէտտատեաններէն ոչ մի քար: Թուեմ այն ամենը որ յիշատակարաններու ստոյգ լեզուով վկայութիւն է Շէտտատեաններու Անիի մէջ լոկ գոյութեան:

Ծաղկոցաձորի կողմէն միջնաբերդ մտնելու դրան առջև կատարուած պեղումներու ժամանակ գտնուեցան Շէտտատեաններէ մնացած արձանագրութիւն մը (մեծ մասամբ անընթեռնելի և յետին ժամանակներու պատկանող) և կոպիտ ու անճաշակ քանդակագործութեամբ պարսկական առիւծ մը: Ահա այս առիւծն է Շէտտատեաններու շինարարական և գեղարուեստական ճաշակի միակ վկան: Անտարակոյս հայ վարպետի մը գործ է, սակայն ինչ յառաջդիմութիւն կարելի էր սպասել արուեստագործ զասակարգէ մը որ 60—70 տարի անպտուղ անգործութեան դատապարտուած էր, բնականաբար արդիւնքը պիտի լինէր այդ առիւծի անճաշակ քանդակագործութիւնը:

Միայն քսան տարի Անիի տիրապետող յոյնը գէթ քանի մը

ճաշակաւոր քանդակագործութեամբ սիւներու ու խարիսխներու մնացորդներ թողեր է պալատի հիւսիս արեւելեան մեծ սրահին մէջ նախկինին վրայ կատարուած նորոգութեան մը կամ փոփոխութեան մը առթիւ: Բայց Շէտտատիաններու գործը եղեր է վայելիլ հինները որչափ ժամանակ որ հնարաւոր էր, այնուհետեւ ալ առանց դրսէն նոր քարմը տաշելու պալատին մէկ մասը քանդելով միւս մասը գոհհիկ կերպով կարկատել:

Փաստացի կերպով Շէտտատիաններու մէկ ուրիշ գործն է Անիի աւագ դրան մօտ մէկ հատիկ բուրգի մը թանձրացումը, գուցէ և մի քանի հատի՝ դատելով ոմանց արուեստագործութեան ժամանակակից համարուելու նմանութենէն: Այս զոհաբերութիւնը կատարել է բացառաբար Անիի առաջին մահմետական տէր Մանուէլէն, անշուշտ իր անձնական շահերու և կաշիին պահպանութեան համար՝ քան ժողովուրդի ապահովութեան: Տարակոյտ չիկայ որ այսքանն ալ կատարուած է դարձեալ մինչև շապիկը մերկացած Անեցիներու ձրի աշխատութիւնով: Թէև վերջին Շէտտատեան տէրերու օրով, սակայն փաստ է որ այդ բուրգերուն մէջ կան լոկ քաղաքի բնակչութեան անհատական ծախքերով ալ շինուած ինչպէս Աբրահամ օմն 1160 թուին իր սեփական ծախքով թանձրացուցեր է բուրգերէն մէկը: Արդեօք քանի ուրիշներ պիտի գտնուէին այսպէս եթէ հնար լինէր ամբողջական պարիսպներու պեղումներէ զատ վար առնել նաև Զաքարեան շրջանին նոր թանձրացումով ծածկուած հին բուրգերուն թանձր վարագոյրները:

Ահա ասոնք են Շէտտատիաններէ մնացած ամբողջ ճարտարապետական հարստութիւնը, ասկէց զատ բան մը գտնել անկարելի է:

Մօտաւորապէս եօթը դար Անիի կենդանութեան երկար շրջանին մէջ գեղարուեստական և շինարարական գործունէութեան պերճախօս դատարկութեամբ կը փայլի Շէտտատիան ցեղը իր հոգեկան ու ֆիզիքական արիւնարրու նկարագրով:

Անոնց օրով ժողովուրդը Շիրակի սահմաններուն մէջ իբր գութանավար եղ, իբր բեռնամբարձ գրաստ և իբր կաթնտու կով կամ ոչխար և ապրեցողներ են ու կերակրելու այնչափ որչափ որ պէտք էր աւուրգ ու կորովի պահելու համար, որպէսզի անոնց քրտնաջան աշխատութեամբ իրենց անյատակ գանձարանները լեցնեն: Եւ շատ կը զարմանամ որ այժմ կը գտնուին բանասէրներ, որոնք այս քաղաքակրթութեան պատուհաս ցեղին մէջ կը գտնեն աշխարհաշինութեան վարչական ձիրք և այս ողբալի շրջանին վրայ կը նայեն որպէս Բագրատունի թագաւորութեան վերածնութեան:

2.

ԶԱՔԱՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Զաքարէ սպասաւարի սնունը հայոց պատմութեան մէջ նըշանաւոր տեղ բռնած է ոչ միայն քաղաքական և տնտեսական կեանքի բարւոքմամբ, այլև ճարտարապետութեան ու գեղարուեստի մի նոր վերածնութեամբ: Այս գիւցազն իշխանի տիրապետութեան հետ անմիջապէս սկսեց ծաղկել գեղարուեստ մը, որ իր ուրոյն ոճով ոչ նուազ պատուաւոր տեղ ունեցաւ հայ ճարտարապետութեան նախընթաց վերածնութիւններու շարքին մէջ: Շատ արդարացի պատճառներով թէև մեծագործութիւններ չարտադրուեցան Զաքարեան շրջանին մէջ, սակայն գեղարուեստականութեամբ և յարամասունքներու ներդաշնակ դասաւորութեամբ նախորդներուն հետ մրցող գերազանց նորութիւններ ստեղծուեցան:

Զարդաքանդակներու տեսակէտով, Բագրատունեաց շրջանի վերածնութիւնը ստեղծեց հին աւանդութիւններու վրայ զարգացած երկրաչափական գծերով մանուածոյ քանդակագործութիւններու գերագոյն կատարելութիւն մը. չէ մնացած երկրաչափական ուղիղ ու կոր գծերով կազմուած զարդաքանդակի ձև մը, որ Բագրատունի շրջանի գեղարուեստի վերածնութիւնը իրեն սեփականութիւն չի դարձներ. բարդ հիւսուածքներու անհունութիւն մը և մէն քան զմիւսը գերազանցելու բուռն մրցում ալսներև է արուեստագէտներու կողմէ:

Շատ քիչ ձևերու մէջ աւանդապահ եղած են հայ ճարտարապետներ նախնիքներու ստեղծած վերածնութիւններու նկատմամբ. բայց ինչ որ պահած են Ծ-դ դարէն սկսած մինչև հայ արուեստին վերջին անկումը, կարծէք խորհրդաւոր նուիրագործութիւնով մը կապուած էին այդ ձևերուն հետ և գործածեք են միշտ միեւնոյն տեղերուն վրայ և միեւնոյն համաչափութիւններով: Ուղղագիծ քառակուսի և բոլորակի շրջանակներով մանուածոյներ մինչև Ծ-դ դարու հնութիւն ունին հայ ճարտարապետութեան մէջ և պահուած են մինչև վերջը, սակայն այն ոճը վերին աստիճան ալնախտիղ ճոխութեան հասաւ Բագրատունի վերածնութեան մէջ. անհամապատասխան չափերով բոլորակի շրջանակներու օղակաւորութեամբ երեզներ, պսակներ, մեծ ու փոքր պատուհան-

ներու շրջանակներ, Բագրատունի շրջանին զարգացան: Այս շրջանն էր նաև գեղաքանդակ խաչքարերու ծնունդ տուողը ժամանակին յատուկ ոճերու խառնուրդով քանդակազարդուած:

Զաքարեան շրջանի ճարտարապետական ոճը մեծ մասամբ հաւատարիմ մնալով բացառապէս Բագրատունի շրջանին վերածնունդ ոճերուն, զգալի կերպով յեղաշրջման ենթարկեց քանդակագործութեան ճիւղը: Այս շրջանին մանուածոյները թէև իրենց հրապոյրը չի կորսնցուցին, սակայն անոնց մէջ քանակի և կարկինի գերը կատարեց արուեստագէտներու ձեռքի ճարտարութիւնը. նախկին ուղիղ կամ կոր գծերով կազմուած չոր մանուածոյները փոխարկուեցան տերևալից ու ծաղկալից գողտրիկ հիւսուածքներու: Հին շրջանին մէջ անշատ անշատ քանդակուած վարդեր ու ծաղիկներ աւելի մօտեցան բնականի, առանձին ցօղուններով միացան մայր ոստերու հետ: Միայն տերևալից ու ծաղկալից ոստերու ակնահաճոյ պատկերացումներով չի բաւականացաւ. այս շրջանի գեղարուեստագէտներու ճաշակը, բնութեան բոլոր կենդանութիւնը անգրադարձելու ձգտեցան իրենց կանգնած շէնքերու պատշաճ մասերուն վրայ, և խառնեցին իրենց ճոխ հիւսկէները ամեն տեսակ վայրի ու ընտանի թռչուններով և կենդանիներով:

Թռչուններ և կենդանիների քանդակելու մէջ, հայերը ուշագրաւ յառաջդիմութիւն ըրեր էին 5-դ և 7-դ դարերուն մէջ. սակայն Բագրատունի շրջանի վերածնութիւնը միանգամայն մոռացութեան տուած էր նախնեաց մշակած այդ ճիւղը: Այս շրջանին ամենէն կատարելագործեալ նմոյշն է Անիի բոլորակ ս. Գրիգորի մէջէն գտնուած Գագիկ Ա.ի արձանը, որնոր իր մէջ ըստ բաւականի մարդակազմական համաչափութիւններ ունենալով հանդերձ կոփման մէջ շատ նախնական է:

Զաքարեան շրջանը վերստին կեանք ու կենդանութիւն տուաւ Բագրատունիները օրով օրհասական վիճակի հասած կենդանիներ և թռչուններ քանդակելու արուեստին բոլորովին նոր ոճով և նոր ուղղութիւնով: Բայց ինչպէս կերևի մարդոց պատկերներ քանդակելու ճիւղը դարձեալ չի մշակուեցաւ: Այդ ճիւղին վերաբերող ոչ մի լաւ նմոյշ չէ հասած մէջ:

Նկարչութիւնը ոչ նուազ զարգացման ճամբու մէջ էր Զաքարեան շրջանին, բայց մանրանկարչութեան արուեստը իր ժամանակակից շատ մը ազգերու արուեստներուն հետ մրցելու աստիճան նախանձելի բարձրութեան հասաւ:

Մեր ժամանակի ճաշակով քանդակագործութեանց մէջ եթէ մի զգալի թերութիւն կայ, այն ալ երբեմն անոնց արտակարգ

կերպով խճողուած լինելն է, որոնք թէև շատ մօտէն դիտողներու համար հրապուրիչ և գրաւիչ են, սակայն հեռուէն տեսնողներու համար կորմնցնելով իրենց գնահատելի մանրամասնութիւնները, կը կորսնցնեն նաև իրենց հրապոյրը: Այնուամենայնիւ ինքզինքս անիրաւացի կը գտնեմ այս քննադատութեան մէջ, պահանջելով որ այն ժամանակուան արուեստագէտներ անպայման ի նկատի ունենային մեր այսօրուան ճաշակը:

Առանձնապէս Զաքարեան շրջանի վերածնութեան սեփականութիւններն են գոյնզգոյն քարերով մոզայիք պատեր, հորիզոնական մոզայիք առաստաղներ, դրանց սլծալաքթիթ շրջանակներ և պսակներ (corniche), նոյնպէս նաև սլծալաքթիթ քանդակներով սիւնաց խոյակներ: Սլծալաքթիթի և մոզայիքի ոճերը շատ բազմակողմանի կերպով մշակուած են Զաքարեան շրջանին և գրեթէ առանց բացառութեան տեղ գրաւած են բոլոր ժամատուններու, անհատական և հասարակական շինութիւններու մէջ:

Ամենէն նշանաւոր տեղը կը բռնեն այս շրջանին մէջ անգուգական մտքի թռիչքով գեղազարդուած խաչքարերը, ոչ միայն գաղափարը, բազմատեսակ զարդերուներդաշնակ պատշաճութեամբ դասաւորումը, այլև հրաբղխային անընդունակ աւազաքարի վրայ անհաւատալի նրբութեամբ մաքուր քանդակագործումը սքանչացում կը պատճառէ ամեն դասակարգի արուեստագէտներու:

Զաքարեան շրջանի ճարտարապետական ոճը թէև ընդհանուր Հայաստանի մէջ չի տարածուեցաւ, սակայն մի միայն Շիրակի սահմաններուն մէջ ալ կղզիացած չի մնաց. Սիւնեաց աշխարհը ամբողջովին պնդազարդուեցաւ այս ոճով գողտրիկ յիշատակարաններով: Թէև թուով ցանցաւ, աղդեցութիւնը զգալի եղած է Բարձր Հայքի, Վանանդի և Արարատեան գաւառներու մէջ: Արարատեան գաւառի մէջ մինչև այսօր կանգուն մեզ հասած Յօհաննայ վանքի ժամատունը Զաքարեան շրջանի վերածնութեան պարծանքն է: Այս ժամատան մէջ ոչ միայն կը տեսնենք ճարտարօրէն գաղափարուած ու քանդակուած զարդաքանդակներու բազմազանութիւն մը, այլև շինարարական ոճի (construction) մէջ այնպիսի հետաքրքրական մասեր, որոնցմէ մենք այսօր իսկ կարող ենք օգտուել քարահատութեան, տարողութեան, և խնայողութեան տեսակէտով:

Չենք կարող մոռնալ այս շրջանին պատկանող Այրի վանքի քարափոր եկեղեցիներն ու ժամատուները, որոնք մեծագործութիւն համարուելու չափ զմայելի կերտուածքներ են: Անիի մէջ շատ կան քարափոր եկեղեցիներ, մատուռներ և ժամատուներ, սակայն անոնցմէ ոչ մէկը չի կարող հաւասարիլ Այրի վանքի քա-

րափորներուն. այս վերջինս ամենէն աւելի փորձուած արուեստագէտներուն անգամ անհաւատալի պատրանք թուելու չափ ներբռնութեամբ, համաչափութեամբ և վայելչութեամբ կերտուած է ընդհանրապէս. պէտք է շատ ուշադրութեամբ քննել տեսնելու և համոզուելու համար թէ գեղեցիկ սիւներ, խոյակներ, իարիսխներ և ասոնք իրարու միացնող աղեղներ ու կամարներ միակտուր զանգուած են կոշտ ապառաժին մէջ նրբին հաշիւներով կերտուած:

Գալով մասնաւորապէս Անիի մէջ. Զաքարեան շրջանի ճարտարապետական նմուշներ բազմաթիւ են: Ճարտարապետական գլուխ գործոց է Անիի Առաքելոց եկեղեցւոյ գաւիթը ամենայն հաւանականութեամբ 13-րդ դարու կէսին մօտ շինուած՝ Պահլաւունի ցեղին պատկանող կղերականներու նախաձեռնութեամբ որն որ իրենց սեփական աթոռը լինելէ զատ նաև այդ ցեղի հոգևորականներու դամբարանն էր: Այս գաւիթին մէջ ցանկացողը կարող է այսօր իսկ տեսնել թէ Անեցի վարպետներ որ աստիճան ճարտարութեամբ կարող էին գոյնզգոյն մեծ ու փոքր քարերով մոզայիք առաստաղներ շինել շրջապատուած գեղեցիկ շրջանակներով: Զիրար խաչաձևող կամարներու և աղեղներու ու անոնց խաչաձև մէն գոյացող միջոցներ սլծալաքթիթ գործարարելու կամ մոզայիք առաստաղով ծածկելու ոճը գաղափարով ճարտարապետին տաղանդը իսպառ անպտուղ պիտի անցնէր, եթէ Անիի մէջ չի գտնուէին կիրթ ու մշակուած ճարտարապետներու գաղափարները իրականացնելու կարող արհեստաւորներ: Շինարար արհեստաւորներ Անիի շրջանին մէջ անմրցելի առաւելութիւններ ունեցիր են, անոնց ճարտարութեան և կարողութեան ապացոյցներն են քանի մը դարեր անցնելէն յետոյ մեզ հասած շինուածքներուն փլատակ վիճակի մէջ անգամ զմայլեցուցիչ նրբութեամբ փայլելը:

Մանուածոյ զարդաքանդակներու նոր վերածնութեան, ինչպէս նաև կենդանեաց ու թռչնոց քանդակագործութեանց 13 դ. դարու ոճին ներկայացուցիչներն են Անիի մէջ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Նախշի) եկեղեցին, Ղրզ ղալայի եկեղեցին. 1893 թուականին պ. Ն. Մառի պեղած ս. Գրիգորը Ծաղկոցաձորի պլին պալատ կարծուած շէնքին դուռը և նոր պեղուած վաճառատանց դռները, կուսանաց վանքը և ուրիշ բազմաթիւ հատուկտոր ֆնացորդներ որոնք ձևերու անսահման ալյազանութիւն մը կը ներկայացնեն: 13 դ և 14 դ դարերուն շատ ընդհանրացած և հաճելի դարձած մի ոճ էր արտաքին դրանց ամրողջ ճակատներ և առաստաղներ աստղաձև մոզայիքներով զարդարել և այդ մոզայիքներու իւրաքանչիւր բարիքը առանձին տեսակ քանդակել: Դրանց ճակատներ կան որոնք հարկւրաւոր աստղաձևերով, տարրանկիւ-

նի, բազմանկիւնի, կամ քառակուսի հարիւրաւոր քարերով են կազմուած, և այդ քարերուն իւրաքանչիւրը առանձին տեսակ նուրբ ու մանրիկ քանդակներով զարդարուած են: Այս ոճի դռներէն են Բագրատունեաց պալատ կարծուած շէնքին դուռը, Գագկաշէն բոլորակ ս. Գրիգորի մօտ պեղումներով բացուած մի դուռ, և մասնաւորապէս ուշագրութեան արժանի են վերջին տարիներս պեղումներով բացուած զոյգ մը վաճառատանց արտաքին դռներ: Այս վերջինս ոչ միայն իր արտաքին մոզայիքներով նորութիւններ տուաւ, այլև մեզ ըստ բաւականի գաղափար տուաւ վերջին շրջանի Անեցիներուն շուկաներուն և վաճառատներուն վրայ:

Չոյգ վաճառատները շատ հետաքրքրական են իրենց ներքին ընդարձակ բացօդեայ բակով և երկյարկանի շուրջանակի փոքր սենեակներով, որոնք առանձին խանութներ էին հաւանականաբար, ինչպէս որ այժմ ալ շատ կան նոյն ձեւերով խաներ ծածկաստանի ու Պարսկաստանի քաղաքներուն մէջ: Ներսի կողմէն ոչ նուազ վայելուչ էր վաճառատունը իր գեղեցիկ moulure ներով շրջանակուած դռներով, գոյնզգոյն քարերով իրարու մէջ հագցուած դրանց ճակատներով: Ինծի կը թուի թէ այդ զոյգ վաճառատանց փողոցին վրայ տակաւին որոշ չափով պահուած կան նմանօրինակ շէնքեր, որոնց պեղումը խիստ շահեկան նորութիւններ պիտի տայ Անեցւոց առևտրական կամ վաճառականական կեանքին վրայ:

Արդեօք ամբողջ քաղաքը ինչպէս պճնազարդուած էր այսպիսի գեղարուեստական շքեղ շէնքերով որ, երբ Չարմաղանը քաղաքը առաւ, առաջին անգամ յափշտակուած անոր ընդհանուր վայելչութենէն, անմիջապէս հրամայեց որ քաղաքը կոտորեն ու թալանեն, սակայն միանգամայն անփնաս պահեն բոլոր արհեստաւորները: Ուստի կանանց և աղջիկներու հետ միաժամանակ զատեցին բոլոր արհեստաւորները և բանակին հետ գերի վարեցին: Անտարակոյս Չարմաղանի նպատակն էր նոյն արհեստաւոր գերիներու ձեռքով շէնքընել այն վայրերի ու խոպան երկիրները, ուր իր կեանքը անցուցեր էր:

Միջնաբերդի պեղումները մեզի ցոյց տուին Անեցի արհեստաւորներու փայտի վրայ փորագրելու մէջ ունեցած բարձրագոյն կարողութիւնը: Հիւսիս արևելիան մեծ սրահին մէջէն գտնուեցան զարդաքանդակ փայտեայ աղեղներ որոնք յունաց ժամանակ կանգնուած քարէ սիւնները կը միացնէին իրարու. այս աղեղները թէև այրած ու ածխացած, սակայն բնաւ չեն կորած անոնց վրայ անմիջական ճարտարութեամբ փորագրուած ծաղկազարդութիւններն ու թռչնոց բարձրաքանդակ պատկերները: Փայտի քանդակա-

գործութեան Բագրատունի շրջանէն մնացած նմոյշներ ալ գրտնուեցան այն ժամանակի ոճով, սակայն երբէք չէ կարելի համեմատել Ջաքարեան շրջանի քանդակագործութեան դանակի ճարտար հարուածներուն հետ, որոնց ներքե կոշտ փայտը արտակարգ կենդանութիւն ստացեր է: Միջնաբերդի պեղումներու ժամանակ, պալատի հարաւային մասին մէջ, ուր կայ ջրամբարը, գտնուեցան գոյնզգոյն նկարազարդուած առաստաղի տախտակներ, որոնց գեղարուեստական ոճը շատ համանմանութիւններ կը ներկայացնէր ածխացած փայտի քանդակագործութեան հետ, անտարակոյս այս երկու սենեակները միաժամանակ գեղազարդուած էին նոյն ժամանակ պալատին տիրացող իշխանապետի մը ճաշակին համաձայն. բայց երբ, զի իշխանի օրով, այդ չէ կարելի ճշտիւ որոշել, սակայն անոր հաւանական ժամանակը կարելի է դատել արուեստագործութեան ոճէն, որուն համանման նմոյշները շատ կան դուրսը քաղաքին մէջ քարերու վրայ փորագրուած և ունենք ժամանակագրական ստոյգ տեղեկութիւններ անոնց մասին: Շատ պարզ է, որ նախ քան Ջաքարեան շրջանը այս ոճը ամենեւին գոյութիւն չունէր Անիի ու շրջակայից մէջ. իսկ մեծ Ջաքարէի օրով, այսինքն 13 դարու սկզբին ալ նոյնքան կատարելութեան հասած չէր, որպիսին է փայտի փորագրութիւնը, Լուսաւորիչ և Ղըզդալայի եկեղեցիները ունեն այս ոճի նմոյշները, բայց անոնց մէջ ոստերու աւելի բնական ճկումներ, տերեւներու աւելի շնորհալի համաչափութիւններ չկան, ինչպէս փայտի քանդակի վրայ բնականաբար աւելի ուշ ժամանակի զարգացած արուեստ արդիւնք է փայտի քանդակագործութիւնը: Բայց որ 14 դ դարու չի հասներ դարձեալ ապացոյցը կը գտնենք անոր տերեւներու ոճին մէջ, որովհետև 14 դ. դարը նոյն մանուածոյներու մէջ տերեւներու մի առանձին ոճ կայ որ 13 դ դարուն մէջ անկարելի է գտնել, և յատուկ է միմիայն 14 դ դարուն: Հետեաբար պալատի քանդակազարդ փայտեայ աղեղներուն ամենահաւանական ժամանակն է 13 դ. դարու առաջին և վերջին կէսերուն մէջ տեղ:

Ջաքարէի կեանքի կարճ տևողութիւնը միանգամայն աղետաբեր եղաւ ոչ միայն Շիրակի ու անմիջական շրջակայից, այլև ամբողջ հայաբնակ գաւառներու համար. անոր կեանքով վերջացաւ այն ահ ու սարսափը, որ տարածուած էր շրջապատող գաղանաբարոյ ցեղերու վրայ, և կամաց կամաց սկսեցին անոնք իրենց շահատակութիւնները հեռուէն:

Ջաքարէի մահուամբ երկրին հասած քաղաքական ու տնտեսական անփոխարինելի փոսը անմիջապէս զգալի չեղաւ բնակչութեան, ժողովուրդը կը կարծէր թէ Ջաքարէի հեռատես քաղա-

քաղիտութեամբ, հեռատես և լուսամիտ վարչականութեամբ ստեղծած ապահով կազմակերպութիւնը պիտի կարողանան պահել անոր յաջորդները, և նոյնքան անձնութիւնութեամբ ու բարեխղճութեամբ պիտի պաշտպանեն հանրութեան շահերը: Ահա այդ համոզման և ծայրայեղ վստահութեան հետեանքն էր որ, իրենց ոյժին և կազմակերպութեան վրայ վստահ անիցիները առանց վայրկեան մը իսկ վարանելու, անարգանօք սպաննեցին Չարմաղանի դեսպանները. սակայն շատ շուտով քաղեցին իրենց անխոհեմ վարմունքին և անմիտ վստահութեան դառն պտուղը: Իրենց արժանաւոր կարծած իշխանները լքուած փախստական եղան իրենց կեանքն ու գոյքը ճակատագրին յանձնելով առանց վայրկեան մը իսկ օգտուել գիտնալու ժողովուրդի ըստ ամենայնի թարմացած և ապահով յաղթանակի համար մինչև վերջին շունչը դիցազնաբար կոուելու պատրաստ տրամադրութիւններէն:

Թաթարաց արշաւանքը նոյնքան համատարած եղաւ որչափ Արփասլանի արշաւանքը. սակայն նոյնքան դէպի արագ կործանում չի տարաւ հայ ժողովուրդը որչափ Արփասլանի արշաւանքը: Թաթարները նիւթական հարստութենէ զատ գլեթէ ուրիշ ակնկալութիւններ չունեցան, թէև շատ ծանր հարկեր դրին հայ ժողովուրդին վրայ, սակայն վարչական ներքին կազմակերպութեան ձեռք չի տուին. նախկին վարչապետներ և կառավարիչներ իրենց պաշտօններու մէջ վերահաստատուեցան լայն իրաւունքներով: Ինչ որ աւելի նշանակելի իրողութիւն է, ամենևին չունեցան մահմեդականներու կրօնական մոլեռանդութիւնը և չի հալածեցին քրիստոնէութիւնը: Իսկ պարբերաբար քանի մը թաթար կառավարիչներու քրիստոնէութիւն ընդունելը աւելի նպաստեց հայերուն աւելի խաղաղ և բարգաւաճ կեանք ունենալու, որով նաև ծաղկեցաւ ճարտարապետութիւնն և գեղարուեստը: Որչափ որ տուրքերու ծանրութեան տակ ճնշուած էին թաթարաց տիրապետութեան տակ գտնուող հայաբնակ գաւառները, սակայն այս տնտեսական տագնապը, ապագայի մեծ յոյսերով, սիրով տանելու տրամադիր էին խղճի ու եկեղեցւոյ անսահման ազատութեամբ մխիթարուած և ժամանակաւոր աստուածային պատուհասներ համարած էին իրենց կրած անձնական վիշտերը: Հաւատացած էին որ պիտի անցնէին դառն օրերը, դարձեալ պիտի վերականգնէր երկիրը, և իրենք մշտնջենապէս պիտի ապրէին իրենց բնիկ հայրենիքին մէջ, այդ պատճառաւ ալ անընդհատ շիներ են մեծ ու փոքր գեղարուեստական շէնքեր մինչև այն դժբաղդ օրերը, երբ Անեցիք և շրջակայ հայաբնակ գաւառները իրենց փրկութիւնը փնտռեցին գաղթականութեան մէջ:

Վերջին անգամ հայոց գաղթականութեան մեծ հոսանքին շարժառիթը Շէտտատեան շրջանի վերանորոգման իրական երկիւղն էր: Մահմեդականներ սկսեցին մուտ գտնել թաթարաց արքունիքը և անոնցմէ հարկահան ոստիկաններ նշանակուելու էին հայաբնակ գաւառներու վրայ, որոնք հակառակ թաթար խաներու քարեացակամ տրամադրութեան անլուր հարստահարութիւններ սկսեցին գործ դնել և կամաց կամաց մոլեռանդութեամբ բորբոքուած եկեղեցիներ ու վանքեր կողոպտել ու աւերել: Շատ չանցած թաթարներու մէջ ալ մահմեդականութեան մեծ ծաւալ ստանալը վերջին հարուածը տուաւ հայաբնակ գաւառներու բնակչութեան տածած յոյսերուն: Բազմաթիւ օրինակներ տեսնուեցան անլուր խժոժութիւններու, սպանութիւններու և յանուն քրիստոնէութեան անվերջ նահատակութիւններու՝ մահմեդականացած թաթար խաներու ձեռքով:

Նիւթապէս քայքայուած *) խղճի ու զգացումներու ազատութիւնը բռնաբարուած հայ ժողովուրդը այս անգամ վերջնականապէս վճռեց բռնութեամբ թափով համայնական այնպիսի գաղթականութեան մը, որով երկրի ամբողջական կործանումը յայտնի եղաւ նոյն իսկ հարստահարող խաներուն: Էպուսայիտ Պեհատուր խան Անիի մզկիթին վրայ փորագրել ստուած իր հրովարտակով իզուր աշխատեցաւ ժողովուրդը գաղթականութենէ ետ կեցնել, խոստանալով անոնց մեծամեծ ազատութիւններ և հարկերու բաշխումներ: Վերանորոգուած արիւնարբու մահմեդական տիրապետութեան մղձավանջը սոսկում էր պատճառած, չէին կարող հաւատալ Էպուսայիտի մը ժամանակաւոր խոստումներուն, անտարակոյս յետագայ մահմեդական կառավարիչներ աւելի խիստ տանջանքներու պիտի ենթարկէին զիրենք, պիտի քանդուէր ու պղծուէր ամեն սրբութիւն, ուստի աւելի նախապատիւ սեպեցին երկրէն, հայրենի հողէն ու ջուրէն, միայն պահել խղճի ու կրօնքի ազատութիւնը, կեանքն ու պատիւը:

Ահա այս մեծ գաղթականութեամբ, աւելի քան 300 տարի անընդհատ ծաղկող քաղաքներու թագուհի Անին իր ընդարձակ շրջակայքներով ամայի անապատի փոխուեցաւ: Եւ անոր մէջ տղրուկի նման, ժողովուրդի արիւնը քսմող բռնակալներ, ժամանակ մը ևս աւերակներ ողբացող բուերու նման սպասելէն յետոյ, իրենք ալ կորան անյայտացան: Այդ ժամանակէն ի վեր այլևս

*) Առաքելոց եկեղեցւոյ վրայ Աղբու-ղայի արձանագրութենէն շատ պարզ կերեայ որ 1300 թուականին Անին արդէն վերջին աստիճան աղքատ ու խեղճ գրութեան հասած էր:

Անին տխուր գերեզմանական լուսթեան սև քողով մը ծածկուած մնաց:

Գաղթականութեան հոսանքէն կամայ թէ աւամբայ ետ մնացող հայեր, հիասթափուած ու մեղմացած խաներու ձեռքին տակ մի կերպ իրենց գոյութիւնը պահպանեցին, ու նոր կեանք ստեղծելու աշխատեցան: Բնիկ հողին վրայ շարունակեցին կանգնել եկեղեցիներ, ժամատուններ, մատուռներ ու գեղաքանդակ խաչքարեր հայրենաւանդ գեղեցիկ ոճերով: Այս կենսունակ ժողովուրդին ինքնուրոյնութեան, նկարագրին, գեղարուեստին և վերջապէս փոքր ի շատէ արեան գնով ձեռք բերած խաղաղութեան վերջին հարուածը տուաւ Շահաբաս, ամբողջովին քշելով երկրի արհեստաւոր ժողովուրդը Պարսկաստանի մէջ պարսկական արուեստի նոր վերածնութիւն մը ստեղծել տալու համար: Այս սգալի անցքէն ալ մեզի յիշատակ մնաց Զուղայն իր աւերակներով և գերեզմանատունը, կանգուն ու կիսականգուն գեղաքանդակ բազմաճաղար խաչքարերով:

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ԱՏՐՊԵՏԻ

ՅԵՏ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ

1) Երկդրամ. Աղէքսանդր Մակեդոնացու կարգած Հայաստանի ընդհանուր փոխարքան Միհրանը, 330—320 տ. Ք. ծ. առաջ, ունի իր դրամը, որի պատկերը Հկարողացանք ձեռք բերել: Otto-Blau¹⁾ Միհրան փոխարքային է վերագրում մի շատ գեղեցիկ երկդրամ, հետևեալ խորագրով:

Ա. երեսին, Ուղղագէմ կանգնած է Աստղիկը, ձեռքը ծառի կոճղին յենած, որի վրայ կանգնած է յաղթականը:

Բ. երեսին. Անահիտը նստած է երկու մարդառիւծ սփինքսից շենուած գահոյքի, ձեռքին մի ծաղիկ, որը մօտեցնում է երեսին.

Այս դրամը, որի մասին երկար վէճեր են եղել, անհաւանական են համարում Հայաստանում կտրւած լինելը, եթէ ուշադրութեամբ քննենք ինչպէս Տրիբազի, նոյնպէս և Զարեհի դրամները, տես պատկեր թիւ 3—12, և 21—24 պիտի հասնենք այն եզրակացութեան որ անշուշտ սա էլ Միհրանինն է և Հայ-փոխարքայի դրամ է: Դրամի գեղեցիկ քանդակագործութիւնն է, որ կասկածեցնում է եւրոպական դրամագէտներին, վերագրել մի այդպիսի գործ Միհրանին և նրա ժամանակակից Հայաստանին:

Բայց դրամի վրայի մարդառիւծ սփինքսը, եթէ համեմատենք Զարեհի սփինքսների հետ և Անահիտին, անկասկած պիտի հասնենք այն եզրակացութեան, որ այս դրամները երկուսն էլ քանդակուած են միևնոյն փողերանոցում, միայն այն տարբերութեամբ, որ Տրիբազի և Միհրանի շրջանում 380—300 թ. Ք. ծ. առաջ քանդակագործութիւնը ընդհանուր քանդակագործական աշխարհի հետ կանգնած էր իր բարձրութեան վրայ, իսկ Ք. ծ. 200 տարի առաջ արդէն սայթաքել էր դէպի անկում:

1) Otto Blau, dans la Numisma Zeitschrift de rienne, t. IX, 1877.

Jmhoof-Blumer, monnaies Grécque, r. 372, № 75 es pl. Cy. № 15.

Այս պարագային եթէ նկատի առնենք, որ դրամական քան-
դակագործութիւնը սկսելով Լիւզիայից հասել էր Փռիւզիա, Կա-
պադովկիա և աստիճանաբար Մալաթիա և Իսիոն, որտեղից ճանա-
պարհորդել էր Ծոփի երկրի Արշամուշատ և Արարատեան Արտաշատ
քաղաքները, այն ժամանակ կը կարողանանք ըմբռնել, թէ ի՞նչ
ուղղութեամբ հնարաւոր է դարձել այս զարգացման հասնելու:

ՀԱՐԱՍՊԻՍ

(316 տ. Քս. ծ. առաջ)

2. Երկփող. Փարիզի Ազգային թանգարանում կայ մի սքան-
չիլի պղինձ—երկփող, որը E. Babelon-ը վերագրում է Հայկական
բաժանմունքների թագաւորներից մէկին, որի անունն անձանօթ
է: Հռչակաւոր դրամագէտը այս պղինձի կտորի դրոշմուածքի վը-
րայ, նկարների, մանաւանդ անւան կազմի մէջ գտնում է Հայկա-
կանութիւն և Արմենական թագաւորների դրամների շարքին ար-
ձանագրելով, ուսումնասիրութիւնը թողնում է ապագային: Այս
դրամի քանդակագործութեան գերազանցութիւնը եթէ նկատի առ-
նենք, այն ժամանակ ոչ միայն նրա նախորդ Միհրանի, Մազայի-
ոսի, Տրիքազի դրամների կտրուած վայրերի մասին աւելի լաւ
գաղափար կը կարողանանք ունենալ, այլ գեղարուեստի մեր փո-
ղերանոցներում ունեցած առաջադիմութեան մասին կ'ունենանք
ստակ ըմբռնում:

Ա. երես. Երկու զլուխ քօլոգաձև խոյրով ծածկւած, որոնք
դափնի պսակներով են զարդարւած: Դէմքերը երիտասարդական
են, նայում են աջ, աջակողմեանը երեսը կանացի է, ձախա-
կողմինը մարդու, վզերից ներքեւ մաշւած: Շրջանակը մար-
գարտաշար է: Միայն այս դրամն է, որ միենոյն երեսին հայ
թագաւորի և թագուհու պատկերը միասին են քանդակւած:

Բ. երեսին. Մի արծիւ է կանգնած երեսը դէպի աջ, ոտքերի
տակ շանթեր, որոնք արձակել են լոյս, քառորդ ճառագայթով:
Արծւի առաջը ΒΑΣΙΛΕΩΣ (թագաւոր) և ետևը ΧΑΡΑΣΠΟΥ
(Հարասպի) արձանագրութեամբ: Արդեօք Դիողորոս Սեկիլիացու
նկարագրած Հօրանդէսը (Երւանդը) չէ:

Դրամի վրայ կայ պատկեր թիւ 2 նկար 31, ME մենագիրը,
որը Մէլիտօնը կարելի է համարել:

ԱՐՀԱՄԷՍ

230 տարի Բս. ծ. առաջ

3. Երկփող. Անտիոքոս Հիէրաքսը—Սելեկիայի Թագաւորը իր

Պատ. Թիւ 21

Արշամէս

սիրելի Արշամէսին նշանակեց Արմենիայի — աւելի հաւանականաբար Արեւմտեան Արմենիայի, Ծովի երկրի և փոքր Արմենիայի — Թագաւոր, որն անշուշտ Մեծ-Հայաստանին չէր կարող իշխել. քանի որ վերջինս Սելեկիան իշխանութիւնից կախում չունէր:

Ա. երեսին. Արշամէսի գլուխն է, մի այնպիսի գտակով պսակած, որ յիշեցնում է Հարասպի քօլոզաձև խոյրը, իր արքայական ապառօշով, գեղարեւտի կողմից յիշեցնում է նախորդ փողը և աւելի Տրիբազի դրամները: Երջապատն է մարգարտաշար:

Բ. Երեսին. Վերևը ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΡΣΑΜΟΥ, որի տակը ձիաւորն արշաւելով գնում է դէպի աջ, գլխին գդակ և ուսերի ծիրանին քամին ծածանում է:

ԱՌԴԻՍԱՐԷՍ

200 տ. Բս. ծ. առաջ.

4. Երկփող. Այս Թագաւորի անունն էլ անծանօթ է առանին և օտար պատմիչներին: E. Babelon այս դրամները դնում է հայ Թագաւորների շարքին այն պատճառով, որ անւան կազմը հայկական է, մանաւանդ որ Քսերքսէսի դրամների հետ, որ սրանցից յետոյ յաջորդաբար կտրւած են, այնքան նմանութիւն ունին, որ անկարելի զանազանել նրանց, եթէ վրայի արձանագրութիւնով չը տարբերէին իրարից: Այս շրջանում մի Արտաշէսիսի—կամ Արտաքսիսի անունն էլ են տալիս օտար պատմաբանները, բայց

այնքան զանազանութիւն կայ այս անունների մէջ, որ չի կարելի նոյն իսկ համեմատութեան դնել:

Արդիսարէսի, Տրիբազի և Զարիադէսի պատկերների, նկարների կազմի մէջ հետևողականութիւն կայ, մասաւանդ քանդակագործութիւնը սրանց իրար հետ կապում է:

Ա. Երեսին այս երկփողի վրայ դրոշմուած է Արդիսարէսը կիսադէմ, մօրուսաւոր, ընչացքով, Հայկական խոյրը գլխին, որը ականջկալ և վզկալ չունի, բայց որի ետևից կախուած է ապառօշի փոխարէն մի ինչ որ փնջիկ: Շրջապատը մարգարտաշար է:

Բ. Երեսին, Արծիւը ուղղաձիգ կանգնած է, գլուխը բարձր բռնած, նայում է աջ կողմ, որի առաջ գրուած է ΒΑΣΙΛΕΩΣ և ետևը ΑΒΔΙΣΣΑΡΟΥ. Թագաւորի Արդիսարի:

Ծ. Դանկ (պղինձ) Մեհնոյն ձևով և գրով, միևնոյն պատկերներն ու քանդակները, առանց նկարների փոփոխութեան, միայն փոքրացրած:

Պատ. թիւ. 21

Արդիսարէս

Պատ. թիւ 23

Հարասպէս

Պատ. թիւ 24

Արդիսարէս

Բ. Երեսին կայ ΑΑΙ... տառերը, որոնք անվերծանելի են:

Ծ. Դանկ. Ա. Երեսը նախորդների նման առանց փոփոխութեան:

Բ. Երեսը նոյն արձանագրութիւնները, նոյն ձևը, միայն արծաթի փոխարէն փորագրուած է մի ձիւ սանձուած և կազմ գլուխ: Այսպիսի նկարներ գտնուում են Սելեկեան և Պարթևական փողերի վրայ նոյն շրջանում:

ՔՍԵՐՔՍԷՍ

170 տարի Քռ. ծ. առաջ:

7. Երկփող. Պոլիբոսը պատմում է Քսերքսեսի՝ Արշամուշատի թագաւորի և Անտիոք Սելևկեան թագաւորի մէջ պատահած միջադէպը և իր Անտիոքիա քրոջը Քսերքսեսին կնութեան տալը: Այս պատմութիւնից երևում, որ Քսերքսեսի հայրը՝ գուցէ ինքը Արդիսարէսը, ենթադրելի է, թէ Արտաշիասեան տոհմից է, երկար ժամանակ չի վճարել Սելևկեաններին վասալական հարկը: Անտիոքոսը (հաւանականաբար Եպիփանոսը) առանց ուշք դարձնելու շրջապատողներին, ոչ միայն հաշտութիւն է կապում Քսերքսեսի հետ, բաշխում է նախորդ տարիների անվճար հարկերը, այլ նոյն իսկ քրոջը կնութեան է տալիս Քսերքսեսին, խնամութեամբ կապւում է, 300 տաղանդ էլ դրամ է ստանում, հազար ձի ու ջորի և հեռանում է երկրից:

Պատ. թիւ 25

Պատ. թիւ 26

Քսերքսէս

Քսերքսէս

Արդեօք յոյն պատմիչներից հայկական Արտաշիասեան թագաւորների համարուածները այս տոհմերը չեն կազմում: Արդեօք Արեւմտեան Արմենիայի թագաւորներին չեն շփոթել յոյները Արարատեան երկրում նստող իշխաններից:

Այս պատմութեան մէջ մեզ համար հետաքրքրական այն է, որ Քսերքսէսը նստում էր Արշամուշատում, Եփրատ գետի ափին մօտ, որտեղ և կտրուած պիտի լինի հաւանականաբար այս դրամները: Նախորդի դրամների վրայի արձանագրութիւնը ΑΒΔΙΣΑΡΟΥ և ΞΕΡΞΟΥ եթէ չը լինէր, ամեն մի դրամագէտ նրանց միևնոյն թագաւորի կարող էր վերագրել և Կիլիկիայի մի քաղաքի:

Այս պարագան մեզ ցոյց է տալիս, թէ Եփրատի ափին մօտ ինչպէս որ Արշամուշատում կար այնպիսի փողերանոց, որ այնտեղ

այսպիսի սքանչելի քանդակներով դրամներ էին կտրում. չէր կարող համանման փողերանոցներ և քանդակողներ չը գտնուել եփրատի միւս ափում՝ Փոքր—Արմենիայում և Այրարատեան Աշխարհի—Արտաշատում. ուր նստող թագաւորները միշտ մրցել են իրար դէմ ինչպէս զինւորական, նոյնպէս և կուլտուրական ոյժով, որպէս զի իրար ձեռքից յափշտակեն զերիշխանութիւնը:

Մանաւանդ որ քանդակագործութիւնը և փողերանոցը յանկարծական այսպիսի կատարելատիպ դրամներ չէր կարող տալ, եթէ երկար տարիներով փողերանոցներում մարգած քանդակագործներ չը լինէին: Քսերքսէսի դրամները իր նախորդների դրամների հետ քանդակագործական շարքով ետ են դնում և հասնում են մինչև Մաղայոս ու Տրիբազ, բացի այն անդառնալի կորած դրամները, որոնք անընթեռնելի են մնացել, կամ ուրիշ երկրների են վերագրուել, կամ թէ սպասում են պեղումների, որ տան իրենց վերջին խօսքը:

Ա. Երես, Քսերքսէսի այս երկփողի պատկերի խոյրը յար և նման է նախորդ Արդիսարէսի դրամներին, արքայական ապառօշով, աշակողմեան դէմքով, որի ետեւ կայ պատկեր թիւ 2, նկար 28 մենագիր, որն անվերծանելի է եղել մինչև այժմ:

Բ. Երեսին, Յաղթականը ուղղաձիգ դնում է դէպի ձախ, աջում մի պսակ բռնած. որ դնում է Քսերքսէսի անուան տառերի զլխին: Ձախ ձեռքում բռնած է հտեից քղանցքը և բարձրացրած: Ձախակողմն ունի, պատկեր թիւ 2, նկար 31 մենագիրը: Արձանագրութիւն ΒΑΣΙΛΕΩΣ է աջ կողմը և ΞΕΡΞΟΙΣ ձախ կողմը:

Տ. Դանկ. Միենոյն տիպը Ա. երեսին առանց փոփոխութեան միայն փոքրացրած:

Բ. Երեսին. Յաղթականը ուղղուած դէպի ձախ: Արքայի անուան վրայ պսակ է դնում աջ ձեռքով և ձախում բռնած է Վահանը, որ գետին է դրել: Ձախակողմն ունի պատկեր թիւ 2, նկար 32, մենագիրը, որ կարելի է բաժանել ΑΡΣΜ. Արշամուշատ կարդալ:

Ձ Ա Ր Է Հ

190 տ. Քս. ծ. առ.

9.) Ստրաբոնի ցույցման համաձայն Սելևկեաններից զուլի քարձրացրած Արտաքսէսի ընկերը Չարեհը — ΔΖΑΡΙΑΑ-ը թագաւորել է Ծոփի երկրում (Σοφεν): Չարեհի մասին սրանից

աւելի ծանօթութիւն չեն թողել մեր պատմագիրները: Բայց Ջարեհը ինքը թողել է այնպիսի զրամներ, որ զրանցով ձգտում է ապրել դեռ շատ դարեր: Ջարեհի սերնդից մի իշխան ևս ունինք, Ծոփացի Արդանէսը! — գուցէ Սրտաւազը, որ յաղթւեց Տիգրան Մեծից և հպատակւեց նրա գերիշխանութեան:

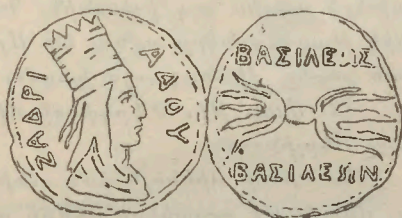
Երկփող. Ա. երեքը Ջարիադէսի կամ Ջարեհի պատկերը, վեղարաձև խոյրով, որ ունի վզկալ և ականջկալները կապւած են կզակի տակը: Ծակատին մի շարք ոսկէզարդեր են երևում, որոնք էրզրումի գաղթականութեան կիների ճակատոսկուն շատ նման է: Ծիրանու ծայրերը աջ ուսին հանգուստուած են: Ընչացք ու պեխ ածելուած է: Այս դրամի պատկերը իր ձևով նման է Տրիբազի և Միհրանի զրամներին, որին հետեւել են Տիգրան Մեծի և հետեւորդների զրամների քանդակագործները: Ջարեհի վեղարաձև խոյրը կարելի է տեսնել Արշակունի հիմնադիր Արշակի և Տրդատի զրամների վրայ, որոնք նոյնպէս վեղարաւոր սրածայր խոյրեր էին կրում: Շրջանակն է մարգարտաշար:

Պատ. Թիւ 27

Պատ. Թիւ 28

Ջարեհ

Ջարեհ

Բ. երեսին: Անահիտը կանգնած է մարդասեր իւր երկու սփինքներից կապւած գահի ետեւը, ամբողջադէմ, աջ ձեռքին ծաղիկ բարձրացրած, ձախը կախած: Սփինքները աջ ու ձախ են դարձած, որոնց մարդկային դէմքերը ուղղահայեաց, գլուխները վարսակալով են զարգարուած և յետոյքով իրար միացած են:

Անահիտի աջ կողմը ΔΖΑΠΙ — Ջարի, իսկ ձախ կողմը ANI ZΛ — ΔΩ: Վերջին երկու տառը տողի տակն է: Շրջապատը մարգարտաշար է: Այս դրամը Բերլինի թանգարանումն է:

10) Չորեքփող. Ջարեհի մի փողն էլ Տիգրանեան ձևի թագով գտնուած է դարձեալ Բերլինի թանգարանում: Սրա թաղը քիչ երկար է Տիգրանի թագերից: Վրայի նկարները այնքան մաշւած են, որ չեն նշմարւում:

Բ. երեսի թագաւորի դէմքը դէպի աջ հայեացքով, ածիւած երեսով: Վզկալն ու ականջկալը միենոյն է, ինչ որ է Տրիւրագի և Տիգրանի դրամների վրայ: Արձանագրութիւնն է.

ΖΑΡΙΑΔΟΥ -- Զարիադի

Բ. երեսին, փայլակ-կայծակի խորհրդանշանը, որն առաջին անգամն է պատահում հայ-դրամների շարքին: Այս խորհրդանշիչի վրան ΒΑΣΙΛΕΩΣ և տակը, որ ամենագործանալին է ΒΑΣΙΛΕΩΝ:

Խնչպէս հրեւում է Հայ-թագաւորների մէջ գերագոյնութեան կռիւը այնտեղ է հասած, որ ամեն մի գահակալ տքնում է թագաւորների-թագաւոր լինել: Անշուշտ այս դրամը կտրւած է Փոքր-Արմենիայում. կամ Ծոփի երկրում, որտեղ արեւելեան Հայաստանի իշխանները չէին կարողացել իրենց գերիշխանութիւնն հաստատել: Նրանց հակառակորդ Զարեհն էլ ուզում է գերիշխանութիւնը իւրացնել դրամի վրայ գրելով: Այս պարագան ցոյց է տալիս, թէ ինչքան շատ նիւթ կայ եղել մեր պատմահօր՝ Պորենացու ձեռքը, որը Մորփիւլիաէսի հետ Վաղարշակի պատերազմի պատմութիւնը մեզ տալիս է, որը ոտնձգութիւններին վերջ տալու, ներքին հակառակութիւնները ջնջելու համար անարգութեամբ կախել է տալիս այդ իշխանին: Գուցէ այս կռիւն է եղել, որ Հայքնիկ թագաւորները տքնել են Արշակունի Վաղարշակին Հայաստան բերել, միանալ, ոյժ կազմել և խաղաղել:

11. փող. թիւ 9 երկփողի մի փոքրիկ օրինակն էլ կար դարձեալ Բերլինում:

Ա. երեսը միենոյն ձեն ունի, ինչ որ նախորդ 9 համարումն էր, միայն թէ պատկերի դէմքի արտայայտութիւնն ու ձեւը քիչ տարբեր է Նախորդից: Այնտեղ թագաւորը ծեր է և յետ ընկած կզակ ունի, իսկ այստեղ երիտասարդ և դուրս ցցուած կզակ:

Բ. երեսը ձիււոր է, ճիշտ Արշամի դրամի ձիււորի նման: Երիվարը սրընթաց գնում է, որի ճանապարհը կտրել է ինչ որ մի տաք երկրի ծառ—արմաւենի: Խնչպէս հրեւում է խորհրդաւոր է այս շատ խելացի խորհրդանշանը, որն սկնարկում է Սելեւկեանների, գուցէ և հարաւից եկած Հայ-Արշակունիներին:

Ձիււորի գլխի խոյրը Զարեհի խոյրից չի տարբերւում, որի վրայ դրոշմւած ΔΣ — ΑΡΙΑ...: Առաջին երկու տառը գրտնըւում է ձիու ոտքի տակ, իսկ միւս տառերը գլխին: Շրջանակը չի երևում:

Այս դրամների և նախորդների մէջ կայ մեծ տարբերութիւն քանդակագործութեան կողմից, այստեղ գեղարւեստը բնականաբար ընկած է:

ՄՈՐ—ՓԻԼԻԲ

148—150

12 Փող. Մար—փիլիբ, կամ Մոր-փիլիդիկէս համարում է Ջարէհի յաջորդը Ծոփի երկրում, որը թագաւորում էր այնտեղ Քս. ծ 150—148 տարի առաջ: Այս այն շրջանն է երբ Հայ-նախարարները Հայ-թագաւորները տքնում էին միմեանալ մի գահի շուրջը, ոյժեղանալ և այնպիսի դիրք գրաւել, որ երկիրը հիմնաւորապէս խաղաղուի: Վաղարշակ Ա. Արշակունին ամբողջ Մեծ-Հայքին թագաւոր կոչուելով, ուզեց Փոքր—Արմենեան էլ միացնել և մի հզօրութիւն կազմելով այնպիսի դիրք բռնել, որ ամբողջ Հայաստանի մէջ խաղաղութիւն և անդորրութիւն հաստատուի: Սա այն Վաղարշակն է, որին Յուստինոս պատմիչը Բօզազիս Bogasis է անուանում, որը կարողացաւ իսկապէս Հայաստանը միացնել և դիրք գրաւել:

Պատ. թիւ 29

Պատ. թիւ 30

Ջարէհ

Մոր—փիլիբ

Վաղարշակի պատերազմի հակառակորդ Մորփիլիկէսի դրամը, ապացուցանում է ոչ միայն նրա գոյութիւնը, այլ պատերազմի եղելութիւնը:

Ա. երեսին. Թագաւորի պատկերը համանման է Ջարէհի փողին, իր ամբողջ կազմով, միայն աւելի երիտասարդ:

Բ. երեսին. Անահիտը կանգնած է ուղղադէմ, ամբողջ հասակով, աջ ձեռքին մի ծաղիկ բարձրացրած: Անահիտի աջ թևի տակ H տառը, իսկ ծախ կողմը ΣΑΡԻ և տակը ΜΟΡԻ:

ԿՈՄՐԱԳԷՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Հ Ա Մ Է Ս

140 տ. Քս. ծ. առջ.

1. Երեկփող. Ծոփի երկրի հարաւային կողմը. Փոքր—Ար-

մենիայի և Կիլիկեայի արևելեան կողմը—Եփրատի երկու ափերին եղած երկրում հաստատուած էր մի հայ թագաւորութիւն, որը զուգընթացաբար թագաւորել է Ծոփի, Փոքր—Արմենայի և Մեծ Հայքի թագաւորների հետ: Դե ինչպէս երևում է Կոմագենի տոհմական հայ իշխաններն էլ, Հայկական միւս իշխանների նման ձգտել են իրենց անկախութիւնը ձեռք բերել և դուրս գալ Սելևկեանների հարկատուութիւնից, ուր ընկել էին շնորհիւ Աղէքսանդր Մակեդոնացու յաղթութիւնների:

Այս թագաւորի տնունը չի յիշատակւած՝ և ոչ մի հայ պատմագիր, միայն նրա երկու պղինձ փողերն են, որ նրան անմահացրել են և դրել են հանրամարդկային պատմութեան առաջ, որ Աղէքսանդրից յետոյ, նոյնիսկ Հայկական փոքրիկ—գաւառների թագակիրները փողերանոց պահպանում և դրամ էին դրոշմում: Ինչպէս երևում է Շամէսի փողերանոցը Շամուշատունին էր:

Ա. Երես. Վիէնայի թանգարանում կայ մի երկփող, որի խոյրը յիշեցնում է Շամուշատի թագաւոր Արշամի խոյրը, միայն թէ Արշամը խոյրի վրայ վեղար չունէր, որ ծայրերը վիզն ու ականջները ծածկէին, իսկ այստեղ վեղարը իր ամբողջութեամբ փորագրուած է հմուտ քանդակագործի ձեռքով: Երեսը դէպի աջ է, ածիւլած և մարգարտաշար շրջանակ ունի, իսկ վեղարի ետևը մի հասկ է երևում ցորեն թէ բրինձ չի զանազանում:

Պատ. թիւ 31

Պատ. թիւ 32

Շամէսի

Շամէսի

Բ. Երեսին. Հերոսի նիզակը առատութեան եղջիւրների հետ հիւսուած: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΜΕΣΟΣ թագաւորին Շամէսի ΘΕΟΔΕΒΟΔΥΚ ΑΠΔΚΑΙΟΥ Աստուծոյ իմաստնի և Արդարադատի: Շրջանակը փչացած է:

2. Փող. Ա. երես. Շամէսի գլուխը վարսակալով և ճառագայթներով զարդարուած. երեսը դէպի աջ, ածելուած, շրջանակն է մարգարտաշար:

Բ. երես. Յաղթանակը գնում է դէպի ձախ, աջում տարածած ունի մի պսակ, իսկ ձախով քղանցքը վերբռնած: Յաղթականի ոտքերի տակ երևում է ΓΛ տառերը. որոնք Սելևկեան 133

Թուականն են ցոյց տալիս: Ծշմարիդ է 100 ցոյց տուող Ք տառը պակասում է, բայց այդ ժամանակները սովորական էր դարձած, ինչպէս այս մասին Տիգրան Մեծի դրամների առթիւ մանրամասն ցոյց եմ տուել: առանց հարիւրերորդը գրելու 33 թուերը կարգւեմ էին զօրութեամբ հարիւրն աւելացնելով: Յաղթանակի թիւ տակ մի Թ կայ, որը պէտք է ԹԷՄ=Աստուծոյ կարգալ: Բայց որովհետեւ 133 թուականը չի համապատասխանում 172 Սելևկիան թուին, այդ պիտ լինի Դ Ո, որը 173 թուականն է ցոյց տալիս և լրացնում է թուականը: II-ը փոթւած է II-ի հետ:

ՄԻՀՐԴԱՏ Ա. ԿԱԼԼԻՆԻԿՈՍ

96—70 Քս. ծ. առաջ.

3. Փող Ա. Երես. Մեհրդատի գլուխը, ածելուած աջադէմ, գլխին հայկական խոյրով, ինչ որ տեսանք՝ Տրիբազի, Չարէհի դրամների վրայ:

Բ. Երեսին. Աջ կողմը ΒΑΣΙΛΕΩΣ և ΜΙΘΡΑΔΑΤΗΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ձախ կողմն Աթենասը ձախ կողմն է գնում ամբողջ մարմնով, ձախ ձեռքով Վահանին կրթնաց:

Պատ. թիւ 33

Պատ. թիւ 34

Միհրդատ Ա. Կալլինիկոս

4. Փող Ա. Երես. Թեատարած Արծիւ: Արմաւենին կտու ցում, թէկնած ձախ թիւին:

Բ. Երես Թեատարած վիշապապատ գաւազան: Արձանագրութիւնն է. ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ձախ կողմը և ΒΑΣΙΛΕΩΣ աջ կողմը: Մաշուած է շրջանակը:

5. Փող Ա. Երեսը. Միենոյնն է, ինչ որ նախորդի վրայ: Բ. Երեսին նոյն արձանագրութիւնը, միայն խորհրդանիշը փոխուած է Արմաւենու տերևով:

ԱՆՏԻՈՒՔՈՍ | ԹԷՈՍ

69—34 Ք. ծ. առ.

6. Փող. Ա. Երես. Անտիոքի դէմքը, ածելուած, գլուխը
Տիգրանեան

Պատ. թիւ 35

Պատ. թիւ 36

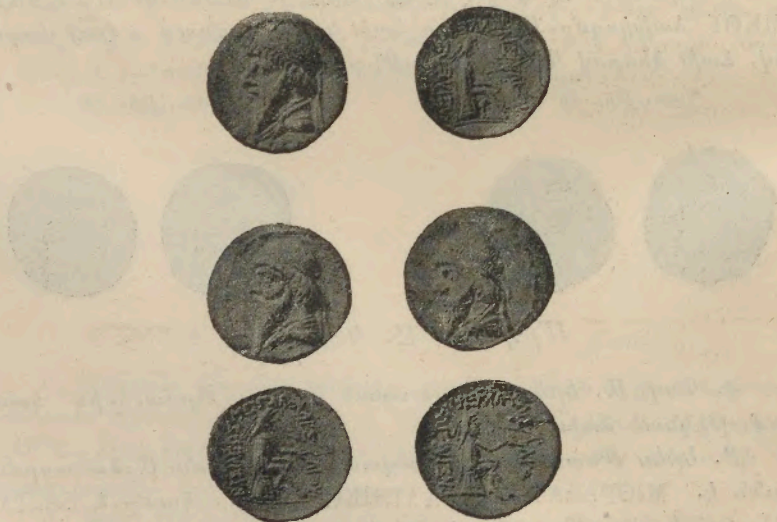

Միհրդատ Ա.

Անտիոքոս

Թագով զարդարուած, որը նման է Ջարիշի Թագին ևս: Մար-
գարտի շրջանակով:

Պատ. թիւ 37

Փրիապատ պարսկ. Պարթեւ Թագաւորի դրամները
Բ. Երես. Առիւծը դէպի աջ գնալիս: Առիւծի և վրայ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ և տակը ANTIOXOY.=Անտիոքի:

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

1. *Չորեքդրամ*. W. Wroth-ը հրատարակելով Պարթևական թագաւորների դրամները, 1903 թ., մի խումբ արծաթ և պղինձ դրամներ չի կարողացել որոշել, թէ որ թագաւորին վերագրէ: Այդ դրամները բոլորն էլ կրում են ΑΡΣΑΚΟΥ—ԱՐՇԱԿԻ անունը. հետևաբար անկասկած է, որ դրանք պատկանում են Արշակունեան Արշակներին, բայց թէ որին, նա մնացել է անորոշ դրութիւն մէջ: Այս անորոշութիւնից ազատուելու համար դրամագէտը դրամներն անուանել է Period of Mithradates—Միհրդատեան շրջան և էլ առաջ չի կարողացել գնալ:

Այս դրամները Միհրդատեան շրջան անուանելու մեծ իրաւունք ունի պ. Wroth-ը, քանի որ դրանց վրայ նկատելի է Սելևկեան ԴՈՐ—173 թուականը, երբ թագաւորում էր Պարթև—Պասկական Միհրդատ Մեծը, այն հզօր Պարթևը, որ Սելևկեաններից ետ առաւ ամբողջ Պարսկաստանը մինչև Եփրատ գետը: Եւ քանի որ այդ դրամների վրայ դրօշմւած պատկերը, որի շատ սքանչելի պահուած և անչափ գեղեցիկ քանդակուած օրինակները կան Բրիտանական Մուզէում, չէ կարողացել նմանեցնել Միհրդատ մեծին վերագրւած դրամներին, ուստի նախապատուութիւն է տուել դրանք Միհրդատեան շրջանի դրամներ անուանելով անցնելու:

Այս դրամները եթէ Միհրդատ Մեծինը չէ, հապա որին պէտք է վերագրել, քանի որ այդ թուականին Արշակունի պարթևները մի միայն մի Արքայից—Արքայ ունէին և պատմութեան մէջ հակաթոռ չի նկատուած:

Հետևեալ տարին ասպետ Ադ. Պետրովիչը հրատարակելով իր Արշակունի դրամների ժողովածուն Վիէնայում, նա այդ դրամները վերագրեց Հայ—Արշակունի Վաղարշակին, Արշակին, Արտաշէսին և Արտաւազդին: Այս դրամները Արշակունի առաջին այս երեք թագաւորներին վերագրելու անչափ իրաւուք ունէր բազմաշխատ դրամագէտը: Նախ որ նրանք արքայի պատկերով

տիպով, քանդակագործութեամբ և ուրիշ մանրամասնութեամբ ոչնչով նման չէին Պարթևական Արքայից—Արքային՝ Միհրդատ Մեծին։ Նրանք կրելով Միհրդատի ժամանակակից թուական, լիովին տարբեր մի թագաւորի պատկեր էին կրում։ Աղ. Պետրովիչը չի կարողանում ևս հաշտուել այն մտքին, թէ Խորենացին որևէ դրական աւանդութեան վրայ հիմնած չը լինի Միհրդատի եղբորը՝ Վաղարշակ Ա. Արշակունու Հայաստանի վրայ թագաւորելը։ Ինչպէս կարող էր երեակայութեամբ մի օտար զինուորի Հայաստան մտցնել պատկառելի պատմագիրը, լռութեան մատնելով բնիկ թագաւորներին։ Միհրդատ Մեծի ժամանակակից միայն Արշակունի թագաւորը կարող է լինել Խորենացու յիշած Վաղարշակը, որից ջուկ ուրիշ Արշակունի թագակիր չի կարելի գտնել այդ շրջանում։

Հեղինակը այս եզրակացութեան հասել է դարձեալ այն պատճառներով, որ Հայ-Արշակունիներին վերագրած բոլոր դրամները աջադէմն է քանդակուած, իսկ պարսիկ պարթևականներինը՝ ձախադէմ։ Պարթևական պարսիկ դրամների շրջանակն է մարգարտաշարը, Հայկականը՝ երիզաձև, գլանաձև և գունդ։ Պարսկ. դրամների վրայ արձանագրութիւնները անպատճառ պահպանած են սովորական դարձուածքները 7—8 տողից կազմած, իսկ Հայկականը պարզ է—մեծ մասը թագաւորին Արշակի, կամ «Թագաւորին մեծի Արշակի» և կամ ամենաշատը «Թագաւորին մեծի Արշակի յունասիրի»։ Պարսիկ Արշակ թագաւորները կրում են ականջի օղեր, այն ինչ Հայկական թագաւորների դրամների վրայ երբեք չի նկատուած։

Պարսկական դրամների ետեւ մինչև այսօր երբեք չի նկատուած Վահագնը (Հիրակլէս), Դիմետրը (գուցէ և Աստղիկը), Ջևար և ուրիշ դիերի ու դիցունիների պատկերներ, այն ինչ Հայկական Ա. երեք թագաւորների դրամների վրայ պարսկական Արշակ Մեծի աղեղնաւոր պատկերը չկայ այլ, փոխարինւած է Սելևկեան և արեւմտեան երկրների նման դիցունիների պատկերներով։

Մանաւանդ այս դրամներն այնպիսի մենագիրներ ունին, որոնք երբեք տեսնուած չեն Պարս. Արշակունիների դրամների վրայ։ Սրանց վրայ կարելի է աւելացնել և այն պարագան, որ յայտնի դրամագէտ և կոմս Պրօկէշ Օստէնը (Compt Prokesch Osten, mémoires de la Société Française de Numismatique etc. Paris 1874—5.) ուսումնասիրելով այս դրամների զանազանութիւնները, հիմնական տարբերութիւնները և բաղդատելով Միհրդատ Մեծի դրամների հետ, հասել էր այն եզրակացութեան, որ Միհրդատի մահուանից յետոյ էլ այդ դրամները շարունակուել են։ Այս պա-

րագան գիտնական դրամագէտին ստիպել էին համոզուելու, որ այդ դրամները եկել էին հաստատելու Մովսէս Խորենացու նկարագրած Վաղարշակ Ա. գոյութիւնը:

Այս բոլոր պարագաները ուսումնասիրելուց յետոյ, ամենից շատ մեզ հետաքրքրեց Վաղարշակին վերագրուած դրամների մենագրերը, որոնք, ինչպէս մեծ հմտութեամբ նկատել է Ա. Պետրովիչը, իրենց նմանը չունին որեւէ հարեան երկրների դրամների վրայ: Թէ Ա. Պետրովիչի, թէ Բրիտիշ Մուզէի Վաղարշակին ընծայուած չորեքդրամների և դրամների վրայ աչքի են ընկնում մեր պատկեր թիւ 1, մենագիր 24, որի տառերը անդամահատելով, մենք գտնում ենք АРТΣ, որոնք կազմում են Հայաստանի մայրաքաղաքի—Արտաշատ—ի տառերը: Եթէ այս մենագրիս վրայ լըրջութեամբ ուշադրութիւն դարձնենք, ինչպէս ամեն մի մենագիր գրաւում է Փարիզի Ազգային մատենադարանի վարչի՝ E. Babelon-ի ուշադրութիւնը, քննենք նրա կազմը, տառերը և անշուշտ պիտի համոզուենք, որ այս մենագրով բացի Արտաշատ բառը, չի կարելի ուրիշ քաղաքի անուն կարգալ:

Ճշմարիտ է յոյները Արտաշատը գրում էին ΑΡΤΕΑΤ և ոչ ΑΡΤΑΣΑΤ, բայց եթէ նկատի առնենք, որ դրամը կտրւած է մի այնպիսի քաղաքում, որոնք առանց դժուարութեան Արտասատ կամ աւելի ճիշտ Արտաշատ կարող էին արտասանել, ոչ թէ յոյների նման Արտաքսատ, այն ժամանակ Է և Տ տառի տարբերութիւնը կարող է չքանալ քննողի աչքում: Մանաւանդ որ մենագրերի ծածկադրերում այսպիսի զարտուղութիւնները ներելի է:

Դրամների Ա. երեսի քանդակագործութիւնը թէև նման է Միհրդատ մեծի և Նոյնիսկ Դիմետրոս Ա-ի երկրորդ թագաւորութեան շրջանում կտրել տուած դրամներին, բայց քանդակագործը կարող է նկատել, որ այդ դրամների վրայ բոլորովին այլ տիպար կայ: Համեմատեցէք Վաղարշակի մօրուսի ձևը Տրիբազի դրամների վրայ քանդակուած Վահագին մօրուսի հետ, քթի փորագրութեան ձևն ու կնճիռները, իրար հետ (տես պատկեր թիւ 8, նկար 1,) և շատ նմանութիւններ պիտի գտնէք, մանաւանդ ունքերի և ճակատների մէջ: Նոյնպէս եթէ համեմատենք Քսերքսէսի և Արգիսարէսի նկարների հետ (տես պատկեր թիւ 23—24, նկար 1 և 2.) մենք կը հասնենք այն եզրակացութեան, որ նրանք իրար հետ մեծ յարակցութիւն ունին:

Մանաւանդ մեծ նմանութիւն կայ չորեքդրամի Բ. երեսի Վահագնի պատկերների, դիրքի, ձևի, Տրիբազի դրամների վրայ գրուած դրամների Վահագնի բռնած դիրքի մէջ: Դրամների Բ. երեսին գահոյքի նստած Արամազդի պատկերը, աջում աստան, ձա-

խում բազէն թէկն նմանութիւն ունի ժամանակակից Սելեւեան զրամների վրայ քանդակուած պատկերներին, բայց այնպիսի առանձնայատկութիւններ ունեն, որ իսկոյն աչքի են ընկնում իրենց մենագրերով, որ լիովին զանազանում է նրանցից:

Վաղարշակի վերագրուած զրամներից մի քանիսը չորեքդրամեանի մենագիրն ունին, մի քանիսը մեր պատկեր թիւ 1-ի 26 մենագիրն են կրում, որը դարձեալ ΑΡΤΣ տառերից է կազմուած, թէկ նախորդից բոլորովին տարբեր ձևով:

Պատ. թիւ 40

Վաղարշակ

Վաղարշակ Ա. հանրածանօթ չորեքդրամի Ա. երեսին Վաղարշակի դէմքն է, Արշակունի թագաւորների նման սանրուած բոլորշի մագերով, որոնք շրջապատում է վարսակալ եռաձող երիզը, որի ծայրերը ապառօշի նման վայր են կախուած ետևից մինչև թիկունքը: Թագաւորի անդրին երևում է մինչև ուսերը, որոնց վրայ օձիքն ու մանեակը գեղեցիկ կերպով դուրս են բերուած: Դէմքը նայում է աջ կողմը, ընչացքը չափաւոր, մօրուսը կարճ, թաւ և վայելուչ դարսուածքով: Բաց աչքերը կենդանի և վեհ հայեացք ունին, քիթն ուղիղ, ողորկ և ուղղանկիւն դարձուածքով: Դրամի շրջանակն է երիզաձև, գլանաձև երկար և գնդաձև շարքով:

Բ. երեսը Վահագնը կանգնած է, նայում է դէպի ձախ, բաց գլխին կոխնձ մագերով, անմօրուս, ուղղաձիկ հասակով, շղուտ մկաններով, որոնք ամբողջ մարմնի խաղերն ու մասերը ցոյց են տալիս գննողին: Մարմինն ուղղադէմ է և երևում է ինչպէս մերկ կուրծքն ու փորը, նոյնպէս ազդրներն ու սրունքները: Աջ ձեռքում բռնած է գինու կօշը, ձախում լախտը, նոյն թևին առիւծի մորթը, և աղեղը: Աջ ոտքը հաստատ գետին դրած, ձախի մատներն են գետին: Արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΥ. Վահագնի ոտքերի տակ ΓΟΡ=173 Սե-

լեկեան թւականը, 140—139 Ք. ծ. ա.: Մենագիրն է պատկեր թիւ 1—նկ. 24, որը կարգում ենք ΑΡΤΣ Արտաշատ:

Վահագնի այս ձևով պատկերը կարելի է տեսնել Տիգրանի թագաւորութեան սկզբնական շրջանում կտրել տուած մի դրամի վրայ, ուր Տիգրանը դեռ չէր խրախուսուած իր անուամբ դրամներ կտրել, այլ Արտաշատի դրամատանը հին սովորութեան համաձայն կտրուած է ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΦΙΛΕΑΔΗΝΟΥ. Վահագնի պատկերի ձևն ու արձանագրութիւնը Տիգրանին կապում է Արշակունի Վաղարշակի, Արշակի և Արտաշէսի հետ:

2. *Չորեքդրամ*. Բրիտանական թանգարանում կայ միևնոյն դրամը, միևնոյն նկարներով և արձանագրով. ΔΟΡ—174 թ. (137 Ք. ծ. ա.): Մենագիրը փչացած է:

Պատ. թիւ 41

Վաղարշակ

3. *Չորեքդրամ*. Բրիտանական թանգարանում կայ միևնոյն դրամը, միևնոյն պատկերով, ետևի նկարով և արձանագրութեամբ, միայն թուական չունի և մենագիրը պատկեր թիւ 1, նկար 26 է, որը կարգում ենք ΑΡΤΣ Արտաշատ:

Պատ. թիւ 42

Վաղարշակ

5) *Չորեքդրամ*. Ս. Պետերբուրգի էրմիտաժի թանգարանում կայ միևնոյն դրամը, միևնոյն արձանագրութեամբ և պատկերով, միայն մենագիրն է պատկեր թիւ 1. նկար 25. այս

մենագիրը կարելի է կարդալ $\Theta E \chi$. Թէոս, որը կարելի է տեսնել Տիգրանի դրամների վրայ, քիչ տարբեր և բարդ կազմով:

6.) Դրամ. Նախորդ չորեքդրամի մի փոքրիկ օրինակը կայ, նոյն փոքրիկ թանգարանը:

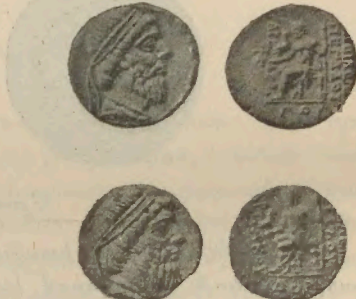
Ա. երեսը միևնոյն պատկերով, ինչ որ էր չորեքդրամեաների վրայ անփոփոխ:

Բ. երեսին Վահագնի փոխարէն Արամազդը նստած է գահին, աջ ձեռին բազէ, ձախը յենած է աստային: Գլուխը բաց, մերկ մարմնով, կիսից վայր մի թափանցիկ շղարշի մէջ է փաթաթուած, սրունքներն ու ազդերները երևում են շղարշի միջից: Ձախ կողմը պատկեր 1. նկար թիւ 24 — $\Delta P T \Sigma$. Արտաշատ մենագիրը, առանց թուականի:

Պատ. թիւ 43

Պատ. թիւ 44

Վաղարշակ

7. Դրամ. Միևնոյն դրամը և երկու կողմը միևնոյն պատկերը, միայն մենագիրը գահոյքի տակն է, պատ. թիւ 1., նկար 24 մենագիրը:

8. Դրամ. Միևնոյն դրամը, միայն մենագիրը ձախ կողքին, իսկ աթոռի տակ $\Gamma O P = 173$. (140 Ք. ծ. ա.):

9. Դրամ. Միևնոյն դրամը, միայն առանց մենագրի և գահի տակ $\Delta O P = 164$ թ.:

10.) Դրամ. Վաղարշակի արծաթ դրամների մէջ մի տիպ կայ, որը անսովոր է նրա դրամներին: Ա. երեսը Վաղարշակի պատկերն է ճիշտ այնպէս, ինչպէս տեսանք նախորդ չորեքդրամների և դրամների վրայ:

Բ. երեսը նստած է Արշակ Մեծ Պարթևը ճիշտ այն դրու-

թեամբ, ինչպէս որ նկատելի է սովորական դրամների վրայ: Արշակը նստած է պորտաքարի, հագնուած և զինուած է պարթևական տարազով աղեղնաւոր, երեսը դէպի աջ:

Այս դրամի արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ. Ոչ թիւ ունի, ո՛չ էլ մենագիր:

11.) Դրամ. Երկրորդ օրինակի տարբերութիւնը նախորդից այն է, որ գրութիւնը երեքի է բաժանուած, Արշակի հտեը ΒΑΣΙΛΕΩΣ, գլխին ΜΕΓΑΛΟΥ և առաջը ΑΡΣΑΚΟΥ.

Այս երկու դրամները զալիս են հաստատելու դրամագէտների կարծիքները: Վաղարշակն անշուշտ այս դրամները կտրել է տուած ճանապարհին, Հայաստան հասնելուց առաջ, ինչպէս սովորութիւն էր պարսիկների մէջ զօրքին վարձապրելու համար բանակում դրամ կտրել, և կամ Հայաստան հասնելից անմիջապէս դրոշմուած են: Բայց երբ նա հաստատուեց երկրում, իր անկախութիւնը ձեռք բերեց, այլ ևս Արտաշատի փողերանոցի վարպետները դուրս վանեցին պարթևական նկարները Հայկական դրամներից: Մանաւանդ որ պարթևները չըկարողացան երկար ժամանակ իրենց ձեռքը պահել Հայաստանը և Վաղարշակը հիմնեց անկախ միացեալ թագաւորութիւն Մեծ և Փոքր Արմենիայի:

12.) Դրամ. Ս. Պետերբուրգի Էրմիտաժի միւզէի վարչի Марковъ-ի 1892 թ. հրատարակած Պրօկէշ Օստէնի դրամների յաւելուածի մէջ կայ մի արծաթ դրամ, յար և նման վերջին երկու դրամին, որոնց վրայ կայ պատկեր թիւ 2—նկար 32, որը կարելի է կարգաւ. ΘΕΥ—Աստուծոյ:

Պատ. թիւ 45

Արշակունի հիմնադիր Արշակի և որդու Տրդատ Ա.ի դրամների վրայ նկատելի է այս տիտղոսը, թէոս. (աստուծոյ, կամ — թէոս: Արշակունիները այս անունով, որպէս Աստուածային յայտնութիւն, անմիջական հնազանդութիւն պահանջեցին բոլոր պարսիկներից և այդպիսի դիրք ձեռք բերելով, ժողովրդին այնպիսի

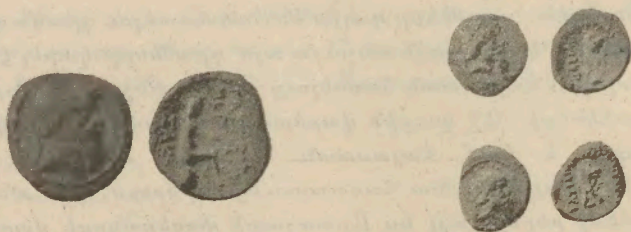
հլու հպատակութիւնը վաստակեցին, որ ազատեցին Արիների աշխարհը Սելևկեանների լծից, որի տակ ճնշուած էր ամբողջ Պարսկաստանը:

13.) Դրամ. Պրօկէշ Օստէնի Արշակունի դրամների շարքին կայ մի ուրիշ դրամ, որը նման է բոլորովին նախորդներին, միայն

ունի պատ. 2, նկար 33 մենագիրը, որը կարելի է կարդալ. ΘΕΥ Աստուծոյ: Միևնոյն ձևն է, ինչ որ էր նախորդ դրամի վրայ, քիչ փոխուած, որը կատարուում էր միշտ քանդակագործների ձեռքով, քանի որ նրանք չէին սիրում միօրինակութիւն: Վաղարշակը արեւելքից որպէս աստուածային յայտնութիւն է գալիս դէպի արեւմուտք, որպէս զի անմիջապէս հպատակեցնէ հայերին և յաջողացնում է շատ մեծ հմտութեամբ:

Պատ. թիւ 46

Պատ. թիւ 47

Վաղարշակ

14.) *Լուսայ* (obole). արծաթ. Վաղարշակի դրամների շարքին կան արծաթ լումաներ (մի վեցերորդ դրամ), որոնց Ա. Երեսին շատ գեղեցիկ կերպով կարելի է տեսնել Թագաւորի պատկերը, երիզաւոր շրջանակով: Պատկերը այն է, ինչ որ նկարագրեցինք չորեքդրամի վրայ:

Բ. Երեսին. Մի գլուխ, վեղարած և գտակով, որի միջից երևում է մի ընչացքով, մօրուսով դէմք: Այս գլուխը կարելի է նմանեցնել Միհրդատ Մեծին, կամ մի ուրիշին, ինչպէս ենթադրում է Wroth-ը: Բայց հետաքրքրականն այն է, որ վեղարը կարելի է նմանեցնել Զարեհի, Մորփիւղիկէսի, Քսերքսէսի խոյրերին: Իսկ վզկալն ու աւանջկալը շարունակուում է Տիգրան Մեծի և յաջորդների թագերին կցուած վզկալ-աւանջկալներով:

Պղնձի դրամներ

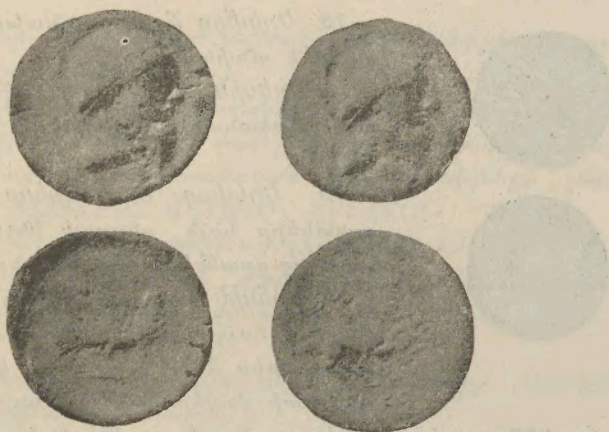
15.) *Չորեքփող*. Վաղարշակի պղինձների մէջ աւելի գեղեցիկ պատկերներ կան, քան թէ արծաթների վրայ: Քանդակագործութեան կատարելատիպեր կան այս պղինձների մէջ, այնպէս որ կարող են ընդօրինակութեամբ հրաշալի օրինակ դառնալ:

Ա. Երեսի վրայ Վաղարշակի պատկերը գրեթէ նոյն ձևով է, ինչ որ տեսանք չորեքդրամների վրայ:

Բ. Երեսին. Երկու ձիաւորներ, դիտակուրնեա (քօլոգա-

ւոր) գտակներով սրարշաւ գնում են դէպի ուջ: Ձիերի առաջի
ոտքերը օդի մէջ են և կարծես թռչում են, ձիաւորները կպած
են և սլանում: Ձիաւորների գլխին ΒΑΣΙΛΕΩΣ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Պատ. թիւ 48

Վաղարշակ

16 Չորեքփող Ա. երեսի պատկերը նման է նախորդը դը-
րամին:

Բ. Երեսին. փիղ, կնճիթը մեկնած, գեղեցիկ քանդա-
կագործութեամբ, որը յիշեցնում է Սելևկ. Անտիոքոս մեծի չո-
րեք դրամների վրայ քանդակւած փղերին: Փղի գլխին ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Պատ. թիւ 49

Վաղարշակ

17 Երեքփող Ա. երեսը նման է նախորդներին, նոյն շրջանա-
կով:

Բ. Երեսին բաղդը զոյգ ձի կառքով գնում է դէպի աջ: Սքան-

չեւի քանդակագործութիւն, բայց ցաւալի է որ երեքփողը մաշւած է և հազիւ նշմարւում է պատկերը: Ճակատին արձանագրւած է ΒΑΣΙΛΕΩΣ և տակը ΑΡΣΑΚΟΥ:

Պատ. թիւ 50

18. Երկփող Ա. Երեսը նախորդ դրամների տիպն է անփոփոխ:

Բ. Երեսին. Ձիու գլուխ, դէպի աջ, սանձ-լած: Արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΛΛΟΥ:

19. Երկփող Ա. Երեսը Վաղարշակի պատկերը նոյն դիրքով ինչպէս տեսանք նախորդ դրամների երեսներին:

Բ. Երեսին խաղողի ողկոյզ, նման Տրի-րազի ողկոյզաւոր դրամներին, որոնք տեսանք երես 222: Այս դրամը կապւում է Արտաշատի փոլերանոցի քանդակակագործութիւնը 250 տարի առաջ կտրւած այն դրամների հետ, որոնք մենք վերագրեցինք Փոքր-Հայքին: Եթէ խաղողի ողկոյզից կազմած խորհրդանշը վաղուցւան սովորութիւն չը լինէր, հազիւ թէ մենք Վաղարշակ Արշակունի թագաւորի դրամի վրայ տեսնէինք այս ողկոյզը:

Պատ. թիւ 51

Պարթևական, Սելևկեան թագաւորներից և ոչ մէկի դրամի վրայ չի գտնուում խաղողի ողկոյզի նշանը, քանի որ նրանցից ոչ մէկը չէր կարող պարծել այնպիսի խաղողով, ինչպիսին ունէր, թէ Մուրադի ավերը Ծոփի երկիրը, Փոքր-Արմենիա և թէ մանաւանդ Խրաքսի ավերը, որոնք յայտնի էին ոչ միայն Հերոդոտի, Բսէնոփոնի և Ստրաբոնի ժամանակներից, այլ նրանցից էլ հազար տարի առաջ: Այս պարագաներն են, որ մեզ ասիպեցին ենթադրելու, թէ Սոլիին նուիրուած դրամները ոչ թէ

Պոմպէպոլիս-Սոլին պիտի վերագրել, այլ Եփրատի ափերում պիտի որոնել նրա տեղը: Արձանագիրն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորի Մեծի Արշակի:

20 Փող Ա. Երեսը նման է նախորդներին և բաւականին լաւ պահւած:

Բ. Երեսը Մեղու, որը նոյնպէս երկրի բերքի արտայայտութեան խորհրդանիշն է:

Հայաստանի մեղրի առասպելական նկարագիրը (Հերոդոտ, Ստրաբոն) պիտի ստիպէր փողերանոցի քանդակագործներին մեղուն ևս մտցնել դրամահատական խորհրդանիշների շարքը: Արձանագիրն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ:

21. Փող Ա. երեսը նախնիքաց դրամների նման:

Բ. Երեսը Մի Թագաւորի գլուխ, մօրուսաւոր և վեղարած և խոյրով: Արձանագրութիւնը միևնոյնն է:

22 Փող Ա. Պետրովիչն ունի մի լումայ, Ա. երեսը նման է նախնիքաց պղնձներին:

Բ. երեսին փղի գլուխը վերցնեա՞ծ ժանիքներով և կնճիթով: Արձանագրութիւնը միևնոյնն է:

23. Փող, Միևնոյն դրամը և արձանագրութիւնը երկու երեսին, միայն խորհրդանիշն է փղի ժանիք:

Պատ. թիւ 52

Պատ. թիւ 53

24. փող Ա. Պետրովիչի մօտ կայ մի լումայ, որի առաջին երեսը յար և նման է մեր թիւ 21 դրամին:

Բ. երեսը նոյնպէս նման է այդ դրամին միայն մի նազիր ունի, որը չի կարողացած մինչև օրս տեսնուած թիւ 2 և 34:

25. փող. Իմ ժողովածուի պղնձների մէջ կայ մի փող Ա. երեսը նման է նախորդներին. լաւ պահւած է:

Բ. երեսին փղը գնում է դէպի աջ, որի վերին մասում

կամարաձև գրած է ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΜΕΤΑΛΟΥ և ոտքի տակ ΑΡ-
ΣΑΚΟΥ և մի մենագիր որ անվերժանելի է: Տես տախտակ. 2,
պատկեր թիւ 35:

26.) Փող. Դարձեալ իմ ժողովածուից, որի Ա. երեսը նման
է նախորդներին:

Բ. Երեսին. Յաղթութիւնը ձեռքին պսակ, գնում է դէպի աջ:
Շատ մաշուած է և տառերը չեն նշմարուում:

ԱՐՇԱԿ Ա.

1.) Չորեքդրամ. Արշակի դրամներն այնքան բազմազան
չեն, ինչպէս էին Վաղարշակի դրամները: Բայց գեղարուեստական
տեսակէտով նրանից յետ չեն մնալ:

Պատ. թիւ 54

Արշակ

Փրիսպատ պարսկ.

Արշակ

Արշակի ա. չորեքդրամեան Ա. Երեսին նրա անդրին նոյն
ձևն ունի, ինչ որ նկարագրեցինք Վաղարշակ Ա.-ի առթիւ: Այն-
դէմ, բոլորակ սանրուած մագերով, եռաշերտ երիզով, որոնց ծայ-
րերը ապառօշանման վայր են ձգուած, թիկունքին, քառաշար
մանեակ, որի ծայրին նկատելի է ձիու գլուխը: Մօրուսն ու ըն-
չացքը հօրը տիպարի ձևն ունի, բայց աւելի երիտասարդ: Թիկնո-
ցի օձիքի և ուսերի զարդերը նման են Միհրդատ Մեծի թիկնոցին:
Ականջին օղ է նշմարուում, որ հազուադէպ է Հայկական դրամների
վրայ: Շրջանակը երիզաձև և զոյգ գնդիկներով ընդհատուած:

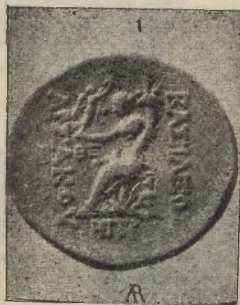
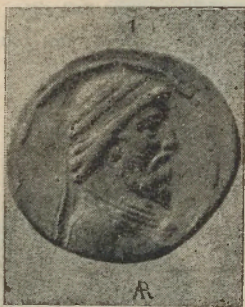
Բ. Նրեսին. Ոսկիամայրը նստած աթոռի, աջ ձեռքին ունի յաղթութեան հրեշտակը, որ պսակում է Ոսկիամօր պուխը, ձախով բռնած է առատութեան եղջիւրը: Ոսկիամայրը հագուած է բէքէ-դի կտորներ, որի ծալքերը ցրուած են աթոռի շուրջը: Գահի ոտքերի զարդերն են յուշկապարիկներ, որոնք բռնած են Ոսկիամօր աթոռը իրենց գլխի վրայ: Ոսկիամօր աջ թևին տակ արձանագրուած է ΘΕ, որն անշուշտ Վաղարշակի և Տիգրան Մեծի դրամների ΘΕΥ կամ ΘΕΟΦΙΛΟΣ—Թէոփիլոս (աստուածասէրն բառն է: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ:

Ոսկիամօր աթոռի յատակը կայ ΗΠΡ—187 Սելեկեան թուկանը, իսկ Արշակի արձանագրութեան մօտ, ձախ կողմը մենագիր պատկեր թիւ 1, նկար 16:

Մենագիրը ցոյց է տալիս, որ փողերանոցում քանդակագործներու միտքը չէր դադարել գործելուց, ամեն արքայի և ամեն դրամի համար նորանոր մենագրեր և նորանոր կաղապարներ էին պատրաստում: Այս մենագիրը անդամահատել կարելի է հետևեալ ΑΡΤΕ կամ ΑΡΤΣ տառերով, որոնք դարձեալ Արտաշատն են յիշեցնում:

Պատ. թիւ 55

Պատ. թիւ 55

Արշակ

Այս չորեքդրամը Ա. Պետրովիչին է, որ պատկերը ներկայացրել ենք վերևը:

2.) Չորեքդրամ. Միևնոյն չորեքդրամեանի մի ուրիշ օրինակը կայ Բրիտանական թանգարանում, երկու կողմն էլ հաւասարապէս, առանց որևէ տարբերութեան, միայն թէ ΘΕ մենագիրը չունի:

3.) Չորեքդրամ. Միևնոյն չորեքդրամեանի մի ուրիշ օրինակը կայ Բերլինի Թանգարանում, միանման երկու երեսով վերևը նշանակուած դրամներին, որի տարբերութիւնը մի միայն երկու մենագիրն է, տե՛ս պատկեր թիւ 1, նկար 13 և 17, որոնք անդամահատելով, կարելի է կարդալ АРТ և АРТΣ տառերը, որ պարզ Արտաշատն է ծածկագրով: Տարեթիւ չունի:

Պղինձ

4.) Փող. Ա. Երեսին, Արշակի անդրին նման է, վերևի չորեքդրամին:

Բ. Երեսին. Սաղաւարտ, լախտ, վահան, այն զէնքերը, որոնցով զարդարուած էր ռազմիկը յաղթանակելու գնալիս: Արձագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΣΑΚΟΥ:

Ա. Պետրովիչի ժողովածուն է պատկանում:

ԱՐՏԱՀԷՍ Ա.

1.) Չորեքդրամ. Բրիտանական մուզէի Արշակունի դրամները, W. Wroth-ի հրատարակութեան տախտակ V—թիւ 9—10 դրամները, որը վերագրել է պարսկական Հրահատ Բ. կնոջն Հիմերուին: Բայց այդ դրամները բնաւ աննշութիւն չունին Հրա-

Պատ. թիւ 56

Արտաշէս

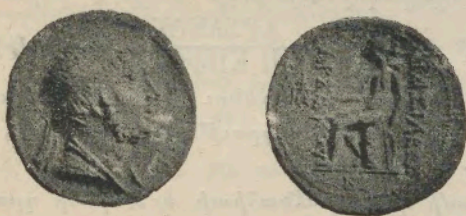
հատ Բ.-ի շրջանի հետ, այնպէս որ դրանք պարզապէս պիտի վերագրել Արտաշէս Ա. թագաւորին: Այս եզրակացութիւնը Ա. Պետրովիչինն է, բայց նկարների գննութեամբ կարելի է հասնել այն եզրակացութեան, որ նրանք Արտաշատի փողերանոցի քանդակիչների գործերի շարունակութիւններն են կազմում:

Ա. Երեսր. Արտաշէսի պատկերը, առանց ընչացքի, շատ թեթեւ մօրուսով, քառաշար մանեակով, երիտասարդ հասակով, մազերի սանրուածքը Վաղարշակի և Արտաշէսի դրամների նման: Շրջանակը նախորդ դրամներից տարբերութիւն չունի:

Բ. Երեսր. Ոսկիամայրը նստած է աթոռի, որին իրենց գլխին են պահում յուշկապարիկները, բէհէզի շորեր, որոնք իրենց ծալքերով զարդարում են սրունքներն ու աթոռը: Աջում յաղթականը որ պսակում է Ոսկիամօր գլուխը, ձախում առատութեան եղջիւրը: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ աջ կողմը և ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΑΝΟΥΣ ձախ կողմը:

Մենագիրն է ΤΥ և տես պատկեր թիւ 2, նկար թիւ 36: Այս մենագիրը կարելի է անդամահատել և ստանալ հետեւեալ տառերը. ΑΡΤΣ Արտաշատ: ΤΥ—Տիւր. գուցէ Ղիցամօր Տիւրի անունն է:

պատ. թիւ 57

Արտաշէս Ա.

2.) Չորեքդրամ. Բերլինի Թանգարանում կայ մի չորեքդրամեան, որի Ա. Երեսի պատկերը անչափ նման է վերև նկարագրուած չորեքդրամին, քիչ աւելի տարիքով, ածելած ընչացքով և կզակով, փոքր մօրուս աւանշակողմերին: Գլխի սանրուածքը, ապառօշը, շրջանակը և ձևը տարբերութիւն չունին նախորդից:

Բ. Երեսին. Պորտաքարի վրայ նստած է Ապօլօնը, մերկամարմին, աղեղ նետը գետին է յենած ձախ ձեռքով, իսկ աջում բռնած է մատիտ, որը դրուած է Արշակի անուան տառերի մէջ: Արձանագիրն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորին Արշակի: Ձախ կողմն ունի մենագիր պատկեր թիւ 2, նկար. 32 որն անդամահատելով կարելի է գտնել—ΑΡΤΣ և ΘΕ որոնք հնարաւոր է միայն Արտաշատ և Թէոս կարգալ, որով այս դրամն էլ կապուած է Վաղարշակ ա. և Տիգրան Մեծի դրամների հետ:

Այս դրամը Wroth-ը համարում է Պարթև Պարս. Հրահատ բ-ին, բայց ոչ միայն ընդհանուր գծերը, այլ արձանագրութիւ-

նը, մենագիրը, ընչացքի և կզակամօրուսի բացակայութիւնը լիովին հակառակ է Հրահատի դրամներին: Մանաւանդ որ վերջին հետազոտութիւններով դրականապէս հաստատուած են Հրահատ Բ.-ի դրամները, որոնց ոչ մի նմանութիւն չունի այս դրամը: Այս դրամի վրայ կայ երկրորդ մենագիր, կամ երկու տառ, որոնք Wroth-ը համարում է BA կամ BD. գուցէ Βαβυλων Αρμενωσ Թագաւոր հայոց:

3.) Դրամ. Բրիտ. Թանգ. պարթ. դրամների շարքին է դասել Wroth-ը այս Թագաւորին վերաբերեալ մի դրամ, որի պատկերը նոյնն է, ինչ որ թիւ 1, վերեւ նկարագրած չորեքդրամեանը:

Ա. Երեսին. Անդրին է Արտաշէսի ամբողջ կազմով և տիպարով նման չորեքդրամին, առանց որեէ փոփոխութեան:

Բ. Երեսին. Անահիտի պատկերն է ամբողջ հասակով կանգնած, երեսը զէպի ձախ, վերնազգեստով, գօտին մէջքին ամրացրած և մինչև ոտքերը ծածկուած քղանցքով, որի ծալքերն անգամ սքանչելի քանդակագործութեամբ դուրս է բերուած: Անահիտի

աջ ձեռքին մի պսակ որը $\frac{\text{APΣAKOY}}{\text{NI KHPPOPO}}$ բառի միջոցից դուրս է անցել, իսկ ձախում արմաւենու մի մեծ ճիւղ, որի ծայրը ծածկում է արձանագրութեան բառերը, (Թագաւորի, մեծի, Արշակի և Յաղթողի):

Այս դրամի վրայի Անահիտի և Զարեհի դրամի Անահիտի պատկերների մէջ մեծ համանմանութիւն կայ, որով ոչ միայն այս պատկերը անկասկած կարելի է Անահիտին համարել, այլ այս դրամով նախարշակունի Թագաւորների դրամները կապել վերջինների հետ:

Դրամի տակ գտնուած մենագիրը, որ թէ Wroth-ը և Պետրովիչը պատկեր թիւ 1, նկար 18 են համարում, մենք կարծում ենք, որ մասամբ երկուսն էլ սխալւում են, այլ մենագիրը ինչպէս ցոյց է տալիս բնագիրը, պատկեր թիւ 2, նկար 34, որը Արտաքսատի անունն է:

Դրամի վրայ կայ մի ուրիշ մենագիր, կամ տառ—ձախ կողմը, E տէս պատկեր թիւ 2, նկար. 36:

4. Դրամ. Մի ուրիշ բոլորովին նման օրինակը կայ սոյն դրամի Բերլինի Թանգարանում: Պրօկէշ Օստէնը ΠΘΡ=189 Սէլ. թըւակաճն է կարդում, որը համապատասխանում է 123 Ք. ծ. առ. Թուականին: Այդ Թուականին Թագաւորում էր Արտաշէսը:

5.) Դրամ. Մի ուրիշ դրամ ունի Պետրովիչը, որը շատ նման է այս դրամներին, միայն ոչ երկրորդ պատկերի թիւ 2, նկար 36 մենագիրն ունի և ոչ էլ թուական:

Պղինձ

6.) Փող. Ա. Պետրովիչի գրքի մէջ երևում է մի պղինձ, որը Ա. Երեսին ունի Արտաշէս Ա.-ի դէմքը, նման նախորդներին:

Բ. Երեսին. Մի փիղ դէպի ձախ գնալիս: Այնքան մաշուած է, որ ոչ միայն տառերը չեն երևում, այլ փղի պատկերն էլ շատ խաւար է:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ

Չորեքդրամ. Արտաշէսի մահից յետոյ գահակալական խռովութիւններ է առաջ գալիս, ուր Տիգրան Մեծը զինուոյ ոյժով ընկճում է Յուստինոսի լակնարկած Արտաւազը թագաւորին: Այս Արտաւազի անուան մի չորեքդրամ կայ Բրիտ. թանգ. Արշակունի դրամների շարքին, Wroth-ի հրատարակութեան (երես 10 թիւ 29, տախտակ III, թիւ 1.) մէջ:

Պատ. թիւ 58

Արտաւազը.

Այս դրամը վերագրում են դրամագիտական աշխարհում Արտաւազգին, որը թէև կարճատև թագաւորեց, բայց իր պատկերն անմահացուց սոյն դրամով:

Ա. Երեսին. Արտաւազի պատկերը կարճ ճակատով, բոլորշի սանրած մազերով, որի մի մասը ծածկում է վզկալի նման ծոծրակը, երկար մորուսը և ընչացքը, եռաշար երիզաւոր վարսակալը և ծայրերը ապառօջաձև կախուածքը բոլորովին տարբերում

է Արշակունի նախորդների դրամներից: Շրջանակը երիզաձև զըլանակ--գնդիկներն են, որոնք հազիւ նշմարւում են:

Բ. Շրենսին. Ոսկիամայրն է բազմած աթոռի, ճիշտ Արշակ Ա.-ի դրամի նման, աջին յաղթանակը, որ գլուխն է պսակում, ձախում առատութեան եղջիւրը: Աթոռի տակ յուշկապարիկներ, որ կրում են նստարանը:

Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΚΟΥ Թագաւորին Արշակի: Ափսոս, անչափ մաշուած է, տառեր, մենագիր, գուցէ թուականը բոլորն էլ սրբուել են:

Այս Արտաւազդին ընկճելու համար ժամանակակից Միհրդատ Բ Պարթև Արշակունի Թագաւորն օգնել է Տիգրան Մեծին:

ՀՀ

ՅԵՏ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա.

56—30 տարի Բս. ծ. առաջ

Մեծն-Տիգրանին յաջորդում է Արտաւազդ Ա. որը պատե-
րազմում է ինչպէս Պարթևական
Միհրդատ Գ. և Որոտի հետ, նոյն-
պէս Հռոմայեցի Կրատոս և Անտո-
նիոս կոնսուլների հետ. վերջինս նը-
րան բռնեց, շղթայեց և Փոքր-Հայքը
աւեց Պոնտոսի Թագաւոր Պոլի-
մոն Ա-ին:

Պատ. Թիւ 61

Արտաւազդ

1. Դրամ. Արտաւազդ առաջի-
նի այս դրամը շատ հազաւորէալ է և գտնուում է ընդամենը 4—5
օրինակ: Ա. երեսին ունի Արտաւազդի պատկերը, որի անդրին
նկարուած է աջողէմ մինչև կուրծքը: Հօրը նման ածիլուած է,
գլխին Տիգրանեան թագ ունի, միայն առանց ականջկալի, որին
փոխարինում է լայն վզկալը և ապառօշը: Վզին մանեակ ունի,
ծիրանին շրջապատած է ուսերը: Դրամի շրջապատը մարգար-
տաշար է:

Բ. երեսին Թագաւորը քառաձի կառքով սրարշաւ գնում է
դէպի ձախ, աջում յաղթականը բռնած: Արձանագրութիւնն է
վերևը ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Թագաւորին) կառքի տակը ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡ-

Պատ. Թիւ 62

Արտաւազդ

սանդրեան շրջանի Մագալոսին վերագրուած դրամների վրայ ևս
նկատուած, բայց չի բացատրուած: Թւում է թէ կապ ունեն
իրար հետ:

ΤΑΥΑΖΔΟΥ — Թագաւորների Արտա-
ւազդի: Ձախ կողմը կայ պատկեր
Թիւ 2 մենադիր 28 — միայն եր-
կուսի փոխարէն երեք շարք գծով,
խիւ ձիերի գլխի I.-Ծ տառը, որը հա-
ւանական է Ծոփի դրամատան նշանն
է: Վերոյիշեալ մենագիրը նախ-Աղէք-

2. Երկփող. Փարիզի ազգային թանգարանում կայ մի պղնձ, որը նկարագրել է E. Babelen-ը. Ա. երեսին Արտաւազդի անդրին, հայկական թագով և արքայական ապառօշով դէպի աջ: Անդրու ետեւը նշմարում է Ա տառը, որը ցոյց է տալիս զրամահատական քաղաքը—APTAΣAT: (?):

Բ. երեսին. Յաղթականը գնում է դէպի ձախ, աջում պղնձի բռնած: Առաջը ΒΑΣΙΛΕΩΣ և ետեւը ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ.

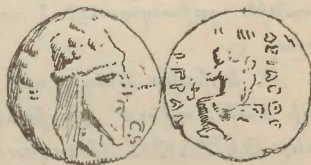
Այս երկու զրամներն ապացոյց են այն վէճին, որով Արտաւազդը տքնում էր Միհրդատ Գ.-ի և Ուրոտ Ա.-ի դէմ թագաւորներին թագաւոր տիտղոսի համար, որոնք սեփականել էին պարս. պարթևները և իրենց զրամների վրայ արձանագրել:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

3. Երկփող. Տիգրան Բ. Արտաւազդ Ա. որդին էր, որին հայերը Օգոստոս կայսրից խնդրեցին Արտաշէս Բ. իր եղբորից յետոյ: Արտաւազդի կալանաւորումից և տարագրութիւնից յետոյ Հայաստանը կառավարում է Արտաւազդի աւագ որդին Արտաշէսը: Բայց վերջինից զրամ չունենք և նրան հեռացնելու պատճառներն էլ անորոշ են:

Երկփող Ա. երես. Միակ երկփողը այս թագաւորի նկարագրւած է E. Babelon-ից, որը Փարիզի Ազգ. Թանգ. սեփականութիւնն է կազմում: Ա. երես. թագաւորը Տիգրանեան թագով, աջադէմ, վզկալով, ականջկալով և ապառօշով, մօրուսաւոր: Բ. երեսը. Ոսկեամայրը նստած է դէպի ձախ, գահի վրայ, աջում սկիհ ունի, ձախում առատութեան եղջիւր: Այս նկարի վրայի քանդակները տքնել են Տիգրան Մեծի զրամներին նմանացնել. տես 21 հատոր «Ազգագրական Հանդէս»-ի, երես 121, պատկեր թիւ 18:

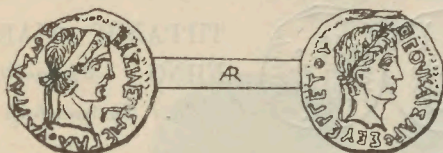
Պատ. թիւ 63

Տիգրան Բ.

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

5. Դրամ. Օգոստոս կայսեր հետ տպագրւած մի դրամնայ
ըրիտանական թանգարանում, որը վերագրում են Արտաւազդ Բ.-ին:
Պատ. թիւ 64

Արտաւազդ Բ.

տաւազդ Բ.-ին կարելի է վերագրել, որը Օգոստոս կայսեր կողմից Հայաստանի վրայ թագաւոր էր նշանակւած: Թէև կան օտար պատմիչներ, որոնց հետևելով և Babelon-ը կարծում է թէ սա Մարական Արիորազանի որդի Արտաւազդինն է, որը Արևելեան-Հայաստանի թագաւոր էր, բայց նրանք չփոթում են:

Ա. Երես. Արտաւազդի պատկերը, բաց գլխով, մագերի վրայ կրում է վարսակալ, որի ծայրերը ապառօշի նման ետևը հանգուտւած և կախուած - են: Աջադէմ է անդրին, ածիլւած, վիզը զարդ չունի: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΒΑΖΔΟΥ—[Թագաւորին մեծի Արտաւազդի: Դրամի վրայ Դ-Գ. տառը զրոյմւած է, որ չի բացատրւած:

Բ. երես. Օգոստոս կայսեր պատկերն է, բաց գլխով, պըսակ վարսակալով աջադէմ: Արձանագրութիւնն է. ΒΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ. Աստուծոյ կայսեր բարերարին: Այս դրամը կտրուած է մօտաւորապէս Քս. ծ. առաջին տարին:

ՏԻԳՐԱՆ Գ.

4. Երկփող. Ա. երես Տիգրան Գ.-ի դրամը ձախադէմ, ու հմական թագով, ապառօշով և մարգարտաշար շրջանակով: Բ. ե-

Պատ. թիւ 65

Արձանագրին է ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ թա-
գաւորին մեծի

ΤΙΓΡΑΝΟΥ
Տիգրանի
(Գ.)

Տիգրան Գ.

րես. Յաղթականը առաջ է գնում դէպի աջ, ձեռքին արմաւենի:
Երկու մենագրերն անընթեռնելի են:

5. Երկփող Ա. երեսը. ամփոփու է:

Բ. երեսը. Մի հսկայ դէպի աջ կանգնած է, երկարայուն քօլովը զլիխն, մի կարճ պատմունճան հագին, ձախով նիզակին յառած, աջով որսական բազէն ձեռքին:

Պատ. թիւ 66

Արձանագիրն է ΒΑ-
ΣΙΑΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ
Թագաւորին մեծի

ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕ-
ΝΗΝΟ Տիգրանի
(Գ.) Յունասիրի

Տիգրան Գ.

6. Մի փող Ա. երես Տիգրան Գ-ի գլուխը թագով, աջա-
դէմ, ապառօշով: Բ երեսին, մերկ ձին դաշտում ուղղւած է դէպի
ձախ, սրընթաց քայլերով ոտքից մէկը գետնից բարձրացրած:

Պատ. թիւ 67

ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΜΕΓΑ-
ΛΟΥ Թագաւորի
մեծի

ΤΙΓΡΑΝΟΥ Տիգ-
րանի (Գ.)

Տիգրան Գ.

ՏԻԳՐԱՆ Գ. ԵՒ ԵՐԱՏՈՎ ԹԱԳՈՒՂԻ

Տիգրան Գ-ի մի զրամը կայ Փարիզի Ազգային գրադարա-
նում, որի Ա. երեսին Տիգրան Գ-ի պատկերն է թագով, ապա-
ռօշով, մանեակով և ծիրանուռ ուսնոցներով: Արձանագրութիւնն
է ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ.—Թագաւորին թագաւոր-
ների Տիգրանի (Գ.)

Պատ. թիւ 68

ΕΡΑΤΟ ΒΑΣΙ-
ΛΕΩΣ

Երատոյ Թա-
գուհի

Տիգրան Գ. Երատով

Բ. երեսին. Երատով թագուհու գլուխը, ձախադէմ, մագերը
ամփոփած զլիխ վրայ: Արձանագրութիւնն է ΑΔΕΛΦΗ.

Վ Ո Ն Ո Ն (16 թ.)

Որովհետև Պարթև-պարսկական Վոնոն թագաւորը Հայաստանն ապաստանելուց յետոյ, Հայաստանում մի առ ժամանակ թագաւորեց, մինչև Հռոմայեցիք հեռացրին նրան երկրից, ուստի Պատ. Թիւ. 69

Վոնոն

Վոնոնի դրամներից մէկի պատկերը—որպէս Հայոց թագաւորի պատկեր—կցում ենք այս ցուցակին:

Ա. երես. Չորեքդրամ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗΣ, թագաւորի անդրին պսակաւոր:

Բ. երես. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΓΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΕΛΑΙΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ. Յաղթականը պսակը ձեռքին դէպ ձախ ուղղուած: Թուականն է ΓΚΤ—323. Սելեւեան:

ԱՐՏԱՃԵՄ—ՋԵՆՈՆ—ՊՈՆՏԱՅԻ

Գերմանակոսը Տիրեր կայսեր հրամանաւ Արտաշատում Հայաստանի թագաւոր պսակեց

դաւինեայ պսակ ձեռքին:

Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդուն Ջենոնին—Արտաշէս անունով (Բ.): Սրա դրամի մասին ակնարկում է Փաթրճեանը Բ. հատորում Տիրերիոս կայսեր մի դրամը, որ Բ. երեսին յաղթականը փնդի վրայ,

ՏՐԴԱՏ ԿԱՄ ՏԻՐԻԹ Ա.

Երբ խաղաղութեան դաշն կապեցին պարթևներն ու Հռոմայեցիները, Տրդատ քնաց Հռոմ ներոնից թագաւոր պսակուեց,

58 թվականին, որի ազգաւ ներոն կտրել տուեց զրամը իր պատկերով, որի Բ. երեսին ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆՈՒԱՃՈՒԱԾ. Յաղթականը աջ ձեռքին. արմաւենի պսակ:

Տրդատի որդի Արտաւազդի, Երւանդի, Աշխադարի Պարթամասիրի և Պարթամասպի անունով զրամ մինչև այժմ—83—140թ. —չեն նկատուած:

ԱԲԵՄԻՆԻԴ (Որդի Պարթամասպատի) 140—159 թ.

Սրա անունով մի զրամ կայ Անտոնիոս Օգոստոսի կտրել տուած, 143 թ. որանդ կայսրը պսակում է Աքեմենիդին Հայաստանի թագաւոր:

Ա. երեսին. Կայսեր անդրին և շրջապատը. Antonius Cos III Augustus. իսկ Բ. երեսը Rex Armeniis.

ՍՈՅԵՄՈՍ (159—169 որդի Աքեմենեայ)

Դրամ. Վերոս կայսրը գահին բազմած, զօրականները շրջապատած, որոց մէջն է Սոյեմոսը, որի գլխին Վերոսը դնում է հայկական թագը:

181—216 թ. Սանատրուկի, Վաղարշի, Արդարի և Տրդատ Բ-ի մասին ոչ մի զրամական յիշատակարան դեռ ևս չի գտնուած:

ԿՈՄՄԱԳԵՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

1. Ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, Հոռմէացիները արեւմուտքից, պարթևները արևելքից, մանաւանդ ներքին իշխանութիւններն ու նախարարութիւնները այնպիսի ընթացք բռնեցին, որ Վաղարշակի միաւորած և Տիգրան Մեծի աշխարհակալած երկիրները բաժան բաժան եղան: Տիգրան Մեծի օրով նոյնիսկ ոչ միայն Միջագետքը, Սուրիան, Փիւնիկէն, Հրէաստանը զուրս եկան Հայկական իշխանութիւնից, այլ Փոքր-Արմենիայում և նոյն իսկ Մեծ-Հայքի մասերում նորանոր թագաւորութիւններ հաստատեցին հռոմայեցիները, իրենց սկզբունքի համաձայն, «բաժանիք, որ տիրես», որպէսզի Հայկական այն հզօրութիւնը, որից սարսափում էր նոյնիսկ Կիկերոն հռետորը, ջախջախեն և իրենց առաջնադասման արգելքներն անհետացնեն: Ինչպէս Արևելքից Արեւմուտք արշաւողները իրենց զէնքի ոյժը փորձում էին Հայկական երկրներում, նոյնը կատարել են Արեւմուտքից Մակեդոնացին, Հռոմայեցիները և ապա Բիւզանդացիները:

Այս նորահաստատ պետութիւններից մէկն էլ Կոմագենի

Թագաւորներն էին, որոնց զրամները, ինչպէս մենք տեսանք, մեծն Տիգրանից առաջ նոյնը մենք գտնում ենք նրանից յետոյ: Անտիոքոս Ա. Թէոսից՝ Կոմմագենի թագաւորից մօտ 70 տարի յետոյ, նոյն երկրի իշխան Անտիոքոս IV Նպիփանոսը կտրել է տալիս իր անունով զրամներ:

Անտիոքոս Ա.-ը Տիգրանի յաղթելուց յետոյ, դաշնակցում է Լուկուլլոսի և ապա Պոմպէոսի հետ, շարունակում է իշխել Սամուշատում, Կոմմագէնի սահմանները դէպի Միջագետք, Ծոփք և Մալաթիա ընդարձակւած: Թէև Հռոմայեցիները հանգիստ չեն թողնում նոյնիսկ իրենց դաշնակից Կոմմագէնին: Քս. ծ. 30 տարի առաջ այնտեղ իշխում է Միհրդատը, Անտիոքոսի որդին, Հռոմայեցիները իրենց ստացած հարկ-կաշառքների շնորհիւ վերցնում են և Միհրդատ Բ-ին, տեղը գնելով եղբօրը՝ Անտիոքոս Բ-ին: Քս. ծ. 20 տարի առաջ, մենք հանդիպում ենք Միհրդատ Գ-ին և ապա Անտիոքոս Գ-ին Քս. ծ. 17 տարի յետոյ: Այս չորս իշխաններից և ոչ մի դրամ մինչև օրս չի նկատւած: Տիրեր կայսրը Կոմմագենը վերածեց մի Հռոմէական նահանգի, որը պրետորներով էր կառավարւում:

Կալիգուլլան ոչ միայն վերահաստատեց Կոմմագէնի թագաւորութիւնը, յանձնեց Անտիոքոս Գ-ին, այլ նրա պետութիւնը ընդարձակեց աւելացնելով Կիլիկիան: Անտիոքոսը իր զօրքերով օգնեց Ներոնի զօրավարներին պարթևական պատերազմում, որի համար ստացաւ Արևմտեան Հայաստանի մի մասը: Բայց և այնպէս՝ Կոմմագէնի թագաւորը երբէք նենգաւոր

Պատ. թիւ 71

Հռոմայեցիների վրայ վստահութիւն չունէր և տքնում էր վերահանգնել Տիգրան Մեծի պետութիւնը պարթևների օգնութեամբ: Այս պատճառով էլ՝ Վեսպասեանոս կայսրը ջնջեց Կոմմագէնի թագաւորութիւնը և կազմեց մի Հռոմէական նահանգ:

Հորեքըրամ. Անտիոքոս Դ-ի գլուխը դէպի աջ, վարսակալով, որ ծայրերը ապառօշի նման իջնում են վզի վրայ: Դէմքն ածիլուած է և դրամը մարգարտաշար շրջանակով: Արձանագրու-

Թիւնն է. ΒΑΣΙΛΕΥΣ. ΜΕ. ΑΝΤΙΟΧΟΣ. ΕΠΙ. Թագաւորին մեծի Անտիոքի Շախիսանուի: Մեծի և Նպիպանուի բառերը կրճատուած են:

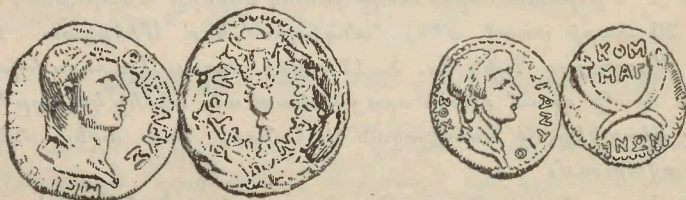
Բ. Երեսին կարիճ, վրան պսակ, դրամի շրջապատը մի ուրիշ պսակ ներսից և դրսից մարգարտի շարքով: Արձանագրութիւնն է KOMMATHNΩY—Կոմմագէնի:

2. Միենոյն դրամը առանց զանազանութեան երկու կողմն էլ, միայն Α—Ν տառերով աւելի է արձանագրութիւնը:

3. Երկփող. Անտիոքոսի անդրին միենոյն ձևով, միենոյն արձանագրութեամբ:

Պատ. Թիւ 72

Պատ. Թիւ 73

Բ. երեսին. Այծեղջիւր աջագէմ, որի թիկունքից երևում է մի աստղ և յատակին Սելեկեան խորհրդանշանը՝ խաբիսխ: Շրջապատը դափնեայ պսակ, ուրիշ պսակով կապուած ներքին և արտաքին մարգարտաշարով:

4. Երկփող. Անտիոքոսի անդրին նախորդների նման և արձանագրութեամբ:

Բ. երեսին. Երկու առատութեան եղջիւր իրար վրայ դարձրած:

Պատ. Թիւ 74

Պատ. Թիւ 75

5. Երկփող. Միենոյնը, ինչ որ էր Թիւ 1 դրամի վրայ:

Բ երեսին. Բացի Կոմմագէնը ևս արձանագրուած է ΛΑΚΑΝΑΤΩΝ քաղաքի անունը ուր դրոշմուած է:

6. Երկփող. Միևնոյնը, ինչ որ էր նախորդը և Բ. երեսին Լականատօսի փոխարէն ՏΕΒΑΣΤΗΝΩΝ և Կարիճի փոխարէն բաղդը մերկամարմին, դէպ ձախ ընթացքով: Աջում զաւազան և ձախով մի արմաւենի: Դրոշմուած է Սերաստիա քաղաքում:

7. Երկփող. Նախորդի նման, նոյն արձանագրութեամբ: Մերկամարմին բաղդը ձախ թեին բռնած է մի քղամիդ: Դրոշմուած է Սէրաստիա:

ԱՆՏԻՈՒՄ Դ. ԵՒ ԵՈՏԱՓԷ

8. Երկփող Ա. երեսին. Անտիոքոսի անդրին, բաց գլխով և վարսակալով: Անորոշ մի բառ է արձանագրուած, որը Անտիոքոս Դ-ի անունն է, իսկ միւս տողին ΕΠΙΦΑΝΗΣ—Եպիպանոզ:

Պատ. թիւ 76

Բ. երեսին. Եոտափէ թագունու վարսակալով գլուխը, որի տառերը մաշուած են:

9. Ա. երեսին երեքդրամ. Անտիոքոսի անդրին բաց գլխով: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙ-

ΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ Թագաւորին մեծի: Բ. երեսին. Եոտափէն նըստած է զահի, մերկամարմին, ազգերը և ոտքերը նուրբ բէհէզով պատած, դէպի ձախ դարձած, ձեռքին սկահ: Մաշուած է փողը և արձանագրութիւնն է—ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΙΩΤΑΠΗ ΣΕΒΑΣΤΝΟΗΝ—Թագուհի Եոտափէ Սերաստենուն:

Պատ. թիւ 77

Ե Ո Տ Ա Փ Է

Ա. երեսին երկփող. Եոտափէ թագունու անդրին աջադէմ, գլուխը վարսակալով զարդարուած, մարպարտաշար շրջանակով: Արձանագրութիւնն է. ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΙΩΤΑΠΗ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΣ.

Բ. երեսին. Կարիճ շրջապատուած դափնեայ պսակով, որը

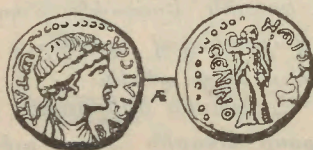
պսակուած է մի ուրիշ պսակով, ներսից շրջանակ և դրսից մարգարտաշար: Արձանագրութիւնն է KOMMETHNON—Կոմագէն:

Պատ. թիւ 78

11. Ա. երեսին երեքփող: Միկնոյնը, ինչոր էր նախորդի վրայ:

Պատ. թիւ 84

Պատ. թիւ 85

Բ երեսին. Կոմագէնի փոխարէն ΛΑΚΑΜΑΤΩΝ—Լակա-
նատոն:

Պատ. թիւ 79

ԵՊԻՓԱՆՈՍ ԵՒ ԿԱԼԼԻՆԻԿՈՍ 72 թ.

12. Ա. երես, երկփող. Եպիփաննոսի գլուխը վարսակալով աջադէմ և մարգարտաշար շրջանակով: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΕΠΙΦΑΝΗΣ. Թագաւորին մեծի Եպիփաննոսի:

Բ. երեսին. Կալինիկոսի անդրին վարսակալով, աջադէմ: Արձանագրութիւնն է—ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, Թագաւորին մեծի Կալինիկոսի:

Պատ. թիւ 80

Պատ. թիւ 81

13. Ա երեսին երկփող. Երկու մանուկ թագաւորները ձիաւորուած դէպի ձախ են գնում: Մարգարտաշար շրջանակով: Դրամն յիշեցնում է Շամէսի զրամները: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΥΙΟΙ...

. երեսին. Մի այծեղջիւր դէպի աջ ուղղուած, վերեւ աստղը և տակը Սեւեկեան խարխախ խորհրդանշանը: Արձանագրութիւնն է ΚΟΜΜΑΘΗΝΩΝ—Կոմմազէն:

14. Ա երես, երկփող. Մի խարխախ երկու առատութեան եղջիւրների մէջ զետեղուած, որոնց միջից զուրս են եկած երկու մանուկ թագաւորների գլուխները: Ներքեւ երևում է մի աստղ: Արձանագրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΥΙΟΙ: Թագաւորին/իօրի:

Պատ. թիւ 82

Պատ. թիւ 83

Բ. երեսին. Արքայական թագը, որը մէջտեղը կարիճով է զարդարուած, շրջապատն դափնի պսակ, և մարգարտաշար: Արձանագրութիւնն է ΚΟΜΜΑΘΗΝΩΝ—Կոմմազէնոն:

15. Ա. երես. Միենոյն պատկերն ու արձանագրութիւնը:

Բ. երեսին. Նոյնպէս, միայն Կոմմազէնոնի փոխարէն—ΛΑΚΑΝΑΤΩΝ Լականատոն արձանագրութեամբ:

16. Ա. և Բ. Երեսները բոլորովին միանման 14 թ. միայն Կոմմազէնոնի փոխարէն ΑΥΚΛΟΝΩΝ—Լիկաւոնոն արձանագրութեամբ:

ՀԱՅ ՀԻՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔԸ

Ա. ՂԱՏՉԵԱՆԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՆՈՒՑԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

§ 4.

ՏԱՆ ԵՒ ՏՈՒՆՈՒՏԵՂԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Հայկական ընտանիքի մասին մեր շարայարույթիւնը հաստատեց որ կրակարանը (օճախ) մի տունուտեղի հիմնական ենթադրութիւնն է. այսինքն, ուր կրակատուն կայ՝ այնտեղ կայ և տուն ու տեղ. և ընդհակառակն, ուր տունուտեղ կայ, այնտեղ հաստատապէս ենթադրուում է կրակարան: Այս հիմնական սկզբունքը իշխող է բոլոր արիական ազգերի ընտանեկան իրաւունքի մէջ, և ի մասնաւորի ընտանեկան կազմակերպութեան հիմն է կազմում: Կրակարանի սրբացումն արիական ազգերի մէջ մէկից շատ աւելի պատճառներ ունի: Նա գլխաւորագոյն պատճառն է, ըստ հին հասկացողութեան միշտ, ընտանիքի գոյութեան պահպանութեան, նա է կերակրում ամբողջ ընտանիքը. նա, օրինակ հայերի մօտ, շինուում է տան—հացատան—մէջ տեղը, ու նրա վրայ եփւում է օրական կերակուրը: Այդ կերակուրը ինքնին զոհի մի մասն է, որ արւում է կրակարանին—ընտանիքի սուրբ սեղանին—և միևնոյն ժամանակ կրակարանի կողմից մի նւէր, մի ողորմութիւն է, որ արւում է ընտանիքի ֆիզիքական գոյութիւնն այս կեանքում պահպանելու համար: Նա է նաև հիւրասիրութեան հիմը—նա կերակրում է ընտանիքի հիւրերին, թափառական անցորդներին, պաշտպանութեան կարիք ունեցող օտարականին և ընտանիքի շէմքը դիմող մուրացիկին:

Բոլոր արիական ազգերի իրաւունքի համաձայն, ինչպէս այդ ցոյց են տալիս հին հնդկների մասին հնդկական օրէնագրքերը օրինակ Manu-ի օրէնքները, ընտանիքի և ընտանեկան կազմակերպութեան գլխաւոր հիմը հարսանիքն է, ամուսնութիւնը: Հայ-

կական իրաւարմբոնողութիւնն այդ մասին միանգամայն համապատասխանում է արիականին իր բոլոր հիմնական կետերում, մի հանգամանք, ինչպէս քանիցս արդէն ասել ենք, մի ծագումն ունենալն են ենթադրել տալիս և միևնոյն աղբիւրից բղխելը հաստատում: Այսպէս, հայ ժողովրդի իրաւարմբոնողութեամբ ամուսնութիւնը, կամ աւելի ճիշտն ասած, ամուսնանալը սեփական տունուտեղ և ընտանիք կազմելու հետ հոմանիշ է: Իսկ եթէ այդ իրօք այդպէս է, երևում է հետևեալից. — Հայ հայրը կամ ծնողը (հայր ու մայր միասին առած) եթէ ուզում է իր որդուն նշանել ու պսակել, նա գործ է ածում «տղին տուն ու տեղ անել» իրական ասացուածը: Իսկ տղին տուն ու տեղ (Haushalt) անել նշանակում է տղին ամուսնացնել, տուն ու տեղի տէր անել. մի սեփական ընտանիք կազմել տալ: Ինչպէս մենք տեսանք, բաղմանգամ ընտանիքի մէջ ֆնացող իւրաքանչիւր ամուսնական զոյգըն անգամ կազմում է ոչ միայն ըստ ձևի, այլ նաև ըստ էութեան մի ընտանիք և մի տանտիրութիւն: Դա արիական ընտանիքի, ոոցա թւում նաև հայկական ընտանիքի, խոշոր յատկանիշներէից մէկն է: Որքան և մի տան և տանուտեղի հիմնումը հարսանիքը և ամուսնութեան միջոցով մի նոր ընտանիքի առաջ գալն է ենթադրել տալիս, այնուամենայնիւ դա միակ պատճառը չէ, որ մի նոր անկախ տանտիրութիւն, մի նոր տունուտեղ առաջ դայ, կայ նաև երկու այլ պատճառ. զորքա են ընտանիքի և ժառանգութեան բաժանումն և երկրորդ, երբ ընտանիքի մի չափահաս որդի, լինի ամուսնացած նա թէ ոչ, որեւէ պատճառից դրդւած հեռանում է հայրենական տնից և հիմնում է իր սեփական տուն և օճաղը: Երկրորդ դէպքը, երբ մի որդի կամ մի եղբայր թողնում է իր հայրենական տունը և գնում մի նոր տուն է հիմնում իր համար, պատահում է շատ սակաւ, բայց նամանաւանդ երբ նա դեռ ամուրի է, հայկական հին սովորութիւն է, որ որդիքը պսակւում են հայրենական տանը, այդ տան և ծնողների օրհնութիւնը առած լինելու համար: Թէ իւրաքանչիւր հարսանիքով և պսակով մի նոր տուն, իսկ իր հիւքում մի նոր կրակարան հիմնելն է ձեռնարկւում, դա երևում է պարզ նրանից, որ արիական ազգերի հին սովորութիւնն ինչպէս և հայկական հին սովորութեան համաձայն հարսնաւոր — domum deductio — թափորին՝ հարսի տանից եկեղեցի և այնտեղից դէպի փեսայի տունը, ուղեկցում են վառուած մոմերով, ճրագներով և ջահերով (Ֆակելներով): Փեսայի նոր հիմնած կրակարանն այլ կերպ չի վառուելու քան փեսայի և հարսի հայրենական տներից վերցրած կրակներով. չպիտի պակսի և ոչ մէկը, քանի որ, ինչպէս ըստ հին արիականի, այնպէս էլ

ըստ հայկականի, տունը կրակարանի հետ միասին հիմնում է ոչ թէ մարդը միայնակ, այլ մարդ ու կին միասին: Սրանից և բղխում է մարդու և կնոջ հաւասար լինելու սկզբունքը, որն և արիական ազգերի ընտանիքի մէջ մտցնում է մի խիստ զօրեղ կերպով արտայայտւած և աչքի ընկնող մեղմութիւն. նոյն և հայկական իրաւունքի մէջ: Նոր իշխանութեան մեղմ կերպով արտայայտւելու մասին խօսել ենք արդէն, ուստի և կրկնութիւններ չանենք: Բացի մեր առաջ բերած փաստից, կարևոր է, որ այստեղ դիմենք նորից ժողովրդական գրականութեանը: Թէ նոր հիմնուած կրակարանը պիտի պսակւող զոյգի հայրենական սանից բերւած կրակով կպցնուի, դա ապացուցւում է ցայտուն կերպով նաև ժողովրդական մի ասացւածքով, կամ աւելի ճիշտն ասած հարսնախօսութեան բանաձևով.—Երբ գնում են նշանադրութեան, փեսի կողմից գնացողներն աղջկայ տիրոջն ասում են թէ «մենք եկել ենք ձեր օճախից մի կրակ վերցնենք, մեր ճրագը կպցենք (կամ մեր օճաղը վառենք): Այստեղ անկասկած, փոխաբերաբար է ասուած, կրակը հարսը կամ հարսնացուն է, որ փեսի օճաղը վառ պիտի պահէ, այսինքն տունը շէն. սկզբնականում դա պէտք էր հասկանալ բուն իսկական կրակը, որ հարսի հետ պիտի գնար փեսի տունը, վերջինիս կրակարանը կպցնելու համար:

Այս բոլորից պարզ է, որ նոր տուն և կրակարան հիմնուելը տեղի է ունենում 1. ամուսնանալու՝ հարսանիքի, 2. ընտանիքի անդամների իրարից բաժանւելու և 3. ընտանիքից որևէ անդամ հեռանալու, ջնկւելու դէպքերում:

Տուն և կրակարան հիմնելու մասին հնդկական իրաւունքի աղբիւրները պարզ և որոշ ահագին նիւթ են տալիս, հնդկական օրէնսգրքերի մէջ դոքա յաճախ են յիշուում: Նոյնը չէ դժբախտաբար մեր-հայ աղբիւրների մէջ. վերջիններս հայկական տուն և կրակատան հիմնելու մասին լռում են. դոքա տեղը, սակայն, լըրացնում են ժողովրդական բանահիւսութեան տւեալները, որոնք, որքան և քիչ, բայց իմաստով կարևոր են, որ այստեղ մասամբ միայն չվերարտադրւէին:

Այսպէս օրինակ. ա. «Հօր կրակարանը (օճաղը) վառ պահել»։ բ. «տղէն հօր կրակարանը պահողն է, հօր տան սիւնը»։ գ. «Թող քո կրակարանի, քո երթիկի ծուխը կտրւի»։ սա մի անէծք է, որի միտքն է, թէ տունդ աւերի. տունդ կրակ չըգտնւի, և այլն: գ. «Նրա ծուխը մարաւ, իմ ծուխս մարաւ, կտրւեց»։ սա այն միտքն ունի, թէ մէկին մի մեծ դժբախտութիւն է հասել, մի դժբախտութիւն, որ հաւասար է տան աւերելուն, տան ծուխը կտրելուն, տան կրակի (կրակարանի) հանգչելուն. իսկ տան կը-

րակի հանգչելը հին մարդու համար մի շատ ծանր դժբախտութիւն էր: Հին ժամանակներում, ինչպէս և մեզ մօտ ժամանակում երբ լուցկի չկար, ու կրակ անելը շատ դժւարութիւնների հետ էր կապւած, ոչ ոք իր թւրոնի անթեղը չէր բաց անիլ, նրանից մի կտոր մի հարկանի տալու համար: Մի անգամ բացւած անթեղը շատ շուտ է հանգչում: Սրանից պարզ է, որ տան հետ պատահած մի մեծ դժբախտութիւն միայն անթեղի հոնգչելու, մարելու հետ կարելի էր համեմատել: Գիւղերում (օրինակի համար Շիրակում, Ղարսում) անթեղն այսպէս է պահւում.— թորոնի մոխիրը դուրս տալուց յետոյ, նրա ակի առաջ (մի քիչ հեռու) դնում են մի աթար, մի քիչ մոխրով ծածկում, յետոյ նրա վրայ դարսում են ճղանք ու վառելու աթարները և ապա կպցնում: Թորոնում վառւած կրակից կպչում է, ի հարկէ, և մոխրի տակ թաղւած աթարը, սակայն դանդաղ: Վրայի աթարները քանի ժամից յետոյ դառնում են մոխիր, բայց մոխրի տակ թաղւած աթարը—անթեղը—կրակ դառած մնում է մինչի հետեւեալ օրը, երբ հարկաւոր է միայն մոխիրը ետ տալ, և կրակ անելու համար կարեւոր կրակը պատրաստ է: Այն տեղերում, Հայաստանում, ուր փայտ են վառում, անթեղը պահւում է փայտի մի կոճղի միջոցով, որ մի ծայրով դրւում է կրակարանի մէջ, հետզհետէ առաջ քշւում, մշտական մեղուղ այդ կոճղը կամ գերանի կտորը պահւում է հետեւեալ օրը տան մէջ կրակ անելու համար անհրաժեշտ կրակը: Սրանից և խրատը տան մեծերից փոքրերին թէ «տան անթեղը վառ կպահեն»։ «անթեղը չմարէք», և այլն:

հ. «Թող քո տանը կրակ չգտնւի», «թորնիդ կրակը մարի, անթեղդ ջուր կտրի»։

զ. Հայկական աղբիւրների մէջ յիշւած ամենահին վկայութիւնը, թէ որքան մեծ արժէք է ունեցել կրակարանն ու նրա վառ լինելուն ապացոյց ծուխը հին հայի համար, դա պահւել է Հայոց Արտաշէս թագաւորի (62—107 Ք. յետոյ) հետեւեալ խօսքերի մէջ.— «Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի և զսուաւօտն Նաւասարդի, զվազիւն եղանց և զվագեւն եղջերուաց, յայն ժամ մեք փող հարայաք և թմբկի հարկանէաք»: Հայոց մեռնող թագաւոր Արտաշէսը, ըստ ժողովրդական բանաստեղծութեան այս կտորի, մեռնելու րոպէին իրր վերջին ամենաքաղցր փափազ, կարօտալից ախ քաշելով ասում է. «Ո՛վ կուտար ինձ կրակարանի ծուխը և Նաւասարդի սուաւօտը մէկ էլ տեսնել»: Հին արիական ազգերի սովորութիւնն է, ինչպէս և Հայոց, հրապարակական կրակ անել, այլ կերպ ասած, հրապարակական զոհի սեղան կազմել, ուր թագաւորն ու երկրի իշխանը առաջին կրակ անողն ու զոհաբերողն էր: Այս կը-

բակով և զոհով, ինչպէս հին ազգային երգի այդ մնացորդն էլ է ցոյց տալիս, սկսւում էին հրապարակական հանդէսներ: Հասարակական-պետական այդպիսի հանդէսները պէտք է կատարուէին երկրի համար մի նշանաւոր կենդրոնում, ուր յատուկ այդ հրապարակական հանդէսների համար կժողովւէին, ինչպէս այժմ ուխտատեղիներումն են ժողովւում, հայ ժողովրդի ամեն խաւերի ներկայացուցիչներ: Հնումն դա էր նաև ազգային ժողովատեղին: Այս մասին մի այլ տեղում: Այստեղ միայն ասենք, որ գիւղերում դեռ մինչի օրս էլ, ձմեռը գոմի յօդում (սենեակում), որ կազմում է ախոռի—գոմի շարունակութիւնը ու շինւած է մի քիչ բարձր, և ուր ծխում է անհանգչելի օճախը, հաւաքւում է դրացիութիւնը: Ամեն մի գիւղում կան յայտնի գոմի յօդէք (սենեակներ), ուր սիրով է հաւաքւում դրացիութիւնը. ուր բացի սովորական ասուխօսից, քննւում, ծեծւում են գիւղական-հասարակական շատ խնդիրներ, համաձայնութիւններ կայացնւում, և այլն: Սա էլ նոյն կրակարանի շուրջը հաւաքւելն է:

Հայկական ըմբռնողութեամբ իւրաքանչիւր որդու հարսանիքով և ամուսնութեամբ հիմնւում է մի նոր տուն, մի նոր ընտանիք՝ ասել է կրակարան և տանուտիրութիւն: Բուն տունն, ինչպէս մենք տեսանք, կարող է և մինչի ընտանիքի իր բաղկացուցիչ մասերի բաժանուելը, չլինուել, բայց նա ենթադրւում է, ինչպէս և ենթադրւում է պսակով նոր հիմնուող տան սրբազան կրակը կալցնելը: Բայց այս բոլորը՝ հանգամանքը չի փոխում, ըստ էութեան խնդիրը մնում է նոյնը: Այսինքն, տան մէջ նոր հարս գալով հիմնւում է մի նոր օճախ, և որ գլխաւորն է, նոր օճախ-հիմնելն ու սրբազան կրակի վառելը պայմանաւորւած է ամուսնական մի նոր զոյգի առաջ գալովը: Հարսի դերը, ինչպէս մենք տեսանք, մի նոր ընտանեկան կազմակերպութեան և կրակարանի հիմնման գործում շատ մեծ է, այդ դերը հաւասար է փեսայի դերին: Բայց հարսն այդ դերն ստանձնում է երկու մեծ ակտերի իրար յաջորդելով. մէկը հարսի ձեռքը վերջնիս հօր տանը բռնել—առնելով (dextrarum conjunctio) և միւսը հարսին տուն բերելով (domum deductio), այդ բոլորը միասին վերցրած՝ հարսնառով: Նոր տան ու ընտանիքի հիմնումը չի կատարւում, սակայն, հասարակ կերպով. բոլոր արեական ազգերի, ինչպէս և հայերի մօտ հարսնառը կապւած է ոչ միայն աղմկալից ուրախութիւնների հետ, այլ նաև զոհաբերութիւնների հետ: Այս կերպով հիմնւած տան և ընտանեկան կազմակերպութեան մէջ նոր կին դառած հարսը, ինչպէս արդէն ասւել է, դառնում է տանտիրակին, տան տիրուհի, ինչպէս և իրա մարդը՝ տանուսէր և հայր՝ հաւասար ի-

բաւունքներով, հաւասար գոնեա ըստ ձեռի, ըստ արտաքին բոլոր նշանների. յամենայն դէպս հարսնաւորից և առաջին գիշերից յետոյ տանտիկինը ձեռք է բերում նոր հիմնւած տան մէջ մի հաստատուն դիրք՝ իր ամուսնու և տանուտէրի կողքին:

Նոր հիմնւած տունը ունի իրաւական տնտեսական և վարչական բազմապիսի գործեր. այդ գործերի դիմաց տան տիկինը իբր ընտանիքի անդամ, ունի իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ: Նրա պարտաւորութիւնների և իրաւունքների շրջանն երկուս է, ինչպէս այդ մասին յետոյ էլ կտեսնենք, աշխարհիկ և հոգեւոր-ծիսական: Մի կողմից նա իւր մարդու հետ տան տէրն է ու կարգադրող-կառավարողը, միւս կողմից նոյն մարդու հետ միասին և նրա կողքին տան կրօնական արարողութիւնների կատարողը. նա տանտիրուհին է և տան քրմուհին և այդ երկու կոչումներն իրարից անբաժան. իրար հետ միացած: Հայ ընտանեկան իրաւունքի այս գիծը զուտ արիական-հնդու-եւրոպական է: Քննեցէք հին հնդկական օրէնագրքերը (օրինակ Մանւէի), արիական այլ ազգերի հին սովորութիւններն ու իրաւունքի մնացորդները, կգտնէք ամեն տեղ նոյն երեւոյթները. դժբա կրկնւում են իրենց հիմնագծերով բոլոր արիական ազգերի մօտ:

Կնոջ կրօնական ֆունկցիաներ ունենալն արդարանում է տան մէջ նրա կատարած շատ դերերով: Նա պարտաւոր է պահել անթեղն անշէջ, այնպէս որ տան միջից կրակը չկտրւի, նա հսկողն է տան սրբազան կրակին: Այդ կրակը, կամ մշտական, անշէջ հուրըն իր մէջ պարունակող կրակարանը բոլոր արիների մօտ, նոցա թւում նաև հայերի մօտ, է նաև տան սրբազան սեղանը, որի առաջ զոհաբերութիւններ են արւում: Այդ սեղանին կամ կրակարանին ամենայն օր զոհ է բերւում, երբ տանտիկինը պատրաստում է տան օրւայ կերակուրը նոյն կրակի առաջ և նոյն կրակարանի վրայ: Ասել է, տանտիկինը ոչ միայն ներկայ է լինում արւած զոհաբերութեանը, այլ նաև գործունեայ մասնակցութիւն է ունենում նոյն զոհաբերութեան տեղի ունենալուն: Զոհն այդ կերակուրն է, որով սննդւում են ոչ միայն տանեցիք, այլ նաև տան հիւրերն ու պատահական անցորդներ, աղքատներ:

Ամուսնութեան գլխաւոր նպատակը, սերունդ առաջ բերելն ու ցեղ շարունակելն է. բայց ցեղը կարելի է շարունակել ոչ այլ կերպ, քան օրինաւոր, հայրենի իրաւական չհասկացողութիւններին ու նորմերին համապատասխանող ամուսնութեամբ. ասել է, կինը պէտք է լինի օրինաւոր կինը և ոչ թէ ապօրինի: Կինն օրինաւոր է, եթէ նա ձեռք է բերւած օրինասահման պսակով: Միայն այս տեսակ կնոջից ծագած որդին կարող է հօր սերունդը

շարունակել: Ընտանիքի մէջ կնոջ դիրքը մենք տեսնք. այդ դիրքն ամրապնդւում է ու համարեա անխախտիկ դառնում որդեծնութեամբ. որդիներ, նամանաւանդ արու զաւակներ ծնող մայրն ու կինն ընտանիքի մէջ էլ աւելի են յարգւած: Մի մարդ կարող է մի քանի անգամ այրիանալ, ասել է մի քանի կանայք ունենալ, մի քանի անգամ պսակել. բայց ըստ հին սովորութեան, որ մենք գտնում ենք և հնդիկների մօտ Մանուի օրէնքներում (համեմատել J. Kohler; Zeitschr. für vergleichende Rechtswissenschaft. 3, s. 376. «Manu VII. 26.») միայն առաջին կինն է խիստ յարգելին և իսկապէս օրինականը, թէպէտ և այրիների ամուսնութիւնն էլ օրինական է և թոյլատրելի: Թէ այդ այդպէս է, դա երևում է շատ պարզ կերպով բոլոր ազգերի մօտ դեռ մնացած պսակի ծիսակատարութիւններից: Այլ կերպ է կոյսի, այսինքն առաջին անգամ ամուսնացողի վրայ կատարւող պսակի արարողութիւնը ու բոլորովին այլ կերպ այրիների պսակը: Սխալ կլինի անգամ ենթադրել, որ մեր Մաշտոցի, ինչպէս և քրիստոնեայ միւս դաւանութիւնների ծիսարանների մէջ հղած պսակադրութեան տարբեր կարգերը քրիստոնէութեան ժամանակ առաջ եկած լինին: Պօքն այստեղ վերաբերում է կոյսի պսակը երկեակի (այրիի) պսակից տարբերելուն: Այդ տարբերութիւնը դրել են արիական ազգերը բազմաթիւ դարեր առաջ, քան քրիստոնէութիւնը: Կոյս պսակելիս կարգում են և կատարում են տարբեր սրբազան-կրօնական արարողութիւններ. այդ նոյն արարողութիւններն ու աղօթքները չեն կրկնւում ու չեն կարող կրկնւել այրիի պսակադրութեան ժամանակ: Մինչ կոյսի պսակադրութեան այդ տարբեր արարողութիւնների հետ միացած են հարսնադի և հարսանեաց աղմկալից ուրախութիւնները, այրիի պսակը կատարւում է կարճ, խիստ կարճեցրած արարողութիւններով և առանց հարսանեկան ուրախութիւնների:

Ամուսնութիւնը մի դաշն է, ուր կողմերի համաձայնութիւնըն է հարկաւոր տուն ու ընտանիք կազմելու համար, որպէս զի այդ դաշնի զօրութեամբ ընտանիքի մէջ իւրաքանչիւրն իր դիրքն ու իրաւունքը հիմնէ նրա վրայ: Ըստ էութեան այդ այդպէս էլ է քանի որ, երբ կամազուրկ աղջիկը հօր կողմից տրւում է մարդու — ամուսնանում է, — նա ստանում է տանտիկնոջ և տանտիրուհու բոլոր իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները ու այդ բոլորն՝ ամուսնութեան դաշնադրութեան հիման վրայ, և այն բոլորից, երբ նա անցնում է շէմքը փեսայի տան: Կամազուրկ ասացի, և իրաւամբ, քանի որ բոլոր արիական ազգերի մօտ էլ աղջիկը զուրկ է իր համար ապագայ ամուսին ընտրելու հարա-

ւորութիւնից: Հայրն ու մայրը տալիս են, աղջիկն առնում է:

Ինչպէս և աղջիկը մարդու է գնում, այնու ամենայնիւ պըսակուեցուց յետոյ օրինաւոր ամուսին է դառնում: Ահա միայն այսպիսի օրինաւոր ամուսնութիւնից առաջ եկած ժառանգն է հօր տունը շարունակողը: Օրինաւոր այդպիսի զաւակը կարող է լինել, ըստ արդէն առաջ բերած ժողովրդական ուսուցանածքի, «տան սիւնը»: Ըստ հին արիւնքի ըմբռնողութեան էլ «Ամուսնութիւնը օրինաւոր ժառանգներ, յատկապէս արու զաւակներ, յարուցանելու համար առաջ եկած ինստիտուտ է uxorem se duxisse liberorum quaerendorum causa, տես Leist. Jus gentium. S. 64). Որքան և ամուսնութիւնը մի հաստատուն, օրինաւոր ինստիտուտ է, այնուամենայնիւ ամուսնութիւնն իբր դաշն թէ և կապւում է ցմահ, բայց նա լուծելի է. լուծելի է, երբ նա ամուսնութեան զլխաւոր պայմանը—զաւակներ յարուցանելը—չի իրագործւում. ասել է՝ երբ ամուսիններից մէկն ու մէկը ամուլ է: Այդ բանը նախատեսել է Շահապիւմանի ազգային ժողովի հինգերորդ կանոնը. բայց այս մասին յետոյ, իր տեղում:

Վերեն առաջ բերած ժողովրդական բանահիւսութեան կըտորները տւին հետեւեալը,—որ կրակարանի կրակը, այսինքն ընտանեկան սեղանի սրբազան կրակը պէտք է անընդհատ կերպով անշէջ պահել: Հայկական ցեղական իրաւունքի այս ըմբռնողութիւնը նոյնանում է ըստ էութեան Հնդկաց, Հռոմայեցւոց, Յունաց և այլ արեական ազգերի «Հետիա» ըմբռնողութեան հետ ու նրան միանգամայն համապատասխանում: Հետիաի ըմբռնողութեան ծանօթ մէկն այդ բանը հէնց առաջին հայեացքից կընշմարէ: Այստեղ շատ հեռուն կերթայինք, եթէ մանրամասն վերլուծութեան դիմէինք: Միայն հետեւեալ տողերն անհրաժեշտօրէն պէտք են համեմատութիւններ անելու համար:

Անթեղը կրակարանի մէջ պէտք է անշէջ պահել. ով անհոգութեամբ կամ մի այլ պատճառով, առիթ կուտայ սրբազան կըրակի (անթեղի) հանգչելուն, ով կըթողնի, որ նա հանգչի, այդ բանը կընկատուի իբր ծանր վիրաւորանք անթեղը կամ սրբազան կրակը վառ, անշէջ պահելու պարտականութեան: Ըստ հին բայց դեռ գիւղերում կենդանի սովորութեան այն կիւնը, որ անթեղը լաւ չի պահի ու նա կըհանգչի, հաշւում է ոչ լաւ, անարժէք, տանտիկին: Իսկ եթէ մենք բազմաթիւ դարեր ետ գնանք, երբ կրակ ստանալն այնքան դժւար էր, մեզ համար պարզ կըլինի, թէ ինչ միծ արժէք կունենար անթեղը ու ինչքան անարժէք կընկատէր այն տանտիկինը, որի վրայ էր ծանրացած անթեղը վառ պահելու պարտականութիւնը և որը կըթողնէր որ անթեղը

մարէր: Անթեղի անշէջ պահելու մասին եղած հայկական ժողովրդական ասացածները ըստ էութեան միանգամայն համապատասխանում են հռոմէական հետեւեալ արտայայտութեան մէջ յայտնուած մտքին, այն է «sacra (privata) perpetua sunt»; Leist. Jus gentium, s. 67. Հին արիւնքի մօտ (Leist, Jus gentium. s. 70) ամեն ոք, ով սրբազան կրակը կը թողնէր որ հանգչէր, կրում էր որոշ պատիժ. նա պարտաւոր էր իր յանցանքը քաւելու համար նւիրաբերութիւններ անել, ընտանեկան սեղանին որևէ բան զոհ բերէր, և այլն: Հին սովորոյթների մնացորդները այնքան խղճալի են մեզանում, որ նոքա այս առթիւ ոչինչ չեն ասում մեզ: Բայց երբ մեզանում էլ անթեղի անշէջ պահելու սովորութիւնն այնքան մի սրբազան պարտականութիւն է եղել ու դեռ այժմ էլ շարունակում է թոյլ կերպով մնալ, պէտք է ենթադրել, որ այդ պարտականութեան դեմ մեղանշողը պատժւէր, տուգանւէր նաև մեզանում: Սա ամենամօտ և ամենահնարաւոր եզրակացութիւնն է. որ մենք կարող ենք անել:

Աւելի հեռուն չգնանք. անենք մինչի այժմ մեր ասածներից հնարաւոր եզրակացութիւնները. 1. Տան ու ընտանեկան կազմակերպութեան հիմնման հէնց խառնի զործողութիւնից կիսը մարդու հետ է և նրան զործակցում է, 2. Նոր հիմնած տան սրբազան կրակը վառելիս նոր զոյգի հայրենական տներից բերւած կրակն է իբրև լուցկի ծառայում, 3. որ ըստ հայկական իրաւունքի, նրա ամուսնութեան իրաւունքի իրաւաւճարողութեան հիմքում դրւած է հին արիական ազգերի մօտ իշխող ըմբռնողութիւնը թէ «Ամուսնութեան միջոցով մարդու և կնոջ մէջ եղած յարաբերութիւնը լոկ divini iuris communicatio է». համեմատիւ այս առթիւ Leist. Jus gentium. երես 64. Եւ այդ այն պարզ պատճառով, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս կնոջ և մարդու կրօնական պարտաւորութիւնների խիստ բացայայտ գիծը, որ ըստ հին արիների և նոցա թւում նաև հայերի, ամուսնութիւնը ոչ միայն մարդկային մի կենակցութիւն է, այլ իր մէջն ունի նաև աստուածային (քրմային-կրօնական) ֆունկցիաներ: Թւի թէ, արիական իրաւունքի այդ գիծն հայ իրաւունքի մէջ լիապէս գըտնւելը բաւարար կերպով պարզւեց:

§ 5

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՆՈՒՏԻՐՈՋ ԵՒ ՏԱՆՏԻՐՈՒՀՈՒ ՊԱՐՏԱԻՈՐՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական տանուտիրական կազմակերպութիւնը բաղկացուցիչ մասերից կազմւած մի ամբողջական միութիւն է: Այդ տանուտիրութեան մէջ, ինչպէս մենք տեսանք, կենդրոնական տեղում է կրակարանը (թորոնը, օճախ): Մենք պարզեցինք, թէև խիստ համառօտ կերպով, այն յարաբերութիւնը, որ կայ ամուսինների և ընտանիքի սեղանի մէջ: Այդտեղ մենք շօշափեցինք մարդու և կնոջ, տանուտիրոջ և տանտիկնոջ պարտաւորութիւնների խնդիրը. այժմ անցնենք աւելի հեռուն, և ցոյց տանք, թէ ընտանիքի միութիւնն ինչպէս է կայանում և ինչպէս է արտայայտւում:

Ընտանիքը իրաւական, տնտեսական և բարոյական հասկացողութիւնների յարատեւ իրար հետ յարաբերող և փոխադարձաբար իրարից ազդող մի հիմնարկութիւն է, ուր ամեն բան համերաշխւում է այդ նոյն միութեան պահպանութեան և յարատեւութեան համար և նրա պատճառով: Անցնենք մեր մտքերի շարայարութեանը:

Տանուտէրն իբր հայր և ամուսին պարտաւոր է աշխատել և ընտանիքը պահել, իսկ մայրն ու ամուսինը մի կողմից կանգնած է իր մարդու մօտ իբր ամուսին ու մասնակցում է տան պահպանութեան հոգսերին, միւս կողմից նա իբր մայր և տանտիկին հոգ է տանում որդոց վրայ, կերակուր է պատրաստում ամբողջ ընտանիքի և ընտանիքի հիւրասէր յարկի տակ գտնւած օտարների համար: Այդ հիւրասիրութիւնը, սակայն, նրա վրայ պարտք է դնում ամենից առաջ տան հիւրերին կերակրել: Նոյն սովորութիւնը գտնում ենք մենք նաև հնդկիկների ու այլ արիական ցեղերի մօտ: Հայկական մի «մեծունանց» խօսքն ասում է «հիւրի պատիւը մեծ է»:

Տանուտէրն ու ընտանիքի հայրը հոգ պիտի տանի, որ իր տան և ընտանիքի պատիւը ոչնչով չարատաւորւի և ոչ ոք նրա բարոյական վարքին չդիպչի, յատկապէս նրա կնոջ անւանն ու բարոյական համբաւին: Ամուսինն ու տանուտէրը պիտի թուր կարեւոր միջոցները գործ դնի, որ ոչ ոք և ոչինչ նրա շէմը չարատաւորի: Նոյն պարտաւորութիւնը տրւում է ամուսնու վրայ և հնդկական իրաւունքի աղբիւրներում: Ինքն ամուսինն անձամբ հեռու պիտի կենայ այն ամենից, որ իր և իր կնոջ վրայ արտա-

կարող է բերել. ուստի և նա իբր ամուսին պէտք է հաւատարիմ լինի դէպի ամուսնական անկողինը, նոյն բանը պահանջելով նաև իր կնոջից և տանտիրուհուց, Հայ ժողովրդական բանահիւսու-թիւնը պահել է մեզ հետևեալ ասացածները, որոնք խիստ բնո-րոշիչ են մեր առաջ բերած ըմբռնողութեան համար: Այսպէս.— «Ի՞նչ տան շէմքը սուրբ է ինձ համար». այսինքն, քո տանդ պա-տիւն ինձ համար սուրբ է: «Նա գլխարկ (փափախ) չունի գլխի վրայ». այսինքն, այն մարդը, որի մասին որ խօսքն է, անպա-տիւ մարդ է, չգիտէ իր տան և կնոջ պատիւը, ու բաւարար կերպ չի պաշտպանում իր շէմքի վարկն ու պատիւը: Հայկական ըմբռնողութեան համաձայն, այն մարդը, որ չափահաս է և փա-փախ ունի գլխին, մարդ չէ (այսինքն պատուազուրկ մէկն է) եթէ թոյլ է տալիս իր պատիւն արատաւորել առանց պատժի: Գլխարկ ունեցող մարդը չպէտք է հանդուրժէ իր պատւի արատաւորումն: Այսպէս են համառօտ կերպով հայի բարոյական ըմբռնողութիւն-ներն այդ առթիւ:

Նոր հիմնաւած տան մէջ կրակաբանը կպցնելով ձգտում է տանուտէրը իր տան սրբագործմանը և օրհնութեան հասնել, իսկ տան շէմքի սրբագործելը ձեռք է բերում նաև զոհի արիւնսով: Այդ տեղի է ունենում այսպէս. կամ զոհը (մատաղ) մորթում են շէմքի վրայ և թոյլ տալիս, որ նրա տաք արիւնը հոսէ և թրջէ շէմքը և կամ թէչէ, երբ նա մորթում է դռնից հեռու, մատաղի տաք տաք արիւնը բերում քսում են շէմքին, ինչպէս և առաջին դէպ-քում՝ նաև դրան կողերին և բարաւորին: Այս հին սովորութիւնը դեռ գոյութիւն ունի գիւղերում և աւանդապահ ետ ընկած գա-ւառներում: Դռան օծելը զոհի արիւնսով սրբացնում է տան շէմքը, ու դրանով զփարացնում չար ոգիներին մուտքը դէպի ներս, ո-րոնք միշտ սպառնում են տան խաղաղութեանը, այսպէս էր մը-տածում հին մարդը:

Հարսանեաց մսացուն (եղ, երինջ, ստերջ կով կամ ոչխար) պէտք է նկատել իբր մի զոհ, որ արւում է հարսանեաց միջոցով մի նոր տուն ու կրակաբան հիմնելու համար, իսկ զոհից յետոյ նրանով կերակրւում են հարսնետոյները: Ըստ այդմ, մինչ հար-սանեաց զոհը միայն հարսանեաց համար է, ու նշանակւած հար-սանեաց հիւրերին հիւրասիրելու համար, միւս զոհերը, որ տար-ւայ ընթացքում որևէ առթիւ արւում են մասամբ, հում կամ ե-փած, բաժանւում են աղքատներին և դրացիութեանը: Կան և հա-նարակական զոհաբերութիւններ, օրինակ Զատիկին (ախաղը): Այս-տեղ արժէ հետևեալ պատմական տեղեկութիւնը վերյիշել.— «Յո-րում պատմէ 'ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ ար-

քայլի հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաթանայ քըրմապետի 'ի Բազմացն աւանի, որ 'ի Բագրեւանդ գաւառի, բագին 'ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն»: Մովսէս Խորենացի. II. 66. երես. 146.

Հիւրասիրութեան և ողորմածութեան մասին խօսք եղաւ քանիցս. խօսենք այստեղ համառօտ ակնարկով նաև այդ մասին: Հիւրասիրութիւնն ու ողորմածութիւնն արիական ազգերի բնաւորութեան աչքի ընկնող գծերից մէկն է: Հայ ժողովուրդն իր հասկացողութիւնն այդ առթիւ հետեւեալ նախադասութեանց մէջն է ամփոփել, որ չենք վարանել առաջ բերել. — «աղքատին (ինչպէս նաև ճամբորդին) միք մերժիլ մի կտոր հաց». «Աղքատին չեն դարձնիլ դռնից դատարկ ձեռքով». «Մի բաժակ սառը ջուրով ուզի՝ տուր»: Այս բոլորից մի պարզ եզրակացութիւն կարելի է դուրս բերել. — աղքատ է եղի. մի թափառական է, թէ մի անօթեան ճամբորդ՝ դռնիցդ մի ետ դարձնիր, հիւրասիրիչ նրան և հարկաւոր խնամքը տար նրա վրայ: Եւ իրօք՝ մի շատ հին սովորութեան համաձայն, որ դեռ ապրում է գիւղերում տեղ տեղ, որ և է գիւղ գիմող մի աղքատ, թէ օտարական, կարող է ապահով լինել, թէ կը հիւրընկալւի գիւղում: Ամեն գիւղում պատահական այդ անցորդներին հիւրընկալելու համար նշանակուած է լինում հերթ. իւրաքանչիւր ընտանիք իր հերթում պարտաւոր է «գիւղի» հիւրին իր տուն ընդունել, նրան քնելու տեղ տալ և ուտելու հաց: Այս լաւ սովորութիւնն այժմ մեռնում, կորչում է:

Այս պրակին իւր վերջաբան ամուսնու և հօր պարտաւորութիւնների մասին անենք նաև հետեւեալ դիտողութիւնը: — Սօսքը վերաբերում է ընտանիքի ամեն տեսակ գոյքի կառավարութեանն ու կարգադրութեանը: Ըստ հայկական իրաւունքի՝ ամուսինը կնոջ ընկերակցութեամբ կառավարում և կարգադրում է իր և իր կնոջ գոյքը. վերջնիս նկատմամբ աւելացնենք, որ խօսքը վերաբերում է կնոջ՝ մարդու տունն իր հետ բերած և ստացած-ժառանգած ստացւածքին: Բայց եթէ ընտանիքի հայրը չկայ, նրա այդ առթիւ իրաւունքներն ու պարտաւորութիւններն անցնում են լիովին ընտանիքի մօրը՝ ըստ ձևի, ըստ էութեան այդ իրաւունքներն ու պարտաւորութիւններն անցնում են ընտանիքի չափահաս որդոցը: Իսկ մարդու բացակայութեան ժամանակ, եթէ չափահաս տղայք չկան, կիւնն ըստամենայնի տէրն ու տիրականն է ընտանեկան ստացւածքի. նա անում է հարկաւոր ծախսերն ընտանիքի պահպանութեան համար, և պատասխանատու է ընտանիքի պարտքերին:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

§ 6

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՆՈՒՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ
ՏԱՐՐԵՐԸ

Հարցասիրութեան առարկայ եղող առարկային վերաբերեալ աղբիւրների տւած նիւթերի հետազոտութեան միջոցով մենք փորձեցինք հաստատել, որ Արիական տանուտիրութեան հիմնական էլեմենտները կազմում են և հիմը հայկական տանուտիրութեան:

Հայ ժողովրդի ամբողջ կեանքն իր բոլոր երևոյթներով դեռ այժմ էլ հոգևոր-կրօնական սովորոյթների հետ է կապւած. վերջրէք տան հիմնումը, պսակը, ծնունդը, ժառանգութեան բաժանումն, երգումը, վար ու ցանքսը, որևէ նոր ձեռնարկութիւն ըսկսելն, և այլն և այլն: Հոգևոր-կրօնական այդ սովորոյթները վերաբերում են նրա ոչ միայն անձնական-անհատական կեանքին, ոչ միայն ամեն մի առանձին մարդու մասնաւոր ընտանեկան կեանքին, այլ նաև հասարակական-համայնական կեանքին: Վերջնէք օրինակ զոհաբերութիւնները պսակի ժամանակ, ամենօրեայ զոհը տան սեղանի առաջ, ննջեցեալների հոգւոյ հացը, որ ոչ այլ ինչ է, քան մի զոհաբերութիւն ննջեցեալի և ապա տան նախնիքների համար, հասարակական մատաղը Զատիկին և այլն: Այստեղ առանձնապէս յիշելու արժանի է հրապարակական-հասարակական զոհաբերութիւնն ու արքայական կրակարանի կպցնելը Նաւասարդին, հայկական այդ նոր տարուն (այժմեան հաշուով օգոստոսի 11) երբ հասած են լինում Հայաստանի ամենատեսակ հացահատիկներն ու պտուղները: Յիշենք նաև ամենայն տարի փետրուարի լոյս 14-ի երեկոյեան կատարւող հրավառութիւնը, որ համատարած է ամբողջ Հայաստանում: Դա հռչակաւոր դրնդեղն է: Քրիստոնէութեան ժամանակ նրա տաճար տարւելու հետ կապւած այդ տօնը, դժւար չէ ասել, որ հեթանոսական է: Մինչև այժմ էլ մնացել է մեր Մաշտոցների մէջ «հրով (կրակով) շրջելու» սովորութեան արդիւրը: Հաւանօրէն հին ժամանակներում այդ տօնը կատարւում էր գարնանամտին, իսկ հրավառութիւնը հասարակական զոհաբերութեան համար էր. իսկ Մաշտոցի «հրով շրջելը» պէտք է կապել մի այլ սովորութեան հետ: Թւի թէ գարնան գալու ուրախաբեր տօնը հրապարակական-հասարակական զոհաբերութեամբ տօնելիս վառւում էր համայնական կրակարանի կրակը, որից և համայնքի իւրաքանչիւր տանուտէր վերցնում և

տանում էր մի բոցավառուղ ճիւղ իր սեփական կրակարանը կըպ-
ցնելու և իր տան սրբազան կրակը վերանորոգելու: Հրապարա-
կական այդ հրավառութեան հետ կապում էին նաև գուշակու-
թիւններ, յատկապէս նրա ծուխի վեր բարձրանալու և տարած-
ւելու եղանակները, դիտելու միջոցով: Հին այդ սովորութեան և
կրօնական արարողութեան հետքերը մենք գտնում ենք դեռ այ-
սօր էլ հայկական շատ գաւառներում: Շիրակի գիւղերում, օրի-
նակ, հրավառութեան ծուխը բարձրանալիս դէպի որ կողմը որ
տարածւեց՝ այն կողմի գիւղի հանդերը ընթացիկ տարում լաւ, ա-
ռատ բերք կունենան: Շատերը հրավառուղ երկար փայտի ձողեր
վերցնում հանգցնում և տանում են հաւնոցը թառ շինում, որ-
պէս զի հաւերն առատ հաւկիթ ածեն. ու այսպէս զանազան սո-
վորութիւններ և նախապաշարմունքներ, որոնք հնութեան մեծ
կնիք են կրում իրենց վրայ: Եթէ նաւասարդի տօնը բերքն ըս-
տանալու համար կատարւող հրապարակական տօնն է, զարնա-
նամտի այդ տօնը ցանքսի, այգիների բացւելու ու մշակման, և
այլն առթիւ կատարւող տօնն ու առատ բերք ուղարկող աստ-
ւածներին զոհաբերութիւններ անելու օրն է:

Գարնանամուտը հրավառութեամբ և մեծ հանդիսով տօնե-
լու սովորութիւնը շատ հին է. դա գտնում ենք արիական բոլոր
ազգերի մօտ. զրա մնացորդները դեռ կան այսօր էլ, օրինակ
Ջուիցերիայում (Sechseleute կոչւած գարնանամտի տօնը):

Բացի այդ, առանձին ուշադրութեան արժանի են ժողովրդ-
դական խմբովի ուխտագնացութիւններն, իրենց անմիջապէս յա-
ջորդող զոհաբերութիւններով, Հայաստանի զանազան ուխտատե-
ղիներն ու ուխտագնացութիւնները, որ ամենայն տարի տեղի են
ունենում յայտնի օրերում ու մեծ հանդիսաւորութեամբ: Համա-
ժողովրդական վիճակախաղը Համբարձմանը, իրեն ուղեկցող Զան
գիւլումներով, որ ծաղկանց և կուսութեան տօնն է միաժամանակ,
Այդպիսի համայնական ընդհանուր տօներ շատ են եղել հին հա-
յերի մօտ: Արտաշէսի հառաչանքով յիշած «ծխանի ծուխն ու նա-
ւասարդի առաւօտն» արդէն յիշեցինք. այստեղ առաջ բերենք
պատմական նաև մի այլ յիշատակութիւն նաւասարդի համայնա-
կան տօն լինելու մասին. — «...Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կար-
գեաց 'ի սկզբան ամի նորոյ, 'ի մուտն նաւասարդի». Մովսէս
Խոր. II. 66. երես. 146.

Վերջապէս ամենայն տարի սեպտեմբերին (12—18-ի մէջ
ընկած մի կիրակի առաւօտ) Խաչի տօնին անւող զոհաբերութիւ-
նը: Զոհի կենդանին է սովորաբար մի ուլ կամ այծ. այս զոհա-
բերութիւնը նւիրւած է ննջեցեալների յիշատակին: Ուլի կամ

այժի զոհաբերութիւնը հանդիպում ենք մենք արիական շատ աղ-
գերի մօտ:

1. Հայկական տանուտէրն իր իրաւունքներն ու պարտաւո-
րութիւններն իբր ամուսին և հայր, ինչպէս տեսանք, կիրաւում
է ոչ այլ կերպ, քան իր կնոջ և իր տան տիրուհու ընկերակցու-
թեամբ, իսկ երբ հաճախ որդիք կան, հայրական-ծնողական
իշխանութիւնը գործում է առ երեկոյթ: Իբր հայր և ամուսին,
նրա իշխանութիւնը տարածւում է ամբողջ ընտանիքի վրայ. ըն-
տանիքի մէջ նա բարձրագոյն դատաւորն է և վճռահատողը. իսկ
իր որդոց նկատմամբ նա սաստող և պատժող իրաւունք ունի.
Բայց այդ իրաւունքը չի հասել և չի հասնում հռոմէական patria
potestas-ին. լինելով դատաւոր իր որդոց վրայ, հայ հայրը կեան-
քի և մահւան դատաւճիռ արձակելու իրաւունք չի ունեցել: Հայ-
րըն ու ծնողն, ասել է, հայ ընտանիքի մէջ և՛ վարչապետ է և՛ դա-
տաւոր: Բայց որովհետեւ նա և իր կինը տունը կառավարում են
ըստ իրենց հայեցողութեան, ընդհանուր ցեղական իրաւունքի
նորմերի սահմանում նոքա նաև նոր կարգեր են մտցնում տան
բարեք կառավարելու համար, ուստի և նոքա, իրենց գործառ-
նութեան շրջանում են նաև օրէնսդիր: Սրանից պարզ է, որքան
և մենք համառօտ անցանք, մի ընտանիքի մէջ կարելի է ուրա-
գծել այն երեք խոշոր գծերը, որ անհրաժեշտ են մի պետութեան
կազմելու գոյութեան և յարատեւելու համար, այն է օրէնսդիր
իշխանութիւն, դատող իշխանութիւն և գործադիր (վարչական,
կառավարող) իշխանութիւն:

Մի ընտանիքի հայրը, սակայն, է նաև համայնքի անդամ.
Իբր այդպիսին, նա մասնակցում է հասարակական կեանքին և
գործերին. նա ընտանիքի ներկայացուցիչն է այդ համայնքի մէջ,
իբր այդպիսին նա անդամն այդ համայնքպետութեան: Իսկ պե-
տութիւնը գումարն է այդ համայնքպետութիւնների: Ինչպէս որ
իւրաքանչիւր ընտանիքի մէջ հօր և ամուսնու գլխաւորութեամբ
նրա կինն ու որդիքն ու ամբողջ տուն ու տեղը կազմում են մի
ամբողջութեան մէջ պարփակուած մի միութիւն, ու այդ բոլորը
միասին կազմելով մի տանուտիրութիւն (Haushaltertum), այն-
պէս և մի համայնք, իբր գումարը մասնաւոր տանուտիրութիւն-
ների, կազմում է մի համայնական տանուտիրութիւն՝ համայնքի
ընտրած տանուտէրի գլխաւորութեամբ: Առանձնակի այդ հա-
մայնքների գումարը կազմում է մի գաւառ կամ նահանգ: Այստեղ
առաջ է դալիս հայկական նախարարութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ մի փոքր նահանգպետութիւն՝ ցեղական նախարարի գլը-
խաւորութեամբ, ուր իշխող տունը և՛ օրէնսդիր է, և՛ դատաւոր և՛

պետ-իշխան: Այսպէս վերցրած, նախարարութիւնը մի տանուտիրութիւն է պետական բոլոր ֆունկցիաներով:

Նախարարութիւնները ցեղական փոքր իշխանութիւններ են. մի երկիր կարող է կազմւած լինել, ինչպէս մեզանում, բազմութիւ մանր ցեղական իշխանութիւններից: Բայց մի ժողովուրդ իբր մի ամբողջութիւն պետականութեան զաղափարին հասած կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ այդ մանր իրարից բաժանուած ցեղական իշխանութիւնները կրմիանան իրար հետ՝ մի ամբողջութիւն կազմելու համար: Այստեղ արդէն մենք կանգնած ենք պետութիւն կազմելու հանգամանքի առաջ: Թէ ի՞նչպէս է կազմուել հայկական հին պետութիւնը, թէ ի՞նչպէս են մանր ցեղապետները մի պետի ու թագաւորի գլխաւորութիւնը ճանաչել, դա այստեղ հարցաւորութեան նիւթ չի կարող լինել. մեզ հետաքրքրողն այստեղ այն է, թէ արդե՞ծք հայ ժողովուրդը պետականութեան այդ բարձր զաղափարին հասել է, թէ ոչ: Պատմական փաստերն ասում են, որ այո՛: Այսպէս հետեողաբար դատելով, թագաւորութիւնը, կամ ընդհանուր առմամբ ասենք, պետութիւնը տանուտիրութեան զարգացման ամենաբարձր աստիճանն է, այսինքն նա էլ իր հերթում մի տանուտիրութիւն է: Իբր ապացոյց առաջ բերենք մի շարք քաղաքներ հայ պատմագրից և ապա ասենք մի քանի կարճ խորհրդածութիւններ:

ա. «Իսկ թագաւորն Տրդատիոս հանդերձ միաբանութեամբ կնաւ իւրով Աշխէն տիկնաւ, և քերբ Խոսրովադխտով, հրաման ետ 'ի ժողով կոչել միաբանութեամբ ամենայն զօրաց իւրոց... Եւ կուտեցան զօրքն ամենայն և մեծամեծք և կուսակալք, գաւառակալք պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք և իշխանք, նախարարք և ազատք, դատաւորք և զօրագլուխք, հասեալ կային առաջի թագաւորին»։ Ագաթանգեղոս. 79, 8—16. Երես 412.

բ. Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք... Իշխանն Մանաւաղեան տոհմին, և միւս ևս նահապետն Որդունեաց տոհմին»։ Փաւստոս Բիւզանդ. III. 4. Երես 9.

գ. «Եւ կացոյց արքայն զՎարդան զերէց եղբայրն 'ի նահապետութեանն ազգին իւրեանց, և զՎասակ զմիջին եղբայրն զիւր զայեալն 'ի սպարապետութիւն զօրավարութեան... Սոյնպէս և զամենայն ազգսն զօրացն մեծամեծացն, նահապետացն որպէս առաջին թագաւորքն նուաճեալք յիւրաքանչիւր չափու: Եւ հնազանդէր զմեծամեծսն, զիւրաքանչիւր զօրս բաժանեալ յամենայն կողմանց»... անդ. IV. 2. Երես 66.

դ. «Ապա 'ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետք ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, գնդից և դրօշուց տեարք, ամենայն սատրապք նախարարք և ազատք, պետք և իշխանք, զօրավարք և սահմանապահք, 'ի մի հաւանութիւն միաբանական խորհուրդ»։ անդ. IV. երես 67—68.

ե. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն...» Մովս. Խոր. I. 15. երես 34.

զ. «Իսկ 'ի գրգռել միւս անգամ զօրացն Հայոց 'ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուանն Արայի...» անդ. I. 15. երես 35.

է. «Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա... Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն»։ անդ. II. 65. երես 145.

ը. «Եւ հասանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մուշեղ, անկանէր 'ի վերայ բանակին... պարսից... և զամենայն կարևան բանակին առհասարակ ընդ սուր հանէր Մուշեղ հանդերձ զօրօքն Հայոց։ Զի բազումս կոտորէին, և զբազումս յաւազանոյն Պարսից ձերբախալս առնէին, և առնուին զգանձս թագաւորին Պարսից յաւարի. և ըմբռնէին զտիկնանց տիկինն հանդերձ այլով կանամբքն։ Եւ զամենայն մաշկաւորզան 'ի բռնն արկանէր Մուշեղ սպարապետն, և զամենայն աւագանին՝ արս իբրև վեց հարիւր՝ հրամայէր մորթել զօրավարն Հայոց Մուշեղ, և ընու խոտով. և տայր բերել առ Պապ արքայն Հայոց։ Առնէր զայս ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ։ Փաւստ. Բիւզ. V. 2. երես 189.

թ. «Եւ լինէին խարնուրդք ճակատուն. 'ի պարտութիւն մատնեցան զօրքն Պարսից։ Մանաւանդ գունդք նիզակաւորացն յարձակեալք մոլեգնեալք, քաջութեամբ զախոյեանս 'ի վերուստ յերիվարացն յերկիր կործանէին յանդիման թագաւորին Պարսից Շապուհոյ. և ընդ ընկենուլն խրախոյս բառնային աղաղակելով ամենայն զօրքն պատերազմիկք Հայոց համակ, զայս բանս ասելով՝ եթէ առ Արշակ քաջ... զի զամենայն զոր սպանէին ասէին, Արշակայ թագաւորին մերոյ զոհ լիջեր»։ անդ. V. 5. երես 201.

ժ. «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց լի էր քինիւ մեծաւ (իւր հօր և Արշակ Հայոց արքայի վրէժն առնելու համար), և բազում նախանձու զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»։ անդ. V. 20. երես 212.

ժա. «Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք 'ի մի վայր 'ի միասին... ասէին. Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցուք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ»։ Անդ. V. 33. երես 233

Ժբ. «Եւ Մանուէլն (քանզի սա էր երէց յազգին) ունէր ըզ-
նահապետութեան ազգին տանուտիրութեան պատուին. և Վաչէ
լինէր երկրորդ». անդ. V. 37. երես 240.

Ժգ. «Ժողովեցան այնուհետև ըստ հրամանի տանուտէրացն
Հայոց սուրբ եպիսկոպոսք ըստ գաւառաց աշխարհին Հայոց... և
որք 'ի նախարարացն էին ժողովեալք՝ տէրն Սիւնեաց Վասակ, և
տէրն Արծրունեաց Ներշապուհ, Վրիւ Մաղխազ, տէրն Մամիկոնէից
և սպարապետն Հայոց Վարդան...»: Ղազար Փարպեցի. Բ. 24.
երես 44—5.

Ժդ. «Եւ այսպէս նենգով նուաճեալ զմարդիկն՝ կալաւ զա-
մենհսեան... զիշխանն մեծ Արծրունեաց զՆերշապուհ, և զիշխանն
տանն Ամատունեաց, և զիշխանն տանն Վանանդեայ... և զայլս
'ի տանուտեարցն և յաւագ սեպհացն, խաղացուցանէին 'ի դուռն
թագաւորին...» Անդ. Բ. 42. երես 75.

Ժե. «Հայոց եպիսկոպոսները, որոնք գաւառների և նախա-
րարական տների եպիսկոպոսներն են... Գիրք թղթոց. երես 48.
Համաձայնութեամբ աւագ նախարարների և աշխարհի իշխանների.»
անդ. երես 59.

Այստեղ հարկաւոր է ասել, որ եպիսկոպոս տանն Մամիկո-
նէից, եպիսկոպոս տանն Արծրունեաց և այլն, նշանակում է եպիս-
կոպոս Մամիկոնեան նախարարութեան, այսինքն եպիսկոպոս այն
գաւառի, ուր իշխում է Մամիկոնեան տունը: Իսկ մենք գիտենք,
որ ամբողջ նախարարութիւնը վերցրած կազմում էր մի տուն և
մի տանուտիրութիւն: Այստեղից և եպիսկոպոս տանն Մամիկո-
նէից նշանակում է Մամիկոնէից տանուտիրութեան եպիսկոպոս:

Ժզ. Մենք, մեր երկրների տանուտեարք և յազատներս».
Անդ. երես 70.

Ժէ. «Ապա իշխանաց իշխանն Աշոտ ընտրեալ զայր մի պա-
տուական յընտանեաց տանն կաթողիկոսարանին Գէորգ անուն».
Յովհաննէս կաթ. պատմ. երես 98.

Ժբ. «Ձայսպիսի ապա տեսեալ քաջատոհմիկ պերճութիւն,
իշխանացն և նախարարացն Հայոց, խորհուրդ միաբանական առ-
եալ, թագաւորի ցուցանել զնա 'ի վերայ ինքեանց». անդ. երես 99.

Ժթ. «Քանզի արմատ դառնութեանն, զոր երբեմն խլեաց
տէր 'ի տանէս Թորգոմայ». անդ. երես 159.

Ինչպէս որ Հայոց թագաւորը կոչւում էր թագաւոր տանն
Թորգոմայ, որ նշանակում էր Թորգոմի համայն ազգի թագաւոր,
այսինքն Հայաստան աշխարհի թագաւոր, այնպէս էլ Հայոց կա-
թողիկոսները կոչւել են կաթողիկոս տանն Թորգոմայ: Այստեղ
ամբողջ հայ ժողովուրդը նկատուել է մի տուն, և այդ տան քա-

հանայապետը՝ մէկ: Հայաստանը կամ հայերի բնակած աշխարհը մի տուն, հայ ժողովուրդը մի ընտանիք և այդ ընտանիքի ընդհանրական կրօնապետը այդ տան քահանան ու կաթողիկոսը, իսկ թագաւորն ընդհանրական տանուտէրը:

Ինձ թւում է թէ, մենք կարող ենք սահմանափակել առաջ բերած նիւթով, քանի որ մեր խնդրի ուսումնասիրութեան համար աղբիւրներից քաղուած այս հատուածներն ինքնին բաւական են հարկաւոր եզրակացութիւնների յանգելու համար: Դոցա հիման վրայ մենք կարող ենք հետեւալ երեք կէտերն ընդգծել.

ա. Ինչպէս որ մի մասնաւոր տան մէջ ընտանիքի հօր և ամուսնուն են ստորադրուած ընտանիքի բոլոր անդամներն ու ամբողջ տունուտէրը, այնպէս էլ մի նախարարութեան մէջ նախարարական ընտանիքի մեծին՝ որին անցնում է առաջնութեան իրաւունքը, ստորադրուած է ամբողջ նախարարութիւնը: Նախարարական ընտանիքն իր նախարարութեան մէջ տանուտէր է, ու իբր աշխարհին ոչ միայն օրէնսդիրը, դատաւորն ու վարչապետն է իր հայրենի գաւառի, այլ նաև իր սեփական զօրքն ու զրօշակն ունի ու իր զօրքերի ընդհանուր հրամանատէրն է: Սեփական զօրք ու զրօշակ ունենալն ինքնին նշան է ինքնիշխանութեան և իրակատար տանուտիրութեան: Բայց երբ պետականութեան գաղափարն յաղթող է դուրս եկել հայ միջավայրում, ինչպէս մենք տեսանք, նախարարական տունը կորցնում է իր ինքնիշխանութեան մի մասը, մտնելով պետութեան մէջ իբր բաղկացուցիչ մասն: Ահա այդ բաղկացուցիչ մասը մտնում էր ամբողջութեան մէջ իր զօրքով և զրօշակով ու նրանով կազմում պետութեան զինեալ ոյժը:

Ե. Հայ թագաւորն, ինչպէս և բոլոր երկրների արքայական տներն, եղել են սկզբում իրենց գաւառի իշխանն ու տանուտէրը: Հայաստանում թագաւորող Հայկազեան տունը, Արշակունիները, Բագրատունիներն, Արծրունիներն, Ռուբինեաններն և այլն եղել են իրենց գաւառի և իրենց նախարարութեան տանուտէրերը: Իշխանական այդ տներն ապագայում դառել են թագաւորող տներ, իրենց իշխանապետութեան տակ վերցնելով միւս աւելի մանր իշխանական (նախարարական) տները:

Ընթերցողը թող 'ի միտ առնի, որ պետութիւն առաջ բերող հիմունքների մասին մենք այստեղ չենք կանգ առնում և չենք էլ կարող, քանի որ դա մեր աշխատութեան սահմաններից դուրս է: Այս տեղ մենք ընդհանուր առմամբ վերցնում ենք «պետական նութիւն» ու անցնում:

Հայկական այդ թագաւորութիւնները կազմւելու համար

հարկաւոր էր, որ մի էլ աւելի զօրեղ իշխանական ցեղկամաց կամաց նւաճէր միւս ցեղերին ու իր բարձրագոյն իշխանութեան ստորագրէր: Այդպէս էլ եղել է: Սակայն այդ ստորագրելիութիւնը չէր նշանակում ոչնչացումն նւաճած մասի. իսկ իրականում չկար նւաճումն իր իսկական մտքով, այլ միացումն՝ դաշնակցական հիմունքներով: Հայկական պետութիւնը դաշնակից նահանգների—նախարարութիւնների միութիւնից կազմւած մի պետութիւն էր:

Հայ թագաւորը տանուտէրն էր թագաւորութիւնը բաղկացնող բոլոր գաւառների. իր երկրի մէջ նա հանդէս էր գալիս իբր բարձրագոյն օրէնսդիր, դատաւոր և վարչապետ: Այստեղ աւելորդ էմ հաշոււմ մանրամասն հարցասիրութեան նիւթ դարձնել թագաւորի երեք այդ բարձրագոյն ֆունկցիաները: Մեզ արդէն յայտնի է, որ հայ մասնաւոր տանուտէրն իր ընտանիքի մէջ անսահման իշխանութիւն չունի. որ նա կառավարում, դատում և օրինացնում է նախ իր կնոջ գործակցութեամբ, իսկ երբ չափահաս որդիներ կան տանը, նոցա բոլորի համագործակցութեամբ: Նոյն, այսպէս ասած սահմանադրական, մեղմ գիծը հիմն է կազմում նախարարական տանուտիրութեան մէջ, և իր հերթում համապետական տանուտիրութեան մէջ: Հայ թագաւորն երկիրը կառավարում էր նախարարական տների ներկայացուցիչների համագործակցութեամբ: Ժողով գումարել՝ օրէնքներ սահմանելու պետական ծանրակշիռ գործեր տնօրինելու համար սովորական է եղել հայ պետութեան մէջ. Ժողովը մի արտակարգ բարձր հիմնարկութիւն է եղել հայ անցեալում. բայց այս մասին իր տեղում, և ոչ այս աշխատութեան մէջ, կանգ կառնենք:

Հայ թագաւորն, իբր ընդհանրական տանուտէր, էր և գլխաւոր հրամանատարը պետութեան զինւորական կազմակերպութեան. նրա անձի մէջն էր կենդրոնանում զօրքը պատերազմի հանելու իրաւունքը: Այդ զօրքը բաղկացած էր ոչ միայն թագաւորի ցեղային նահանգի զինւորական ուժից, այլ նաև ըստորագիր նախարարութեանց զինւորական ուժի համագումարից, որոնք իրենց զբօշակի միացնելով թագաւորական անձնական զօրքի զբօշակի հետ, այդ բոլորը միասին դնում էին պետութեան ընդհանուր զբօշակի տակ: Բայց զօրքն այսպէս վերցրած, կազմում է մի ընտանիք, ու իբր այդպիսին նա ունի իր սեփական կրակարանը, զօրքի սեղանն ու սրբազան կրակը: Ինչպէս մի մասնաւոր տան մէջ ընտանիքի հայրն ու ամուսինը, իբր տան քուրմ, առօրեայ զոհն է մատուցանում տան սեղանին—կրակարանին, որի վրա եփում է տան անդամների սնունդը, այնպէս էլ թագա-

ւորը գլխաւոր քուրմն ու զոհարերողն է զինւորական կրակարանի, որի վրայ պատրաստուում է հրամանատարութեան տակ գտնւած զօրքի կերակուրը: Այստեղ թող վերստին յիշի մեռնող Արտաշէսի վերջին հառաչանքը թէ «Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի»: Սա արքայական կրակարանի հանդիսաւոր կպցնելու ու դրան կից հանդէսների և խրախճանութեանց յիշողութիւնն է, որոնց մէջ մեզ հետաքրքրողն այս տեղում միայն «կրակարանի ծուխի» մասին մնացած այս յիշողութիւնն է:

Ե. Հայկական ցեղական իրաւունքին աղբիւր ծառայող և վերևումն յիշատակածս հատուծներն ապացուցին, որ արիական ազգերին յատուկ «Արեան վրէժ» հաստատութիւնը յատուկ է և հայ հին իրաւունքին: Այստեղ միայն յիշենք, որ արիւնն արիւնով սրբելու հին սովորութիւնը ժամանակի ընթացքում թուլացել է մեղանում: Այս ինստիտուտի յետագայ զարգացումը վրիժառութիւնը վեր է ածել փոխարինութեան. այսինքն, արիւնը սրբւում էր ոչ թէ արիւնով, այլ փոխարինւում էր որևէ դրամական կամ նիւթական հատուցումով: Արիւնը դրամական վարձատրութեամբ փոխարինելու վերջին գէպքը, որ ես յիշում եմ մեղանում, տեղի է ունեցել Շիրակի Ղզլչախչախ գիւղում թիւրքաց տիրապետութեան վերջին տարիներում (1875—6 թւերին): Երբ Իրիցանց տղէն սպանում է Նազարանց Պետոյին, հաշտութիւն են կայացնում նիւթական վարձատրութեամբ՝ որ վճարում են Իրիցանք Նազարանց Պետոյի ընտանիքին, Պետոյի տղին, այդ երկու ընտանիքներից:

Հաշտութեան պայմաններից մէկն էլ է եղել, որ սպանողն այլևս գիւղում չապրի, այլ հեռանայ, որպէսզի զրանով նոր արիւն հոսեցնելու հնարաւորութիւն չըլինի: Եւ իրօք, այդ մարդասպանը ընակում էր Թիքնիզ գիւղում, իր աներանց տան կից: Ես անձամբ ճանաչում եմ այդ յաղթանդամ տղամարդուն, որ սրանից դեռ 15 տարի առաջ կենդանի էր, և միշտ խուսափում էր Ղզլչախչախ, իր հայրենի գիւղը գնալ գալուց:

2. Արիական միւս ազգերի մօտ տան կրակարանը տան սրբութիւնն է. նրա շուրջը միացած են ոչ միայն ընտանիքի բոլոր անդամները, այլ նաև տան աստուծոները, հոգիները հանդուցեալ նախահայրերի և հայրերի: Նոյնն է և հին հայերի մօտ, որ տեսակ հասկացողութեան հետքերը մենք գտնում ենք ներկայ սովորութիւնների և ժողովրդական բանահիւսութեան տւեալների մէջ: Կրակարանի (Օճաղի) պաշտպանութիւնը, ասել է տան աստուծոների պահպանութիւնն, անընդհատ կերպով տարածւում է տան վրայ, տան անդամների վրայ: Այս պաշտպանութիւնը, սակայն, ձեռք է բերւում կրակարանի պաշտաման միջոցով, որ կա-

յանում է կրակարանի մէջ սրբազան կրակի՝ անթեղի վառ, անշէջ պահելում և առօրեայ զոհաբերութեան մէջ:

Կրակարանի պաշտամունքից ծագում է և հիւրասիրութեան պարտականութիւնը: Արիական հին սովորութիւն է, որ հիւրը տան անդամ է քանի որ նա վայելում է տան աղու հացը: Բայց հիւրը լինելով տան հիւրը, նա իբր այգպիսին, է ամենից առաջ կրակարանի և տան աստածների հիւրը: Հին հայկական մի ասացւած շատ գեղեցիկ կերպով բնորոշելով հիւրի դերքն ու տեղը տան մէջ, ասում է «հիւրն Աստծունն է»: Հիւր է ամեն ոք, ով միանգամ որևէ առթիւ գտնւում է մի տան ծածկի տակ, ամեն ոք, ով անցել է մի տան շէմքը: Այգպիսի մէկը, մի անգամ անցած լինելով մի տան շէմքը, մտնում է տան աստածների հովանու և պաշտպանութեան տակ: Այգպիսի մէկին պարտաւոր է այդ տան տանուտէրը ոչ միայն տան սեղանի արուած զոհաբերութիւնից մասն տալ, լիապէս սննդուելու համար, տեղ՝ քնելու համար, այլ նաև ապահովել այդ անձի անձեռնմխելիութիւնը՝ ձեռքում գտնւած բոլոր միջոցներով, նոյն իսկ զէնքով ու կեանքի գնով: Այդ պաշտպանութիւնը պէտք է տրւի նոյնիսկ արեան թըշնամուն, եթէ նա դիմել է թշնամի տան կրակարանի պաշտպանութեանն ու գտնւում է արդէն տան յարկի տակ: Այդ հիւրը կարող է լինել մի յանցագործ, մի թափառաշրջիկ, մի աղքատ, մի ճամբորդ, մի փախստական, այդ միևնոյն է: Դրանից բղխում է և ողորմածութիւնը:

Արիական ազգերի ցեղական իրաւունքի այս գծերը լիովին գտնւում է հայ ցեղական իրաւունքի մէջ՝ իբր մի ցեղակից իրաւունքի: Հայ իրաւունքի արիական լինելու այս գիծն էլ լիովին ապացուցւում և հաստատուում է խիստ արժէքաւոր տւեալներով:

Աղբիւրների նիւթերը հետեւեալ պատկերն է պարզում.—

Ա. Հօր կամ մօր գլխաւորապէս, և առ հասարակ տան հասակաւոր մեռնողների դիակի առաջ լալիս, ասում են կենդանի մնացած տանեցիները «Թող քո աչքը քաղցր լինի մեզ վրայ». քանի որ Արիներէ, ինչպէս և նրանց թւում հայերի, ըմբռնողութեամբ տան մեռած մեծերի աչքը միշտ տան և ընտանիքի վրայ է անընդհատ, նա հսկում և պաշտպանութիւն է ցոյց տալիս:

Բ. «Քո կրակարանը (օճաղը, տունը) սուրբ է ինձ համար»:

Գ. «Քո կրակարանի անունով եմ երդւում, որ ճշմարիտն եմ ասում».

Դ. «Թող իմ կրակարանը մարի, թէ ես սուտ եմ ասում»: Այս վերջին երեքը երդման բանաձևեր են, ու այս երդումն ամենանորոգիցն է:

Ե. «Քո կրակարանի սիրուն, այս անգամ խնայիր, ներիր ինձ»:

Զ. «Ես քո օճախն եմ ընկել»։ այսինքն քո շէմն եմ անցել, քո տան յարկի տակն եմ, պաշտպանիր ինձ, խնայիր ինձ, և այլն:

Է. «Հիւրն աստծունն է. հիւրի պատիւն մեծ է. առաջ հիւրին են կերակուր տալիս»:

Ը. «Ով և որ լինիս, մի անգամ որ դու իմ շէմը ոտք ես դրել, բարով, հազար բարով ես եկել»:

Այս բոլորը, թէև շատ կարճ, ժողովրդական բանահիւսուածքի, տանք այժմ պատմական մի քանի յիշողութիւններ:

Թ. «Յայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ մի 'ի հովիտն անուանեալ 'ի Կոզ գաւառի և ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ, և հրամայեաց կարգել քարոզել ընդ ամենայն տեղիս աշխարհացն հրապարակին իւրոյ... զի եթէ ոք ուրուք ուստեք ինչ փասեալ իցէ, կամ ոք ումեք ինչ դատ պարտիցի, ամենեքեան եկեսցեն 'ի դաստակերտն շինեսցին» Եթէ արիւնահան ոք իցէ, կամ փաս ուրուք ումեք արարեալ իցէ, կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, կամ պարտապան իցէ, կամ ոք զուրուք կարասի ունիցի, կամ ոք յումեքէ երկիւղած ինչ իցէ, և եկեսցէ յայն տեղի դատ և իրաւունք մի լիցին: Իսկ եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի և որում պարտիցին, եկեալ յայն տեղին՝ առանց դատի և իրաւանց կալցին, և ի դուրս տարցեն:

Իբրև ել հրաման յարքայէն, ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն գողք և աւագակք, արիւնահանք, սպանողք, սուտք և մարդկոյզք, փնասակարք, գանձահատք, զրկողք, ստաղատք, զրախօսք, գերփողք, յափշտակողք, ժլատք: Բազում փնասս փնասս առնէին, և անդր անկանէին. բազում կանայք զարս թողուին, և անդր անկանէին. բազում արք զիւրեանց կանայս թողուին, և զայլոյ կանայս առեալ՝ անդր անկանէին. բազում ծառայք զիւրեանց տերանց զգանձս ըմբռնեալ, փախուցեալք անդր անկանէին... Փաւստոս Բիւզ. IV. 11. Երես 106—7.

Ժ. «Ապա կոչեն զՄուշէղ զառաջեալ արքային, և եկն եպտգ երկիր արքային. և մատուցեալ բուռն հարկանէր զաջոյ եպիսկոպոսապետին Ներսիսի, և երդնոյր: Սոյնպէս և Թագաւորին Պապայ ձեռն արկանէր, երդնոյր և ասէր՝ թէ կեցից և մեռայց 'ի վերայ քո որպէս նախնիքն իմ 'ի վերայ նախնեացն քոց, որպէս և հայրն իմ 'ի վերայ հօրն քո Արշակայ, սոյնպէս և ես 'ի վերայ քո, բայց միայն չաբախօսացն ունկն մի դնիցիս». անդ. V. 4. Երես 194.

ԺԱ. «Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաթանայ քրմապետի... որ 'ի Բագրևանդ գաւառի, բազին 'ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն

անցաւորք վայելեացեն, և ընդունեսցեն հիւրք երեկօթիք»։ Մ. Խոր. II. 66 երես 146.

Համառօտ կերպով՝ եզրակացութիւնն է. — Հիւրասիրութեան և ապաստանի իրաւունք. երգումն՝ կրակարանի անունով, և այլն։

3. Հայ լեզուն ունի արտայայտութեան զանազան ձեւեր, որոնք ամուսինների աշխարհիկ իշխանութիւնն են մատնանշում։ Յոյների մօտ ամուսիններից՝ մարդը կոչւում է *δεσποτης* և կինը *δεσποινις* հայերի մօտ մարդ ամուսինը կոչւում է տանուտէր (տանուտիայր) և կինամուսինը տիկին, տանտիկին, տիկնանց-տիկին (նայիր այս առթիւ տերմինօլօգին)։ Հայ հայրն ու ամուսինը տան մէջ ընտանիքի բոլոր անդամների վրայ տանուտէրն ու կառավարողն է, իսկ կինը նրա կողքին գործակիցն ու միաժամանակ ստորադրեալն է։ Իշխանական ոյժը ինչպէս բոլոր արիւնների մօտ է, այդ ամուսինը ձեռք է բերում իր սեփական տունն ու ընտանիքը հիմնելով, երբ նա *domum deductio*-ի միջոցով կապում և կնքում է ամուսնութեան դաշնը։ Հայր-ամուսինն իր տունն ու տեղը, կինն ու օրինաւոր զաւակները համարում է «իրը»։ Բայց ասածները ցոյց տւին, չի բղխում բռնակալական ուժից, ստրկութեան և ստրկացրած լինելու ըմբռնողութիւնից։ Հայ տանուտիրութեան հիմունքներին խորթ է միանգամայն անսահման իշխանութիւնը։

4. Մի տան կամ մի գիւղի հիմնման սովորութիւնների մէջ նոյն իսկ մեր օրերում դեռ ապրում են հնութեան շատ մնացորդներ։ Մի գիւղ հիմնելու ժամանակ, նրա հիմնողները շինութեան և վարելու հողը բաժանում են իրար մէջ, բայց ոչ, օրինակ, տնատեղերը, կանոնաւոր կերպով, ուղիղ փողոցներով. ամեն հիմնող բռնում է իրեն հայեցողութեան համաձայն այնտեղը, որ իրեն ամենից շատ յարմար է թւում։ Այս են ասում մեր հին գիւղերի տեղադրութիւնը և փողոցների բաժանումը։ Հին գիւղերի փողոցների բաժանումը մեզ սովորեցնում է նաև մի այլ խիստ կարևոր բան որ մատնանշում է արիական միւս ազգերի գիւղ ու տուն հիմնելու միկնոյն պատճառն ու հանգամանքը։ Այս աշխատութեան շրջանակը չի թոյլ տալիս, որ կարողանանք ընդարձակ կերպով կանգ առնել այդ մանրամասնութիւնների վրայ, մանրամասն վերլուծել հին հատիկների և արիական ազգերի տունն ու գիւղ հիմնելու սովորութիւնները հայկականի հետ։ Դա մեզ շատ հեռուն կտանէր, ուստի և համառօտ կերպով անենք մի քանի դիտողութիւններ և անցնենք։ —

Ով ծանօթ է մեր շատ հին գիւղերին — նոյնը նկատում է և նորերի մէջ — կտեսնի, որ գիւղը իրապէս բաժանւած է խումբ

խումբ իրար կից տների. այդ խմբերից իւրաքանչիւրը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ընդհանուր նախահօրից ծագած որդիների, թուների և յետագայ ժառանգների իրար կողք կողքի շինւած տների մի կիտւածք: Տների այդ կշտի կիտւածքը, դժւար չէ երեւակայել, որ առաջ է եկել ընտանիքի ստորաբաժանումից, մայր ընտանիքից նոր բաժանւած իւրաքանչիւր նոր անդամ իր տունը հիմնել է հայրենական տան կողքին կպած, և այսպէս շարունակաբար, երկար ժամանակների ընթացքում կազմւել է գիւղական մի թաղ, ըստ մեծի մասին բաղկացած միևնոյն ծագումն ունեցող ընտանիքների շարքից: Հայ ընտանիքի կազմակերպութեան հիմը, ինչպէս տեսանք, ոչ թէ պատրիարխալ է, այլ արհնակցական. սոյնպէս էլ հայ գիւղի հիմնւելն ու առաջ գալը արհնակցական կապերով՝ միմեանցից ծագող ընտանիքների իրար մօտ տուն հիմնելու և խմբւած ապրելու ձգտմամբ է պայմանաւորում. այստեղ, ՚ի հարկէ, մենք կանգ չենք առնի տնտեսական և այլ պատճառների վրայ. այս աշխատութեան մէջ այդքան հեռուն գնալու իրաւունքը չունինք:

Հայրը գիւղ է հիմնում թէ տուն, նա այդ ձեռնարկութիւնը սրբազործում է զոհաբերութեամբ (մատաղով): Առաջին դէպքում զոհին մասնակցում է գիւղ հիմնող ամբողջ համայնքը. վառւում է մի ընդհանուր օճաղ, որ այս դէպքում գիւղի համայնական կրակարանն է ներկայացնում. ու նրա վրայ եփւում հասարակական մատաղը: Դրանից մասն են ստանում ոչ միայն նոքա, որոնք նիւթապէս մասնակցել են զոհաբերութեանը, այլ և համայնքի աղքատները, պատահական անցորդներ և չքաւորներ: Երկրորդ դէպքում—տան հիմնման—մատաղին հաղորդւում են տանեցիք, մերձաւոր դրացութիւնն ու աղքատները: Տան հիմնման ժամանակ, երբ արդէն տունը պատրաստ է, պէտք է մատաղն ու առհասարակ տան առաջին կերակուրն եփել և հացը թխել, հարկաւոր է, որ նոր տան կրակարանում կրակ արւի—առաջին սրբազան կրակը: Այդ կրակն այլ կերպ չի արւում, քան թէ հին տնից պատրաստի կրակ նոր տան կրակարանը փոխադրելով (այդ առթիւ տես Ազգագրական Հանդէս. X. երես 184): Ինչպէս մենք տեսանք, նոյն սովորութիւնն է գործում նաև ամուսնութեան միջոցով նոր տուն հիմնելիս: Թէ հնտիկներ¹, թէ յոյների և այլ արիւնների, նրանց թւում և հայերի հարսանեաց ժամանակ, պսակւող զոյգի domum deduction վառւող ջահերի և մոմերի միջոցով է լինում: Արդէն ասել ենք, որ ամուսնացող նոր զոյգին ուղեկցող

¹ Արիւնքի մասին տես երես 98.

կրակը ոչ այլ ինչի, եթէ ոչ խոր հնութիւնից մնացած մի սովորութեան հետքէ իսկ այդ սովորութիւնն արդէն մենք տեսանք:

Տան հիմնելու երկու դէպքումն էլ ղեկավարող միտքն է հայրենական տան շարունակելը մի նոր ընտանեկան կազմակերպութեան միջոցով: Բայց ընտանեկան կազմակերպութիւն (Haus[ter]organisation) գոյութիւն կարող է ունենալ և իբր այդպիսին ընդունել և ճանաչել միայն ու միայն օրինաւոր ամուսնութեան միջոցով. իսկ այդ կազմակերպութեան հիմնումն ու շարունակելը հնարաւոր է օրինաւոր կնոջից ծագած օրինաւոր ժառանգների, յատկապէս արու զաւակների միջոցով: Հայ ըմբռնողութեան համաձայն, որը կգտնենք նաև արիական միւս ազգերի մօտ համարեա նոյնութեամբ կրկնւած, հայրը ու ծնողը ոչ միայն իր վերջին հանգիստը խաղաղութեամբ կառնի, երբ իր վերջին շունչը փչելիս իր աչքերը կծածկէ իր հարազատ, իրենից ծագումն առած որդի (կամ որդիները), այլ նաև նոյն կեանքում նա հանգիստ կգտնէ և իր հոգին անդորրութեան մէջ կլինի, եթէ այս կեանքում որդիներ ունի, հարազատ, իրենից ծագած որդիներ: Այդ յաւիտենական խաղաղութիւնը ձեռք է բերում նա, այս կեանքում նրա հարազատ որդոց միջոցով տւած հոգոյ հացով, մեռելոցի օրհնութեամբ և մեռելոցների մատաղներով (զոհաբերութեամբ): Ծնողներին այն կեանքի այդ անդորրութիւնը տրւում է նաև մի այլ միջոցով, որ կամ ծնողներից իբր պատուէր անցնում է որդոցը և կամ որդիքն իրենք իրենց կողմից են այդ միջոցը գործադրում: զա հոգեբաժին տալու հին սովորութիւնն է: Այդ բաժինը տրւում էր հնումն մի մեհեանի, հեթանոսական մի սրբութեան դուռն էր ուղարկւում, իսկ միւր օրերում (քրիստոնէութեան ժամանակ) հոգեբաժինը գնում է եկեղեցիների, աստուածահաճոյ հիմնարկութեան: Հոգեբաժին թողնելու սովորութիւնից ծագում է իր ունեցածի մասին սկզբներում բանաւոր և շատ յետագայ ժամանակներում արդէն գրաւոր կտակի հիմնարկութեանը: Այս առթիւ աւելի երկարելն այստեղ անդին չեմ հաշւում. զա—այսինքն կտակի ինստիտուտի գոյութիւնն ու գործելն Հայոց մէջ, աւելի որոշ ասած հայ իրաւունքի մէջ, իր լուսաբանութիւնը կգտնի իրեն յատկացրած տեղում. ուստի և անցնենք:

Միանգամայն սխալ կլինէր, որ հարազատ որդին մարմնացնում է այս կեանքում իր հօրը: Որդին ծագելով հօրից—և այդ անպատճառ հարազատ հօրից, քանի որ մի հոմանիցի սերւածը չի կարող իր ծնող մօր օրինաւոր ամուսնու սիրունդը կոչւել և նրա տունն ու կրակարանը շէն ու վառ պահել—այլ ծագելով հօրից, ոչ թէ նրան մարմնացնում է, այլ բռնում է նրա տեղը: Հայկա-

կան ժողովրդական մի ասացած զեղեցիկ կերպով բնորոշում է հօր և որդու միջի յարաբերութիւնն այդ ասածս մտքով.— «մեծանաս, հօրդ տեղը բռնես»: Ու իրօք էլ, հայ ընտանիքի մէջ, ինչպէս և արիական շատ ազգերի մէջ, որդին մեծանում հօր տեղն է գրաւում ոչ միայն վերջնիս մահից յետոյ, այլ նաև նրա կենդանութեան ժամանակ, եթէ նրանից բաժանւած է, իսկ երբ նրա հետ միենոյն յարկի տակն է ապրում, նւաճում է նրա տեղի մի մասը: Այստեղ «հօր տեղ» դարձւածքը շատ նիւթապէս չպէտք է հասկանալ, այլ այն մտքով, որ նա—որդին—էլ չափահաս լինելուց յետոյ դառնում է տանուտէր իր հօր կողքին, քանի նա կենդանի է. և լիովին ժառանգում է հօրն ու ծնողին, երբ նա աչքերը փակել է:

Արիական ազգերի մէջ, նոցա թւում և հայ հայրը խիստ հետաքրքրւած է ուրեմն, որ ինքն անպատճառ ժառանգ ունենայ. թէ ինչո՞ւ է այդ նրան հարկաւոր, այդ պարզեց արդէն: Արդ եթէ մի ամուսնական զոյգ ինչ պատճառից և լինի, գուրկ է զաւակներից. հապա ինչպէ՞ս բաւարարել այդ խիստ նշանակալից պահանջը: Արիական ազգերն այս պրօբլեմը լուծել են խիստ պատուաւոր կերպով, ինչքան և նոցա ըմբռնողութեամբ ամուսնական դաշնը կուում է ամբողջ կեանքի համար ցմա՛հ:

Հնդկական մի սրբազան գրքի (Baudh. II, 2, 3, 27.) մէջ հետեւեալ միտքն է արտայայտւած. «Որովհետև սերունդ, առանձնապէս որդիներ, յարուցանելը մեծ նշանակութիւն ունի ու ամուսնութեան իրական նպատակ է նկատւում, դրա համար և մի կին, որի ամուսինը ամուլ է (impotent), կարող է նրան թողնել և ուրիշին առնել» (Leist. jus gentium, հրես 102—3): Նոյն միտքն է արտայայտւած 447 թ. (Ք. յ.) Շահապիվանի ազգային ժողովի 5-րդ կանոնի մէջ. ուր ասւած է, եթէ մարդն իր ամուլ կնոջն արձակէ, նրան տայ ոչ միայն այն բոլորն, ինչ որ նա բերել է իր հետ ամուսնու տունը, այլ նաև տուգանք, եթէ կինը բացի ամուլութիւնից այլ արատ չունի: Հայ այս կանոնի մէջ ամուլութեան պատճառով ամուսնութեան լուծելի լինելու միտքն աւելի բացորոշ կերպով է արտայայտւած, քանի որ ամուլութեան պատճառով ամուսնութիւնը լուծելու միտքը կնոջ կողմից երեխաներ չբերելու հանգամանքից է ծագել: Հին մարդու խելքին ամենամօտ բանն այդ կարող էր լինել. արտաքին նշանից դատելով, նա ասում էր,—կինը զաւակներ չի ծնում, ուստի և նա ամուլ է, ու նա զաւակներ չյարուցանող այդպիսի ամուսնութիւնը լուծում էր որպէս զի մի նոր ամուսնութեան միջոցով կարողանար այդ խիստ ցանկալի նպատակին—որդիներ ունենալ ու նոցա միջոցով իր

տունուտեղն և օճախը շարունակել տալ—հասնել:

Այսպէս ուրեմն, հայրենական տունը շարունակել տալու ձգտմամբ խիստ կերպով շահագրգռած հայ ամուսինը լուծում էր իր ամուսնութիւնը. դա հարկաւոր էր օճախի պահպանութեան համար: Բայց զաւակ չունենալու պատճառը կարող է և ամուսնութիւնը չլինել, այլ մի ուրիշը: Այսպէս. ամեն տարրերի և ամեն ժողովուրդների մէջ էլ պատահում է որ արհեստական կերպով ոչնչացնում են արգանդի պտուղը. բոլոր ժողովուրդների մէջ էլ կարող է պատահել, որ ամուսիններից մէկը չի կամենում կամ դիտմամբ հրաժարւում է ամուսնական պարտաւորութիւնները կատարել, և կամ այդ պարտաւորութիւնները կատարելիս, այնպէս է վարւում, որ յղիութիւն տեղի չունենայ: Այս բոլոր դէպքերն էլ մի հետեանք ունին, այն է, սերունդ յարուցանելու անհնարաւորութիւն: Մի ժողովուրդ, ինչպէս հայերը, այնպէս էլ արիական միւս ազգերը, երբ այդպէս հրամայօրէն շահագրգռած է ժառանգ ունենալու ու նրա միջոցով իր տունուտեղը շարունակել տալու լուրջ ձգտմամբ, նա չէր կարող հանդուրժել, որ արհեստական կերպով էլ ժառանգ ծնելը խանգարւէր: Որեւէ անհատ ամուսնի կողմից այդպիսի մի վարմունք պէտք է նկատւէր և իրօք էլ բոլոր արիների մօտ նկատւել է իբր յանցանք և այն էլ ծանր յանցանք: Այդպիսի մէկը պատժի էր ենթարկւում, համաձայն տեւալ մի ժողովրդի մէջ գործող իրաւական նորմերի: Հայկական օրէնսդրական հին նորմեր այդ առթիւ չեն մնացել, եղածն էլ քրիստոնէական շրջանից է, սակայն խորը հնութեան կնիք է կրում: Այսպէս. Յովհան Մանդակունուն (490 թ. Ք. յ. վախճանւած) վերագրւած մի հրահանգութեան մէջ, որ մենք գրտնում ենք «Հայոց եկեղեցական կանոնագրքի» մէջ, կան հետեւեալ նախադասութիւնները. «Երբ մէկն անցուցքի (վիժելու, Abortus) միջոցով մի յանցանք կգործէ յղութեան ժամանակ». «Երբ յղի կինն իր արգանտի պտուղը (անցուցքի միջոցով) կսպաննէ» և այլն, այդպիսին արժանի է պատժի: Ներսէս կաթողիկոսին¹ վերագրւած մի կանոն (27-րդ) ինչը տարւայ եկեղեցական ապաշխարութեան է ենթարկւում այն ամուսնուն, որ իրեն անցուցքի յանցանքով մեղաւոր կանէ: Այժմ էլ, հայ ժողովրդի ըմբռնողութեամբ (գաւառներում, դեռ քիչ «այսպէս ասած» քաղաքակրթ-

¹ Անյայտ այս ներսէսին յատկացրած այս կանոնախումբը հրատարակեցի եւ 1908 թւին մի ընդարձակ առաջաբանով «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ (IV—VII-րդ տետրեր): Հրատարակութիւնն եղել է էջմիածնի մատենադարանի բոլոր ձեռագրերի համեմատութեամբ:

ւած վայրերում) բռնի միջոցով վիժումն առաջ բերելը խիստ դատապարտելի է, և այդ ոչ այն պատճառով, որ անցուցքի համար արհեստական միջոց է գործ դրւում, այլ այդ անցուցքի միջոցով մի կեանք ոչնչացնելու համար: Այդ կեանք ոչնչացնելը հաշւում է նոյն ըմբռնողութեամբ «հոգի կորցնել»:

Այս պատիժները ցոյց են տալիս ժառանգ թողնելու հոգացողութեան լրջութիւնը: Եկեղեցական կանոնների այդ սահմանումները չպէտք է քրիստոնէութեան ծնունդ հաշւել. նոյնը գրանում ենք մենք շատ հին օրէնսդրական ակտերի մէջ՝ ոչ քրիստոնէական շրջանից և ոչ քրիստոնեայ ազգերի մօտ: Զանազան ժամանակներում ձեռք առած այդ միջոցները չէին կարող ամլութեան առաջն առնել, թէև ամլութեան հնարաւորութիւնը պակասեցնում էին: Ամուսնալուծութեան կամ ամուսնութիւնը ամլութեան պատճառով լուծելու հնարաւորութեան ըմբռնողութիւնը շատ յետին դարերի ծնունդ է: Այդ հասկացողութիւնը հասուն եղաւ քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների վրայ: Նախ քան այդ, ինչպէս և դրա երեան գալուց յետոյ ևս գործում էր մի այլ խոշոր ինստիտուտ. նա չի դադարում գործել և այժմ: Այստեղ խօսքը վերաբերում է կնոջ չբեր եղած ժամանակ մարդու և կնոջ համաձայնութեամբ կողմնակի մի մարդու միջոցով ժառանգ յարուցանելուն: Այս մասին կխօսենք յաջորդ պրակի մէջ. անցնենք դրան:

§ 7.

ՕՏԱՐԻ ՄԻՋՈՅՈՎ ԻՐ ՍԵՓԱԿԱՆ ԿՆՈՋԻՑ ԺԱՌԱՆԳ ՅԱՐՈՒ-

ՑԱՆԵԼՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆԸ (Niyoga)

Վերնագիրն ինքնին ցոյց է տալիս, որ սովորութիւն է եղել հնումն օտարի միջոցով որդիներ ունենալ երբ մէկի կինն ամուլ է: Ըստ այդ, բոլոր արիւնների, նոցա թւում և հայերի մօտ գոյութիւն ունեցող սովորութեան, նոյն տղամարդը, որին բնութիւնը զրկել է որևէ կերպ որդի ունենալու հնարաւորութիւնից, կարող է ուրիշի միջոցով իր կնոջից զաւակներ յարուցանել տալ իր համար: Այսինքն մարդու ոչ միայն գիտութեամբ, այլ նաև յատուկ ցանկութեամբ, և որ գլխաւորն է, նախաձեռնութեամբ իր կինը պէտք է սեռական յարաբերութիւն ունենայ մի ուրիշի հետ մինչև յղիանալը: Յղիանալու ակտով վերջանում են այդ յարաբերութիւնները, իսկ ծննդաբերութեան ակտով հասնում է անզաւակ ամուսինը

Ժառանգ ունենալու նպատակին: Իհարկէ, խօսքն այստեղ վերաբերում է անզաւակ ամուսնուն, որ իր կնոջից ամուսնեան պատճառով զրկւած է ժառանգ ունենալու հնարաւորութիւնից: Սա համատարած մի սովորութիւն է բոլոր արեական ազգերի մէջ: Սկզբնական շրջանում անզաւակ ամուսնուն զաւակ յարուցանող այսպէս ասած, օգնականն ու օժանդակը լինում էր կամ կարող էր լինել իր մերձաւորագոյն ազգականը. այսինքն եղբայրը-ապա աւելի հեռաւոր ազգականները, և այլն: Այն դէպքում, եթէ հակառակ ձեռք առած այդ միջոցներին այնուամենայնիւ կիներ ամուսն էր ֆնում, այն ժամանակ արեացի հայը, հնտիկը, յոյնը և այլն զիմում էին այլ միջոցների, որոնց մասին խօսք կ'լինի իր տեղում:

Niyoga ինստիտուտի լինելն հայ իրաւունքի մէջ ապացուցւում է շատ փաստերով: Այդ ինստիտուտի ֆնացորդներն հայ ժողովուրդի կեանքից վերացնելու օրէնսդրական ձեռնարկութիւններով են զբաղւած եղել ազգային երկու շատ նշանաւոր օրէնսդիր ժողովներ. մէկը Աշտիշատինը 365 թւին և միւսը Շահապիվանինը 447 թւին: Ինչպէս հաղորդում է մեզ հայկական պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդացին, Աշտիշատի վերն յիշած ազգային ժողովն արգելել է ի միջի այլոց ամուսնութիւն «նու»-ի հետ: Փաւստոսի այդ տւեալը հաստատւում է կողմնակի կերպով Մովսէս Խորենացու նոյն ժողովի սահմանումների մասին յիշատակութեամբ: Փաւստոսի մօտ կարգում ենք. — «Ժողովեցան ի պիւղն Աշտիշատ, ուր զառաջինն զեկեղեցին էր շինեալ... ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոգոսին»: Ի ժողով հաւանութիւնս եկեալ ամենեցուն... Եւ զի լինիցին յամուսնութեան օրինաւորք, մի ստել և մի դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւնն զալ կողմանց և փախչել աւելի ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն. և մանաւանդ ի մերձաւորական ի նուոց և որ զամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ»: VI-րդ դարութիւն, գլուխ դ. Նոյն առթիւ Մովսէս Խորենացու մօտ կայ, — ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց, և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց... Եւ վերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնալ. մի զմերձաւորաց խնամիութիւն, զոր վասն ազանելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին, և միւսն՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեան III գիրք — 20-րդ գլուխ: Սոցա յիշատակած այս արգելքը կրկնւում

1. Նայիր այր առթիւ Zeist; Alt-arisches Jus gentium Lp. 105. և Kohler; Zeitschr. f. vergl. Rechts wissenschaft III. Lp. 394.

է Շահապիվանի ժողովի կանոնադրութեան 12-րդ յօդաւածում, որն իր տեղում չենք խուսափիլ ամբողջովին առաջ բերել, երբ խօսք կլինի ամուսնական հասուհիսի խնդիրների մասին: Նոյն արգելքը գտնում ենք մենք Աղւանից Վաչագան թագաւորին վերագրւած կանոնախմբի 1) 9-րդ և Ներսէս կաթողիկոսին ներկայացրած կանոնախմբի 24-րդ յօդաւածի մէջ:

Աշտիշատի ժողովի կանոնի «մերձաւորական ի նուոց»ը դեռ 1904-ին մեր՝ «Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և Գաղաքական պսակ» աշխատութեան մէջ, իսկ վերջնականապէս 1908 թ.ին Սերսէս կաթողիկոսին վերագրւած կանոնախմբի հրատարակութեան առաջարկում բացատրել ենք: ² Ըստ այդմ մերձաւորագոյն «Մու» եղբոր կիներն է, իսկ աւելի հեռաւոր նուերը՝ եղբոր որդու, հօրեղբոր, հօրեղբոր որդու կիներն է, և այլն: Ի՞նչ ծագումն ունի «նու» բառը, յայտնի չէ, նա կայ հին լատիներէնում և յունարէնում, հաշւում է, բայց ոչ հաստատապէս, յունարէն և լատիներէնի մէջ յունական փոխառութիւն: Այդ բառը, չգիտեմ պատահում է նոր յունականի մէջ, թէ ոչ, բայց պատահում է հայ գաւառաբառերի մէջ. օրինակ էրզրումի, Տրապիզոնի, Արտուինի և այլն բարբառներում. նոյն բառը պատահում էր 20-30 տարի առաջ նաև Ալեքսանդրապոլում՝ էրզրումցի և Կանցի գաղթականների մէջ:

Բոլոր մեր առաջ բերած տեւալները ցոյց են տալիս, որ Նիիօգա ինստիտուտը դեռ 4-րդ դարումն առ ստիւան կորցրած է եղել իր սկզբնական ձևը, փոխարինւելով իսկական ամուսնութեան: Այս ձևն էլ անցել է երկու ֆորմացիոն, որոնցից առաջինը անգաւակ մեռնող եղբոր կամ մերձաւոր ազգականի կնոջ հետ ամուսնանալը, նրան ժառանգ յարուցանելու համար. իսկ երկրորդն արդէն մերձաւոր մեռնող ազգականի կնոջ հետ ամուսնանալն է, առանց որ ի նկատ առնւէր, թէ արդեօք մեռնողը ժառանգունի թէ ոչ:

Բոլոր արիական ազգերի մօտ անգաւակ ամուսինը չէր կարող հակառակ կնոջ կամքի նրան հարկադրել, որ նա իր ամուսնու ազգականի հետ սեռական յարաբերութիւն ունենայ՝ յղիանալու համար. ասել է մի պահանջ էր, որ կիներն այդ բանի համար իր համաձայնութիւնը տար: Նոյնպէս և պիտի լինէր հայերի մօտ: Շահապիվանի ժողովի կանոնները ցոյց են տալիս կողմնակի կեր-

1. Այս կանոնախումբը խիստ հետաքրքրական է իր բովանդակութեամբ, և ամբողջովին առաջ է բերւած Հայոց կանոնադրի շատ օրինակների մէջ:

2. Այդ առթիւ տես Հանդէս Ամսօրեայ 1908 թիւ. V—VII «Կանոնք Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի».

սլով, որ այդ այդպէս էլ եղել է. — Շահապիվանի օրէնսդիրն ասում է, «ոչ ոք է կարող իր արիւնակցի կնոջ հետ ամուսնանալ կամ նրա հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ, եթէ նոյն իսկ այդ բանը նրա հաճութեամբ էլ լինէր», (12-րդ կանոն): Այս տեսալը պարզորոշ կերպով ասում է, որ մերձաւորի կնոջը թէկուզ նա այդ բանին համաձայն էլ լինի, ոչ կարելի է առնել և ոչ էլ նրա հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Այստեղ մեզ հետաքրքրողը «համաձայնութիւնն» է, իսկ դա լիովին կերպով ապացուցեց վերոյիշեալ պատմական տեսարով:

Մինչի այժմ ասածներս հնարաւորութիւն են տալիս հետեւեալներն հաւաստել, ըստ հայ հին իրաւունքի 1. կնոջ ամուլութեան պատճառով անզաւակին ժառանգ յարուցանելու զործում օգնողն եղել են մերձաւոր ազգականները — եղբայրը, հօրեղբայրն, և այլն. 2. Անզաւակ մեռնողի կինն առնում էր նրա մարդի մերձաւոր ազգականը՝ ժառանգ յարուցանելու համար: 3. Թէ սեռական յարաբերութիւնը անզաւակ մարդու կենդանութեան ժամանակ, և թէ նրա մահից յետոյ մեռնողի կնոջն առնելը կարող էր տեղի ունենալ վերջնիս նախընթաց համաձայնութեամբ:

Նիւիօգայի կիրառումն կեանքի մէջ ձգտում էր տան կրակարանի անշէջ պահելն և սերնդի շարունակելն ապահովել: Այս ինքնատիտուտի յետագայ զարգացումն ու կերպարանափոխումը — մեռած եղբոր կնոջ հետ (հարսի հետ) ամուսնանալը իրականացնում էր ոչ միայն ամուսնական ինստիտուտի այդ հոգևոր-կրօնական և աշխարհիկ հիմունքների ենթադրութիւնը, նաև լուծում էր տնտեսական մի ծանր խնդիր, որ մեռնողի ընտանիքի համար շատ արժեքաւոր էր: — Մեռած եղբոր կնոջ հետ ամուսնանալու միջոցով, մեռնողի եղբայրն առնում էր ժառանգութեան բաժանման առաջն: Այրի կինը ոչ միայն իր բաժինքով, այլ նաև իր մարդու կարողութիւնից իրեն հասանելի մասով մնում էր իր հանգուցեալ ամուսնու տան և հարստացնում էր իր տաքերը նրանով, որ նրա հետ ամուսնանում էր:

Այստեղ խիստ կարևոր եմ համարում նաև մի այլ խնդիր վերլուծութեան ենթարկել, որը Կոյլերի կարծիքով նիւիօգայի ինստիտուտի հետքեր է իր մէջ պարունակում. իսկ ըստ իմ կարծեաց, նիւիօգայի հետք այնտեղ չկայ:

Պրօֆեսսոր Յ. Կոյլերն իր «Հնդկական ամուսնական և ընտանեկան իրաւունք» աշխատութեան մէջ ուսումնասիրելով նիւիօգայի ինստիտուտը, պատահում է նրանց ընտանեկան և ամուսնութեան սովորութիւնների մէջ հետեւեալին. — ըստ այդմ «երբ

փեսացուն ¹⁾ մեռնում էր մինչի պսակը, հարսնացուին առնում էր փեսացուի եղբայրը: Յարգելի պրոֆեսսորն «Բերմանների» իրաւունքն ուսումնասիրելիս պատահում է նոյն երևոյթին, այսինքն «երբ մեռնում է նշանադրւածներից մէկը, նրա քոյրը կամ եղբայրը (նայելով թէ մեռնողն հարսն է թէ փեսան, նրա համաձայն հարսի քոյրը կամ փեսի եղբայրը) առնում է մեռնողի նշանածին»: Նոյն երևոյթը պատահում ենք նոյնութեամբ նաև հայերի մօտ: Արդ փորձենք վերլուծել այդ երևոյթների պատճառներն ըստ կարելոյն կարճ կտրելով մեր խօսքը:—

Նիիօգա ինստիտուտի հիմնական ենթադրութիւնը կայանում է նրանում, որ անզաւակ ամուսնու ընտանեկան օճաղը և սերունդը շարունակւի և հաստատ մնայ: Քանի որ մէկը չի ամուսնացել—նշանադրութիւնն ամուսնութիւն չէ—և քանի որ ամուսնութիւնն անզաւակ չի դուրս եկել, չի կարող և ոչ մի խօսք լինել նիիօգա ինստիտուտի կիրառման մասին: Այսինքն այն ինստիտուտի գործունէութեան մասին, որի միջոցով ամուլ մնացած կնոջից զաւակ յարուցանւէր անզաւակ մնացած տանուտիրոջն ու ամուսնին՝ նրա օճախը շարունակելու համար: Մեր բոլոր ասածներից պարզ է, ինչ որ է և Նիիօգա ինստիտուտի էութիւնը, անզաւակ մարդն է իր կնոջը օտարի միջոցով յղիանալու տալիս: Նշանադրւած աղջիկը մի պարզ «խօսեցեալ» է, խոստացւած մէկը, որ յետոյ, ապագայում պիտի կին դառնայ: Իսկ նա կին է դառնում հարսնառի domum deductio—միջոցով փեսի տան շէմքն ու առաւարտը մտցնելով: Նշանածը միայն այդ բաների միջոցով է կին դառնում, առանց այդ բաների, եթէ նա նոյն իսկ սեռական յարաբերութիւն էլ ունենայ իր նշանածի հետ, նա դրանով կին չի դառնում: Նոքա նոյն իսկ կարող են ապրել իրար հետ, այս դէպքում էլ աղջիկը չի դառնում տանտիկին և ամուսին, այլ հարճ (Konkubine): Նշանած աղջիկը ամուսնու և տանտիկնոջ իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները ձեռք է բերում dextrarum coniunctio-ի, domum deductio-ի և վերջնականապէս առաջին գիշերւայ ակտերով: Քանի այս բոլորը տեղի չի ունեցել, նշանածը մնում է լոկ նշանած կամ նշանդրած, ուրիշ ոչինչ: Բայց ունինք նաև մի քանի այլ խորհրդածութիւններ:—

Ամուսնութիւնն, ինչպէս գիտենք, մի համաձայնութիւն է, որ հիմնուած է մարդու և կնոջ մէջ եղած մի դաշինքի վրայ: Այդ դաշինքը կապւում է նշանադրութեան օրը, երբ աղջկայ տէրը խօսք

1. Zeitschr. f. vergl. Reichs wissenschaft III. 4ր. 355.

2. Անդ. VI. գիրք. 4ր. 161.

է տալիս փեսային կամ նրա կողմի մարդուն, թէ իր աղջիկը տալիս է: Դաշինքը կապելուն իբր առհաւատչեայ, տրւում է աղջկայ տիրոջը մի նշան. ուրիշ խօսքով, աղջկայ վրայ նշան է դրւում. ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի ձի կամ ոչխար գնելիս, երբ առնելու խօսքը արւում է, առնողը գնած ձիու կամ ոչխարի վրա մի նշան է դնում, դրա հետ տալով նաև մի կանխավճար: Սա էլ մի դաշն է, սովորական մի դաշն: Այս երկու դաշնադրութիւններն էլ կողմերի կողմից իրականանում է այն ժամանակ, երբ երկրորդ ղէպքում ձի կամ ոչխար առնողը վճարում է ըստ պայմանի նրանց լրիւ գինն ու ստանում իր ապրանքը, և երբ առաջին ղէպքում սովորոյթի հարկաւոր պահանջը կատարելուց յետոյ աղջկայ տանը վերջնիս հայրը փեսային է տալիս իր աղջկայ ձեռքը. այսինքն երբ պայմանագրի օբեկտը յանձնում է դաշնադիր կողմերից միւսին՝ վերցնողին, առնողին, գնողին: Արդ, երբ նշանադրութեան կոնտրակտը չի ի կատար ածւել կոնտրակտի մէջ յիշւած օբեկտի յանձնամամբ, ինչպէս կարող է խօսք լինել ամուսնութեան մասին: Ասածներէրիցս պարզ է, որ ոչ նշանադրութիւնն ամուսնութիւն է, և ոչ էլ նշանած աղջիկը՝ կին:

Kohler-ի կարծիքն անընդունելի է նաև հետևեալ հիմունքներով. — Նիւթգա ինստիտուտի էութիւնը և նրա տեղի ունենալու մոմենտները մեզ համար պարզ է նախընթաց շարայարութիւնից, ուստի և խուսափենք աւելորդ կրկնութիւնից: —

Ըստ հայկական ամուսնական իրաւունքի, ինչպէս և ժառանգական իրաւունքի, այն նշանադրեալը, որի նշանածը մինչի պսակի կատարւելը, այսինքն նշանադրութեան պայմանի ի կատար ածւելու օրը, մեռել է, չի այրիանում և այրի չի էլ կարող կոչւել: Հանգամանքը չի փոխւում որն էլ նշանածներից մեռնողը լինի, հարսնացուն, թէ փեսացուն: Եթէ նշանածը մեռած կոյս փեսացուն կամ նշանածը մեռած կոյս հարսնացուն ուզենայ նորից նշանւել և պսակւել, նա նշանւում և պսակւում է իբր կոյս: Իսկ մենք գիտենք, որ բոլոր ազգերի մէջ ամենահին ժամանակներից սկսած կոյսի պսակը կատարւում էր միայն նրան յատկացրած ծէսերով և խորհուրդներով: Բացի դրանից ինչպէս բոլոր արիական ազգերի, այնպէս էլ նոցա թւում հայերի մէջ և ոչ մի ղէպքում նշանադրւածներից մէկի մեռնելուց յետոյ կենդանի մնացած նշանածը կարող է մեռածի ժառանգը հաշւել կամ նրան ժառանգել: Այն ըէպլ պայմանագիրը, որի հիմամբ նոքա նշանադրւած են, ճիշտ է պարտաւորական է երկու կողմերի համար էլ, սակայն նա ինքն ըստ էութեան մեծ արժէք չունի, քանի որ պայմանը

կնքող կողմերից իւրաքանչիւրն իրաւունք ունի այդ պայմանը խզել: Ի հարկէ, այդ պայմանի խզելն անպատիժ չէ, նրա խզողը զրկւում է կանխավճարից ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ձի գնողը զրկւի իր կանխավճարից, եթէ ձի դնելու դաշնը խզէ և իր գնած ձին չուզենայ այլ ևս տանել: Վերցնենք նաև այս դէպքը:— Միշտ ի նկատ ունենանք, որ նշանադրութիւնը վաճառականական մի պարզ ակտ է, ուր կողմերը պայմանաւորւում են վաճառքի օրեկտի վրայ: Մէկը վաճառում է 20 արջառ, բայց գնողն իր ապրանքը չի տանում, նա վճարում է վաճառողին իբր գնման առհաւատչեայ՝ մի կանխավճար և պայմանաւորւում մի շաբթից կամ յետոյ գալ իր ապրանքը տանել՝ վճարելով նրա գինը: Այս դաշնը կապում է վաճառողի ձեռքը և նրան պարտաւորեցնում իր ապրանքն ուրիշի վրայ չծախել՝ այն արդէն ծախւած հաշւելով, գոնէ մինչի պայմանաժամը լրանալը: Գնողն էլ կապւած է վաճառողի հետ իր կանխավճարով: Երկուսն էլ կարող են իրենց պայմանը քանդել. գնողը կզրկւի իր կանխավճարից յօգուտ վաճառողի. իսկ եթէ վերջինս է պայմանագրանցը, նա ոչ միայն հոտ է դարձնում առած կանխավճարը, այլ նաև վճարում է միւս կողմին կանխավճարին հաւասար մի տուգանք: Բայց եթէ այդ պայմանաժամի ընթացքում, ապրանքը վաճառողի մօտ եղած ժամանակ արջառներից մէկը կամ մի քանիսը սատկին, կամ վաճառուին, շատ բնական է որ պատասխանատուն վաճառողն է. նա պէտք է կամ լրացնէ ապրանքը մի ուրիշով և կամ վաճառքի համապատասխան մասը թողնի անպահանջ: Կարող է պատահել, որ գնւած ամբողջ նախիրը կոտորւի, օրինակ մի էպիդեմիայի ժամանակ: Այս դէպքումն էլ, եթէ վաճառողն ուզում է հաստատ մնալ իր պայմանի վրայ, կամ նա պէտք է ըստ կռած պայմանի լրացնի պայմանագրի վաճառքի օրեկտը և կամ օրեկտի սչնչանալու դէպքում քանտւած պէտք է հաշւի պայմանն, ուստի և պիտի դաշնագիրը հակառակ կողմին վերադարձնի նրան հասանելի կանխավճարը (բէհ): Նոյնն է և նշանադրութեան ժամանակ:

Այն դէպքում, եթէ նշանադրւած կողմերից մէկը հրաժարւի իր պայմանից, չի կարելի այժմ և չէր կարելի և հին ժամանակում որևէ դատարանի միջոցով հարկադրել, ինչպէս և որևէ ապրանք տուն, հող և այլն գնելիս, որ գնողն ու պայմանագրի կողմը պահի իր պայմանն անխախք, այսինքն, նշանածն իր նշանածն առնի և որևէ ապրանք գնողն իր ապրանքը տանի: Մի բան որ դատաւորն ու տիրապետող սովորոյթը կարող են անել, այդ՝ կանխավճարի յօգուտ վճարողի թողնելն է:

Նշանադրւած կողմերից մէկի մահով, օրինակ աղջկայ մա-

հով, վաճառման դաշնագրի օրեկտը դադարում է գոյութիւն ունենալուց, իսկ դա հաւասար է նոյն դաշնագրի ոչնչանալուն: Ըստ էութեան ոչնչացած այդ դաշնագիրն ինքնին անարժէք է. բայց կողմերի ազատ կամքից է կախած ոչնչացում, գոյութիւն ունենալուց դադարած վաճառքի այդ օրեկտը փոխարինել մի ուրիշով, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ ոչնչացած արջառի տեղ նրա վաճառողը կարող է տալ մի այլը, նրան փոխարինել համարժէք օրեկտով: Կողմերը, սակայն, եթէ չեն համաձայնիլ այդպիսի փոխարինութեան, նշանադրութեան դաշն ինքնին լուծւած է ու կողմերն ստանում են բաւարարութիւն: Այդպէս չէ, երբ նշանադրութիւնն արդէն ամուսնութիւն հաշէր. այս դէպքում մէկի մահն առաջ կրեւէր բոլորովին այլ իրաւական յարաբերութիւններ կենդանի մնացողի և մահացողի ժառանգութեան հանդէպ:

Այս դէպքերի մէջ եթէ նիւթի օգուտ է կիրառւում, այն ժամանակ նա, որի հարսնացուն մեռել է, և որն իր հարսնացուի մեռնելուց յետոյ ամուսնանում է նրա քրոջ հետ, զի համար է ժառանգ յարուցանում, արդեօք իր առաջին հարսնացուի համար: Բայց սա միանգամայն անընդունելի է: Հարսնացուի քոյրն իր քրոջ մեռնելուց յետոյ վերջինս փեսացուին առնում է, իր հանգուցեալ քրոջ համար ժառանգներ չի ծնում և չի էլ կարող ծնել:

Այն հարսնացուն, որի նշանածը մեռել է, և որն առնում է իր մեռած նշանածի եղբօրը, պարտաւոր չէ և ոչ մի կերպ, ինչպէս վերին յիշածս դէպքում, վերջինս համար սերունդ յարուցանել: Այս հետեւում է այն պարզ հանգամանքից, որ նշանածը մեռած հարսնացուն առնում է իր մեռած նշանածի եղբօրը ոչ թէ նրա համար, որ վերջինս իր մեռած նշանածի եղբայրն է, այլ նրա համար, որ պայմանագրի օրեկտի գոյութիւնը դատարելուց յետոյ նրան մի այլ օրեկտով են փոխարինել և նաև նրա համար որ փեսացուի մահան պատճառով ոչնչացած պայմանը յիշածս ձեռով վերանորոգելու պատճառով ինքը—հարսնացո՞ւն նոյն պայմանին իբր վաճառքի օրեկտը ծառայել է պարտաւորւած, նոյն պայմանագիրն իր գորութեան մէջ պահելու համար:

Ըստ այսմ որն էլ նշանածների կողմից մեռած լինի, իրաւական յարաբերութիւնները մնում են նոյնը:

Նիւթի օգուտ ինստիտուտի գոյութիւնն առանց ամուսնութեան անհնար է. քանի որ նա գոյութիւն կարող էր ունենալ և առհասարակ ծագումն առնել միայն ու միայն ամուսնութեան ինստիտուտի ծագելուց ու կեանքի մէջ իբր իրաւական մի ինստիտուտ գոյութիւն ունենալուց յետոյ: Այս այսպէս լինելուց յետոյ, երբ նշանադրութիւնն ամուսնութիւն չէ, նշանածներից մէկի մահից

յետոյ չի կարող մի իրաւական յարաբերութիւն առաջ գալ, երբ անշտ յարաբերութիւնն ինքը յատկանիշ է ամուսնութեան ինստիտուտի գոյութեան ու նրա լինելուն է միայն ծագում:

Նշանածներից մէկի մահւան հետ կապ ունեցած այդ երեոյթներն ունին մի այլ աւելի ուշադրութեան արժանի պատճառ, քան նիւթագ ինստիտուտն ինքն է՝ այս դէպքում:—Նշանածներից մէկի մահւան պատճառով նշանադրութեան դաշնի քանուելը կողմերից երկուսի համար էլ, նամանաւանդ փեսացուի համար, նիւթական զգալի, իսկ գիւղական ժողովրդի համար նոյն իսկ ծանր, փաստներ է առաջ բերում: Երկու կողմերն էլ արեւ են ծախսեր, մէկը քիչ, միւսը շատ. այդ ծախսերը կկորչին ապարդիւն կերպով: Թէ Հայերը, թէ Հնդկները եւ թէ ուրիշ ազգեր ակնյայտնի այդ ծախսերը զուր տեղը չկորցնելու համար, նշանադրութեան օրեկտներից մէկի մեռնելուց յետոյ նրան փոխարինում են մի ուրիշով. նշանադրութիւնը մնում է նոյնը, նոր ծախսեր չեն լինում, որից շահւում են երկու կողմն էս:

Մեզ թւում է թէ մեր առաջ դրած խնդիրը մենք կարողացանք բաւարար կերպով լուծել, ու ցոյց տալ, որ նշանածներից մէկի մահւան դէպքում նիւթագ ինստիտուտը չի կիրառում ու չի էլ կարող կիրառել:

§ 8.

ՏՆՓԵՍԱՅՈՒԹԻՒՆ (putrikaputra, die Erbtochterzuweisng).

Արիական ազգերի իրաւունքի մէջ աւելի ծանրակշիռ նշանակութիւն ունի, քան թէ նիւթագ ինստիտուտը, ընդհանուր արիական patrika putra-ն, որ հայ իրաւունքի մէջ կոչւում է տղնփեսայութիւն: Եթէ ուրիշ շատ նշաններ էլ չունենար հայ իրաւունքը, կամ աւելի ճիշտն ասած, եթէ հայ իրաւունքը կորցրած լինէր իր արիական ծագումն ապացուցող շատ նշաններ, տնփեսայութեան ինստիտուտի գոյութիւնը բաւական էր, որ հայ ժողովրդի արիական ծագումն ունենալն ապացուցէր: Դա ապացոյց է նաեւ հայ ընտանիքի արեւակցական կազմակերպիւն (Parentel-system ունենալուն:

Տնփեսայութիւնն (patrikaputra-ն) արիական ազգերի այն իրաւական ինստիտուտն է, որի միջոցով արու զաւակ չունեցող հայրը իր աղջկայ միջոցով է իրեն ժառանգ յարուցանել տալիս: Սրանից

պարզ է, որ նիհոգա ինստիտուտի նման, սա էլ ժառանգ ունենալու համար կիրառուող մի միջոց է: Ըստ այդմ աղջկանից ծնւած զաւակը շարունակուում է ոչ թէ իր—աղջկայ, այլ աղջկայ հօր, այսինքն ծնւածի պապի սերունդն ու կրակարանը:

Հայ ժողովրդի հասկացողութեամբ, ինչպէս տեսանք, արու զաւակը—որդին—կոչւում է «տան սիւն», ուստի և նրա ծնունդը ողջունւում է մեծ ուրախութեամբ. արու զաւակի ծնունդը հանգստացնում է հօրը և նրան ազատում մի ծանր հոգսից: Այդ հոգսը, ինչպէս մենք գիտենք, տան ու կրակարանի և ցեղի շարունակութիւնն է: Դրա հակառակ, եթէ մէկին շարունակ աղջիկ է լինում, այն ժամանակ ծնողներն հաշւում են այդ համարեան անբախտութիւն, աղջկայ ծնունդը ծնողներին չի գոհացնում, բաւարարում, քանի որ աղջկայ միջոցով չի կարելի անմիջապէս հօր օճաղը շէն ու վառ պահել. այդ անելու համար պէտք է դիմել կողմնակի միջոցի—տնփեսայութեան:

Նոյն բանը հանդիպում ենք մենք նաև միւս բոլոր արիական ազգերի մօտ: Հնդկական իրաւունքի հին աղբիւրների մօտ մենք հանդիպում ենք հետևեալ մտքին, ուր Veda-ն բացատրում է, թէ այն աղջիկը, որ եղբայրներ չունի, «անձնատուր է լինում տղամարդոց» (Rigveda, I, 124, 5). ¹⁾ Այս անձնատուր լինելը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հօր համար ժառանգ յարուցանելու համար յըղիանալու միջոց: Սկզբնականում աղջիկն այդ սեռական յարաբերութիւնները շարունակում էր, առանց որ նա ամուսնացած լինէր որևէ մէկի հետ, մինչի այնքան որ յղիանար: Այդ միջոցով ժառանգ ունենալու հոգացողութիւնն յետոյ դարձաւ մի ամբողջ ինստիտուտ, իրաւական իր խոշոր բնոյթով և հիմունքներով:

Դեռ այսօրւայ հայն էլ նոյն մտքով է տարւած, ու այսօրւայ տնփեսայութեան մէջ ապրում են հին իրաւաբանական զօրեղ ապացոյցները: Այսօրւայ հայն էլ իր սերնդի շարունակելու ձգտմամբ տարւած, երբ նա միայն աղջիկ (կամ աղջիկներ) ունի, նրան ամուսնացնում է այնպէս, որ ոչ թէ աղջիկը հարս գնայ փեսի տունը, այլ փեսան պսակից յետոյ գալ իր աներոջ տունը: Հայն այդ անում է, որպէսզի ինչպէս ինքն է ասում, իր «օճախը չմարի»:

Կարող է այնպէս պատահել, որ արու զաւակ չունեցող հայրը մի քանի աղջկերք ունենայ. այս դէպքում, իհարկէ, նա չի կարող բոլոր աղջկներն էլ այդ ձևով ամուսնացնել: Այս դէպքումն էլ միայն մի տնփեսայ է մտցնում նա իր տունը, իսկ միւս աղջիկ-

1) Leist. Alt-arisches jus gentium էր. 108.

ներին ամուսնացնում է սովորական ձևով: Դուրս գնացող աղջիկներն իհարկէ ստանում են իրենց բաժինը: Տնփեսայութեան միջոցով ամուսնացած աղջիկը բոլոր արիական ազգերի մօտ, ինչպէս և զոցա թւում հայերի մօտ, լինում է հօր ընդհանրական ժառանգը (Universalerbin).

Տնփեսայ գնացող երիտասարդն ամուսնանալով եղբայրագորկ մի աղջկայ հետ փնում է իր աներոջ տանը, մերւում նրա ընտանիքի հետ և իր կնոջից ժառանգներ է յարուցանում, որոնք իրենց մայրական պապի (հանրի) ցեղն ու կրակարանը վառ պահելու համար են: Ըստ էութեան մեծ տարբերութիւն կայ այն իրաւունքների մէջ որ ունի ամուսինն իր կնոջ և երեխաների նկատմամբ և կնոջ ու երեխաների ժառանգութեան վերաբերմամբ, և այն իրաւունքների՝ որ ունի տնփեսան իր կնոջ և երեխաների և նոցա ժառանգութեան նկատմամբ: Վերջին դէպքում նրա տնփեսի իրաւունքները սահմանափակւած են, նա լիակատար տանուտէր չէ: Բայց դա չէ՞ որ հակասում է հայկական տանուտիրութեան հիմնական սկզբունքներին: Սակայն այստեղ օգնութեան է հասնում ձեւը, որ հարթում է հակասութիւնը ու փրկում իրաւամբը ռոզուլութիւնը ոտնահարելուց:—Ձեւը փրկում է էութիւնը:

Մեզ արդէն յայտնի է, որ տանուտիրութիւնն ենթադրւում է ընտանիքի, դրա մէջ և կնոջ, և ամբողջ տունուտեղի ստորագրելութիւնը՝ տանուտիրոջը. այդ ստորագրելութիւնը ձեռք է բերում dextrarum conjunctio-ի domum dequcto-ի և առաջին գիշերւայ—առաջաստը մտնել ելնելու—միջոցով: Այս բոլորը սակայն իրագործումն են այն գնման դաշնի, որ տեղի է ունեցել երկու կողմի ծնողների մէջ նշանադրւածների համար և նրանց կողմից: Բայց երբ տնփեսայութիւնն է գործում խօսք չի կարող հարսնառի մասին լինի, քանի որ փեսան հրաժարւում է իր հայրենի կրակարանից և մտնում է հարսի հօր տունն և իր ապագայ սերնդով մերւում է վերջիններիս մայրական պապի ընտանիքի հետ: Փեսէն մտնում է իր աներոջ տանուտէրութեան մէջ և շարունակում է նրա տանուտէրութիւնն իր որդոց միջոցով, և քանի վերջիններս դեռ անչափահաս են, ի դէմս այդ որդիների: Այս առմամբ նրա դերը հասնում է միջնորդի դերին, նա դառնում է մի գործիք, մի միջոց որոշ նպատակի հասնելու համար. բայց նա է միևնոյն ժամանակ ամուսին և հայր. իսկ իբր աղպիսին, այսինքն իբր ամուսին ու տանուտէր, նա այդ իրաւունքը ձեռք է բերում ամուսնութեան միջոցով: Ամուսնութիւնը զուխ է դալիս նշանադրութեան դաշնով, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ առևտրական մի պայմանագիր, որով աղջկայ տէրը որոշ գնով և սկզբում հատուցած

կանխավճարով ծախում է իր աղջիկը փեսային: Այդ կանխավճարը հարսնացուին տրւած Նշանն է, մատանիքն ու քողը: Որպէսզի տնփեսայութեան ժամանակ ըստ ձևի տնփեսան լինի գնման միջոցով աղջկան ձեռք բերող, նրա ձեռքն առնողը (հոռմայեցոց dextrarum conjunctio-ն է այս), կատարում է մի իսկական նշանադրութիւն, աղի կողմից աղջկայ գլխին քող է ձգւում, մատանի դրւում և այլն: Այս ձևով արւած նշանադրութեամբ և աղջկայ ձեռքը գնելով, ըստ ձևի աղջիկը մտնում է փեսի ստորագրելութեան տակ:

Կարող է պատահել, որ թէ քողը և թէ նշանադրութեան մատանին—կինը գնելու այդ նշանները—գնած լինի աղջկայ հայրը, կարող է պատահել, որ հարսանեաց ամբողջ ծախսը արած լինին աղջկայ ծնողները, բայց այս բոլորը մազի չափ անգամ չեն փոխում գնման տկտի գոյութիւնը, տեղի ունենալը: Էականքն այն չէ, թէ ով է գնել նշանի մատանին ու քողը, այլ այն, որ նշանադրութեան դաշնը կնքելու համար հարկաւոր է մի կանխավճար, հարկաւոր է որ ամուսնացող աղջկայ վրայ Նշան դրւի, նրան քող ու մատանի յանձնւի:

Դժբախտաբար չենք կարող այստեղ երկար կանգ առնել տնփեսայութեան ինստիտուտի մանրագննին ուսումնասիրութեան ու նրա երևոյթների վերլուծութեան վրայ, քանի որ, մեր այս աշխատութեան վերնագիրն արդէն ցոյց է տալիս, որ սրա առաջին մասում Հայկական ընտանեկան իրաւունքի միայն հիմնադրժերն ենք անցնելու: Ինչքան և համառօտ անցնինք այս խնդրի վրայով, այնուամենայնիւ տնփեսայութեան ինստիտուտի մի հիմնագիծը չենք կարող աչքաթող անել, դա ժառանգութեան խնդիրն է: Բայց նախքան թէ դրան կանցնենք տանք պատմական մի քանի տեղեկութիւններ այդ ինստիտուտի կիրառումից:

Հայ Արշակունիների ժամանակ ըստ սովորութեան, ինչպէս և հայ միւս նախարարութեանց մէջ, ցեղի միւս անդամները կին և տղամարդ, բաժին էին ստանում որոշ հողամասն և տուն ու այնտեղ բնակւում: Ցեղի աղջիկն առնողը բնակւում էր նրա տան ու կալւածքի մէջ, նա տնփեսայ էր: Բերենք այս երկու տւեալը.—

1. «Տրդատոմն անուն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Սմբատունեայ, դստեր քաջին Սմբատայ, այլ սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և գծուծ տեսլեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր յերանիակ»: Մ. Խոր. II 63.

Արշակունի իշխանագուններն ապրում և ժառանգութիւն էին ստանում Հաշտէնքում, Աղիովտում և Առքերանում, որ Մարաց հարևանութեամբ էին գտնւում: Այդ Տրդատը կնոջ ամբարտաւա-

նութիւնից զայրացած, նրան ծեծում և «ինքն զնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամբութեանն Մարաց»․ անդ․

2. Արշակ Բ-ը հալածում է Կամսարականներին ու նոցա կոտորում, թէ մանուկներին և թէ կանանց։ «Եւ ոչ որ ապրեցաւ ի նոցանէ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւրի․ քանզի ունէր երկրորդ կին Արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից․ III. 31.

Տնփեսայութեան մէջ, եթէ տնփեսան պակաս իրաւունքներ ունի իր աներոջ գոյքի նկատմամբ, նա այնուամենայնիւ լիակատար տանուտէր է զնման ակտի միջոցով ձեռք բերած կնոջ ու ամուսնու հանդէպ ու նրա կողքին։ Նոյնն է նա իր որդոց նկատմամբ նաեւ իբր հայր։ Տնփեսայ տանուտէրն իր նեղ ընտանեկան շրջանակում, իր կնոջ և որդոց համար բարձրագոյն դատողն ու վճռահատողն է, բայց նա իրաւագուրդ է նոցա մայրական ու իր կնոջ հայրական ժառանգութեան նկատմամբ։ Նա իբր տանուտէր միայն կառավարում է իր կնոջ և որդոց այդ ժառանգութիւնը, նա հսկողն է բայց ոչ կարգադրողը։ Նա կառավարում է այդ ժառանգութիւնը, բայց ոչ առանց աներոջ ընդհանուր հսկողութեան․ ու երբ նա մեռած է, չի փոխւում և ոչ մի հանգամանք, ըստ ձեռնա երբէք կառավարողից չի դառնում կարգադրող։ Աներոջ տեղը բռնում են նրա աղջիկն ու թոռները, այսինքն տնփեսայի կիներն ու որդիները։ Կնոջ մահւան դէպքում նա ժառանգում է միայն ամուսնական գոյքը և այն ոչ լիովին—հայկական *lucra nuptialia*-ին կդառնանք իր ժամանակին—իսկ իր որդոց ժառանգութեան նկատմամբ, հայ տնփեսան ժառանգելով իր կնոջն իր որդոց հետ միասին, նա իր ժառանգական այդ իրաւունքի մէջ սահմանափակւած է․ այդ ժառանգութիւնն ըստ էութեան իր որդիներինն է, նա տիրում և կառավարում է այդ ժառանգութիւնն իբր հայր, տնօրինում է նոցա անունից։ Մի խօսքով տնփեսայ հայրն օգտւում է իր որդոց ժառանգութիւնից, ինչպէս և կնոջ ժառանգութիւնից իբր իւրն ու իւրայիններինը, բայց ինքնակամ տնօրինել—կարգադրել չի կարող։

Տնփեսայից ծագած ժառանգները կրում են ոչ իրենց հօր, այլ մայրական պապի ազգանունը, քանի որ նոքա վերջնիս սերունդ ու կրակարանն են շարունակելու՝ թէև պատահում է, որ այդ ժառանգները մնալով մայրական պապի տանը և շարունակելով նրա կրակարանը կրում են իրենց հօր ազգանունը։ Նախընթաց ձևը, սակայն, պիտի հնազոյնը հաշւել, որ մենք պատահում ենք բոլոր արիւնքի մօտ։

Պէտք է ենթադրել, ինչպէս այդ միւս արիական ազգերի մօտ

է նկատւած, այնպէս էլ հայերի մէջ պէտք էր լինէր, որ արուգաւակից զրկւած հայրը տնփեսայ էր ընտրում իր մերձաւոր ազգականներից. այս դէպքում գործում էր նաև ժառանգութիւնը ցեղի մէջ պահելու ձգտումը: Յետագայ ժամանակներում մեզ մօտ այդ բանն անհնար է հաս ու չհասական կանոնների խստացման պատճառով, ուստի և հայրը տնփեսայ է որոնում դրացիութեան մէջ: Նորագոյն ժամանակներում հայրը մեծ հաճութեամբ չի տալիս իր որդին տնփեսայ. յամենայն դէպս ունևոր հայրն այդ մեծ զգարութեամբ կ'անի:

Քանի որ այսպէս ասած մայրիշխանութիւն ըստ էութեան գոյութիւն չի ունեցել ու չէր էլ կարող գոյութիւն ունենալ, ուստի և ձանձրոյթ յանձն չենք առնել հերքել, որ տնփեսայութիւնը դրա երևոյթներից մէկն է, իբր թէ: Տնփեսայութեան ինստիտուտի էութիւնը ցոյց տւեց, որ այդ կարծիքը միանգամայն տարամերժ է:

§ 9.

ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԻՒՆ.

Որդեգրութիւնը նոյն միտքն ունի, ինչ որ ժառանգ ունենալու համար իր կնոջն ուրիշին յանձնելը և ինչ որ տնփեսայութիւնը: Որդեգրութեան միջոցով իր տունուտեղը շարունակել տալը դառնում է մի անհրաժեշտութիւն այն ժամանակ, երբ որևէ ամուսին արու գաւակ չունի, միևնոյն ժամանակ չի դիմում նիսիօգա ինստիտուտին ու չի էլ ուզում որ իր աղջկան տնփեսի տալ և ոչ էլ ամուսնալուծութեան դիմել, երբ կ'ինն էլ ամուսն է, կամ կողմերից մէկն անկար է:

Որդեգիրը մերում է որդեգրողի ընտանիքի հետ ու շարունակում վերջնիս կրակարանն ու սերունդը: Խնչպէս բոլոր արիւական աղբերի մօտ, այնպէս էլ նոցա թւում հայերի մօտ մարդ որդեգրում է իր մօտիկ ազգականներից մէկին. յետոյ սկսեցին որդեգրել նաև օտարներին: Այդ ինստիտուտն այժմ համարեան թէ դադարել է մեղանում գործելուց, այնքան որ որդեգրելու դէպքերը սակաւ են:

Այստեղ խիստ հետաքրքրական է յիշել որդեգրելու այն ձևը, որ պահւած է եղել հայ ժողովրդի սովորութիւնների մէջ, և որը խոր հնութեան կնիք է կրում: Սօսքս վերաբերւում է դեռ անցեալ դարի առաջին կիսում Աշտարակ գիւղում մէկին որդեգիր

վերցնելու ձևին: Ազգագրական այդ տեղեկութիւնը մենք քաղում ենք հայ վիպասան Պերճ Պոռշեանի մի վէպից: Յայտնի է թէ, Պոռշեանն իր վէպերի մէջ ինչպիսի ազգագրական առատ նիւթ է մտցրել, որոնք մեծ ուշադրութեան են արժանի: Ըստ Պերճ Պոռշեանի տւած տեղեկութեան, մէկին որդեգրելու համար, որդեգրողի կինը վերցնում է որդեգրելու երեխան իր զոգնոցի տակ և ապա դուրս բերում, որով կատարւում է որդեգրելու ակտը:

Դրան կցում ենք հետեւեալ խորհրդածութիւնը միայն. — որդեգրածը պէտք է նկատւի իբր ծնեալ որդի, որդեգրւողների արիւնից և մարմնից. բայց օտարից ծնածն ինչպէ՞ս կառող է իբր այդպիսին նկատել: Այստեղ դարձեալ օգնութեան է գալիս ձեւը, որ փրկում է էութիւնը: Այդ ձեւը հայ հին իրաւունքի մնացորդն է, ըստ այդմ որպէսզի որդեգրւած օտար տղան որդեգրողների մարմնից և արիւնից համարւի, որդեգրող մայրը որդեգրին ծնական է բերում իր առաջ, նրան առնում է իր զոգնոցի տակ, ապա սրբազան արարողութիւններից յետոյ դուրս բերում այնտեղից: Այլ կերպ ասած որդեգրողի կինը ձեռնում է մի իսկական ծնունդ, որի նշանը որդեգրւողին իր զոգնոցի տակն առնելն է: Այս ձեռնութեամբ դառնում է որդեգրւածն իբր արեամբ ծնւած զաւակ ու ձեռք բերում իսկական զաւակի բոլոր իրաւունքներն ու պարտաւորութիւններն, ինչ որ վերջին ունին իր հօր ու մօր ու նոցա տանուտեղի հանդէպ:

Այս առթիւ մանրամասն կանգ առնելն հաշւում եմ զուր. արիական այդ ինստիտուտի մասին համեմատութիւններ անելու համար ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրում եմ Յ. Կոլերի մի աշխատութեան վրայ, որ տպւած է Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft-ում, հատոր XVIII, երես 74 և այլն:

§. 10.

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄՆ

Հայկական տանուտիրութեան մասին մեր հետազօտութիւնները տւին մեզ հետեւեալ եզրակացութիւններն անելու հնարաւորութիւնը: —

Ա. Հայկական ընտանեկան կազմակերպութիւնը, ինչպէս արիական մի ժողովրդի իրաւունքի հիմնական մի գիծ, ունի

նոյն նշանակութիւնն ու հիմունքներն, ինչ որ այդ բոլոր արիական միւս ազգերի մօտ է գիտուած և ինչ որ նոյն իրաւունքի հիմնական գիծն է կազմում: Ըստ այդմ հայկական ընտանեկան կազմակերպութիւնն իր հիմունքներով նոյնանում է հին հնդկների, գերմանների, սլաւների, հռոմայեցոց (և այլն) համապատասխան հիմնարկութեան հետ:

Բ. Հայկական տանուտէրը հայրենական կրակարանին իր կնոջ գործակցութեամբ ծառայելով ձեռք է բերում աստածների հովանաւորութիւնն իր տան վրայ, նա կառավարում է իր տուննուտեղն իր ամուսնու և տանտիկնոջ, իսկ եթէ չափահաս որդիք ունի՝ նաև նոցա համագործակցութեամբ, նա ներկայացուցիչն է իր տան ու նրա տանուտէր իշխանը. նրա և նրա տան յարկի տակ հովանաւորութիւն են գտնում ոչ միայն աղքատները, հիւրերն, օտարականներն, այլ նաև նրա յարկի պաշտպանութիւնը որոնող ամեն ոք, ինչպէս նաև մի արեան թշնամի:

Գ. Որովհետև տան պահպանութիւնն ու կրակարանի շարունակելու հանգամանքը հոգևոր և աշխարհիկ մեծ նշանակութիւն ունի, ուստի և սերնդի շարունակութիւն մի մեծ անհրաժեշտութիւն է, քանի որ միայն դրա միջոցով կարելի է հայրենի ընտանեկան կազմակերպութեան գոյութիւնն ապահովել: Ըստ հայկական իրաւունքի հայրենական օճաղը կարող է շարունակել իսկպէս միայն հարազատ որդին, իրապէս իր հօրից սերածը. նա է որ պէտք է իր հօր հոգոյ հանգստութեան համար հարկաւոր սովորութիւնները կատարի, հոգոյ հաց տայ և այլն:

Դ. Հայ տանուտէրն ու հայրը չունի իր կնոջ վրա իբր ամուսին և իր որդոց վրայ իբր հայր իսկ ամբողջ տունուտեղի վրայ իբր տանուտէր անսահման իրաւունք և իշխանութիւն: Թէև նա իր կնոջը ձեռքէ բերում գնման ակտով, բայց հարսնաւիցե առաջատից դուրս գալուց յետոյ՝ նոր ընտանիք և կրակարան հիմնելու ակտով նա—կինը դառնում է իր ամուսնու ընկերն ու գործակիցը: Նա է ծառայում ընտանեկան կրակարանին ու նրա մէջ անթեղն անշէջ պահելու մասին հոգում, կերակուր պատրաստում ընտանիքի համար և տան գործերը կատարում, և այլն:

Ե. Ըստ հայ իրաւունքի պատկանում են որդիքը ոչ միայն հօրը կամ մօրը, այլ երկուսին միաժամանակ, որ բղխում է հայ իրաւունքի մէջ տանուտիրոջ և տանտիկնոջ (մարդու և կնոջ) իրահաւասարութիւնից: Նոյնն է նաև արիական այլ ազգերի մօտ: Հայ լեզուն, ինչպէս և սլաւոնականը, պահպանել է հօր և մօր նկատմամբ մի ընդհանուր անուն. դա է ծնող բառը, ռուսերէն родитель. Ծնել կարող է միայն մայրը, ու ծնելու ակտով որդին

պատկանում է միայն իր ծնող մօրը. բայց որովհետև ամուսնութեան ինստիտուտի միջոցով առաջ եկած զաւակները շարունակում են ոչ միայն մօր, այլ նաև գլխաւորապէս հօր տունութեանը ու կրակարանը, ուստի և հայ լեզուն ստեղծել է արտայայտութեան այդ ընդհանուր ձևը: Ընդհանուր արտայայտութեան այդ նշանը—ծնող այն միտքն է արտայայտում, որ իբր թէ հայրն էլ, ինչպէս և մայրը, ծնում է երեխային:

Իրանից է բղխում հայկական հին իրաւունքի այն գեղեցիկ իրաւամբոնոգութիւնը. որ երբ ամուսնալուծութեան ժամանակ դուրս գայ, որ կինն անմեղ է, ի միջի այլոց բաժանում են երկու ծնողների մէջ նաև որդիքը: Նայիր այդ առթիւ Շահապիվանի ազգային ժողովի (447 թ.) չորրորդ կանոնը: Նա ասում է «եթէ մէկն արձակէ իր կնոջը, որ որդոց մայր է, և որը ոչ մի արատ չունի, մարդը պարտաւոր է տալ իր կնոջը կէսն իր ունեցածի՝ հողի, ջրի, ամենատեսակ ստացւածքի և որդոց»: Շահապիվանի օրէնսդիրը լաւ գիտակից է եղել հայրենի հին իրաւունքին, նրա ոգուն, ուստի և իր օրէնսդրական գործունէութեան մէջ ուղեցոյց է ունեցել ազգային իրաւունքի իրաւանորմերը:

Ծնողների իր որդոց վրայ հաւասար իրաւունք ունենալն ըստ ձևի և ըստ էութեան պահպանւած է նաև ամուսնութեան դէպքում նշանադրութեան ժամանակ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս նոյն Շահապիվանի եօթերորդ կանոնը: Ըստ ձևի պահանջւում է նշանդրւածների փոխադարձ համաձայնութիւնը, քանի որ փոխադարձ այդ համաձայնութեան վրայ է հիմնւում նոր տանութիւնը, որ երկուսն էլ իբր հաւասար կողմեր են մուտք գործելու:

Շահապիվանի ժողովի մի ուրիշ (երրորդ) կանոնում առանձնապէս շեշտւում է մի հանգամանք, որ ծնողների պատասխանատւութեան մի խոշոր կէտ է շօշափում և որը կապ ունի Անահիտի պաշտամունքի հետ: Այդ պաշտամունքի գոյութիւնն հայերի մօտ, ինչպէս կտեսնի իր տեղումն ընթերցողը, մենք մերժում ենք: Այդ կանոնն ասում է, եթէ մի կոյս աղջիկ իր կուսութիւնը պըսակից առաջ կամովին զոհի իր փեսային՝ իր ապագայ ամուսնուն, դրա համար աղջկայ «նայրն ու մայրը» պատժի ենթակայ չեն: Սա բղխում է հայ իրաւունքի նորմերով ծնողների վրայ դրւած այն պարտաւորութիւնից, որն ասում է, թէ հայրն ու մայրը ոչ միայն պիտի հսկեն, որ իրենց աղջիկը մինչի պսակի օրը կոյս մնայ, այլ նաև պատասխանատու են դրա համար այն դէպքում, երբ պսակից առաջ խախտել է այդ կուսութիւնը՝ իբր հետևանք հսկողութեան պակասութեան:

2. Ինչպէս որ մասնաւոր մի տան մէջ ամուսին ու հայրը

տանուտէրն է իր տունուտեղի և իւրաքանչիւր նախարար ու իշխան տանուտէրն իր նախարարութեան ու դրա հետ միասին դրօշակիրն ու հրամանատարն իր գաւառի զինւորական ուժի, այնպէս էլ հայ ցեղական թագաւորը ամբողջ երկրի: Նա լինելով իր գաւառի տանուտէրը միաժամանակ տանուտէրն հայկական բոլոր գաւառների միութեան: Նա իր դրօշակի հետ միացնում է նախարարութեանց դրօշակներն ու դրանով դառնում է ամբողջ երկրի զինւորական ուժի ընդհանուր հրամայողն ու տնօրինողը: Նա իբր ընդհանրական տանուտէր միացրած լինելով իր ձեռքի տակ ամբողջ երկիրը, տարածում է նրա վրայ իր հոգեւոր կրօնական և աշխարհիկ իշխանութիւնը:

Է. Հիւրասիրութիւն, ողորմածութիւն և արեան վրէժ հայ ցեղական իրաւունքի գծերից են:

Ը. Որովհետեւ ամուսնութեան միջոցով իրագործւում է սերնդի և ընտանեկան կրակարանի շարունակութիւնը, ուստի և այդ ամուսնութիւնը հիմնւած պիտի լինի հայրենի օրէնքների համաձայն, այսինքն օրինաւոր պիտի լինի և ոչ լոկ կենակցութիւն: Ամուսնութիւնը պիտի լինի փոխադարձ հաւատարմութեամբ: Թէ արիական այլ ազգերի և թէ հայերի մօտ սակայն, տարբեր պահանջներ է դրւում կնոջ և տարբեր պահանջներ մարդու ամուսնական հաւատարմութեան նկատմամբ: Հնդկական հին օրէնքները թոյլ են տալիս հարձեր ունենալ. նոյնը պատահում ենք մենք յոյների, հռոմայեցոց և հայերի մօտ, թէև թէ յոյները, թէ հռոմայեցիք և թէ հնդկները միակին են: Հայ իրականութեան մէջ մենք դեռ այժմ էլ հանդիպում ենք օրինաւոր կնոջ հետ նաև այլ կներ պահելու սովորութեանը: Այդպիսի սովորութիւններ հանդիպում ենք մենք շատ գաւառներում. բայց այդ մասին իր տեղում:

Թ. Որդիքը կարող են ընտանեկան կազմակերպութիւնը շարունակել միայն այն ժամանակ, երբ նոքա հարազատ լինին, իրապէս իրենց հօրից ծագած, և ոչ թէ ամուսնական անկողնի անհաւատարմութիւնից: Այդպիսի որդիքը կոչւում են հարազատ ստիր: Այն որդիքը, որ ծագել են անհաւատարիմ յարաբերութիւններից, նոքա ամուսնալուծութեան դէպքում անցնում են մօրը:

Ժ. Ինչպէս միևս արիական ազգերի մօտ, այնպէս էլ նոցա թուում հայերի մօտ, երբ ամուսնութեան և անկարողութեան պատճառով որեւէ ամուսնութիւն զաւակներից զրկւած է, անզաւակ ամուսինը դիմում է նիսիգային և կամ որդեկրութեան ինստիտուտին. իսկ արու զաւակ չունենալու դէպքում տնիսայութեանը (putrika putra, Erbtochterzuweisung). Սրանով վերջացրինք մենք առաջին մասը:

ԵԶԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

Ներկայ թւականին «Հանդէս-Ամսօրեայի» Ա. համարում տպագրուեց իմ աշխատութիւնը «Դիրաքլարի» տաճարը վերնագրով, որը ենթադրել էի, թէ հին հեթանոսական մեհեան է և հաւանականաբար Եզի պաշտամունքին նւիրւած:

Յայտնի բան է 1500 տարւան գրական, չորս հազար տարւան արձանագրական և դարևոր աւանդական պատմութիւն ունեցող մի ազգ, որի յիշատակարանների մէջ այս երկարատև շրջանում ոչ մի տեղեկութիւն չի նկատուել, ծանր էր մի այսպիսի նորութեան մասին հարց բարձրացնելը և անչափ պատասխանատու: Բայց, ինչպէս ասինք, փաստերն ու իրերը իրենք ասպարէզ իջած, մեզ դրդեցին այս յանդուգն քայլն անելու և ցոյց տալու հայ բանասէրներին, թէ իրենց նախորդները բազմապիսի պաշտամունքների մէջ, ի թիւս այլոց ունեցել են և երկրագործութեան հովանաւոր, երկրամշակութեան աջակից և լծակից պաշտպան մի աստուածութիւն, նման եգիպտական Ապիսին, որի պաշտամունքը նկատելի է, որ տարածւած է եղել հին Հայաստանի այն բարձր սարահարթերում, որոնք անյիշելի դարերից ի վեր երկրագործութիւն են ունեցել և զբաղւել են յատկապէս հացահատիկների մշակութեամբ. ցորեն, գարի, հաճար, կորեկ, կտաւատ, սիսեռ, զլզլ և ուրիշներ:

Եթէ մեր նախնիքը ունեցել են Ապիսի պաշտամունքը, չէին կարող պաշտելի Եզի համար մեհեաններ չկանգնել, նրա համար քուրմերի յատուկ դաս չունենալ և սրանց միջնորդութեամբ կապ չը հաստատել այդ ուժեղագոյն էակի հետ, որը ժողովրդի սընունդ ու կեանքն էր պահպանելու: Ահա այս մեհեաններն և այդ մեհեաններից դուրս բերւած իրերն են, որ գալիս են ապացուցանելու, թէ, որքան որ տքնել են մեր հեթանոս և քրիստոնեայ պապերը ջնջել այդ պաշտամունքի հետքերը մեր երկրից, որքան որ ջանացել են իսպառ մոռացութեան մատնել նրանց գոյութիւնը, բայց իրենք՝ այդ պաշտամունքի սուրբկաները, թաղւած ու ծածկւած մի քանի տասնեակ դարերից ի վեր, հրապարակ են ի-

ջիլ գիտութեան և պատմութեան նիւթ մատակարարելու և իրենց եգիպտոսի Ապիսի հետ ունեցած խնամիութիւնը ապացուցանելու: Եզը մեր մէջ պաշտւած է եղել խալդերի ժամանակ, բաբելական ամենահին քաղաքակրթութեան շրջանում:

Անշուշտ այս նիւթի մասին բանասէրների կողմից յիշատակութիւններ եղել են, միայն այնքան անորոշ կերպով են արտայայտել, որ չէին կարող բաւարարել ժողովրդի պահանջին կամ ուշադրութիւն գրաւել: Մեր պատմական Եզնիկ, Եզնակ, Եզիկ, Եզնուկ անունների մասամբ աղօտ նշանները կարող են մտքերը գրաւել, բայց այդ յատուկ անունները բաւական չեն կարող լինել դրական ապացոյցներով հաստատելու այն, ինչ որ մեզ տալիս են այսօր աւերակ մեհեաններից և պեղուած գերեզմաններից դուրս եկած իրական փաստերը:

Ա. Դեռ սրանից չորս տարի առաջ պ. Եր. Լալայեանի Գեղարքունի գաւառի Մրթալների ձորում կատարած պեղումը և բացած Եզի գերեզմանը մի մեծ ապացոյց է հայկական Ապիսի գոյութեան, բայց այդ առաջին քայլը չէր կարող այնքան հաւաստիութիւն ներշնչել, եթէ չգային յետագայ փաստերը: Մրթալների ձորի արևելքից արևմուտք ձգւած շարքի ամենաարևելեան ծայրը, նկատւած բոլոր կուրգաններից ամենից բարձր կանգնած և ամենից ուշագրաւն եղել է Հայկական Ապիսի դամբարանը: Ինչպէս նկարագրում է պեղումը կատարող պ. Երևանդ Լալայեանը (տես Ազգ. Հանդէս գիրք XVIII), դամբանը դաշտի մէջ 20 մետր տրամագծով և մի մետր բարձրութեամբ կանգնած է եղել դարերից ի վեր: Սկզբում շատ բարձր է եղել դամբանը, բայց զիւղացիները նրա վրայի քարը կրելով ցածրացրել են: Գերեզմանի պատերը դաշտի մակերևոյթից ցած են եղել, ունեցել է 6 մետր երկարութիւն, 2 $\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և 4 մետր խորութիւն: Պատերն անտաշ քարերով է շինւած եղել, առանց շաղախի և քարերով էլ ծածկւած: Հետևաբար գործը շինւած է դեռ այն դարում, երբ մարգիկ կիրը չէին գտել:

«Այս ընդարձակ տարածութեան մէջ, գերեզմանի երկարութեամբ, հիւսիսային պատին կից, երեսը դէպի հարաւ, աջ կողքի վրայ պառկած էր մի մեծ եզան կմախք. որի գտնվել վերջրի (№ 549): Գլխի մօտ ոչինչ չկար դրւած, իսկ պոչի մօտ երեք կաւէ ձագառաձև խողովակներ (№ 544—546) և մի խեցի (№ 547), որ շատ նման է այժմեան մեր զիւղերում և քաղաքներում գործածւող խնկանոցին: Սրա մօտ գտնւում էր մի փոքրիկ, կաւէ արկղիկ, նշխերով զարդարւած:... Ձագառաձև 3 խողովակները, որ յիշեցնում են ատրուշանները, դրւել են կրակի

վրայ, նրան աւելի բորբոքելու նպատակով և սրանց մէջ ածել խունկ, որ դրւած է եղել այն կաւէ արկղիկի մէջ...»

Բ. Շիրակի դաշտում, Դիրաքլար գիւղի արեւմտեան կողմը գտնւած կուրգանը չիօրել են գիւղացիները սրանից տասներկու տարի առաջ: Այդ կուրգանում ոչ թէ պաշտւած Յզի ոսկրոտիքն են գտել, այլ ինչպէս երևում է՝ մի քրմապետի կմախքը: Քրմապետի վզին գտնւել է պղնձից շինւած մի հորթի գլուխ, որը ներկայումս գտնւում է Զարթնոցի վանահայր Նաչիկ վարդապետի մօտ: Կմախքի մօտ հղել է մի փտած գաւազան, որի պըղընձէ գլուխն ու ծայրը ապացոյց են նրա այդ իշխանութեան, սրանք պահւում են մինչև օրս գիւղում, տանուտէրի մօտ: Գաւազանի գլուխն ու ծայրը 1911 թ. Օգոստոսի 16-ին մեզ ներկայացրին գիւղացիները, որոնք պահել էին թանգարծէք գնով ծախելու նպատակով: Գաւազանի գլուխը իր քանդակներով այնպիսի զարդ էր ներկայացնում, որ կարող էր գեղարւեստագէտի աչք հրապուրել: Գիւղացիք պատմեցին, թէ այդտեղ գտնւել է մի պղնձէ եզի գլուխ ևս, որը տարել են էջմիածին թանգարան դնելու նպատակով, բայց այս տարի ապրիլի սկիզբներին նոյն թանգարանում շատ փնտրեցի չգտայ: Ոչ ոք տեղեկութիւն չունի այս մասին:

Ալէքսանդրապոլից Գեալին-Ղայայի բարձունքը գննողը կարող է նկատել Դիրաքլար գիւղը, որը գտնւում է երկու սրածայր և բոլորովին Յզի եղջիւրներին նման մահիկաձև լեռների մէջ տեղը: Հեռուից դիտողն իսկոյն կարող է նկատել այդ եղջերանման լեռները, որոնք Շիրակի դաշտի արևելքից գննում են ամբողջ տարածութիւնը մինչև Ալաջաները, Նաղուշաները, Շաանիները, Զարիշարի լեռները և Աղբաբան: Ամեն կողմից դիտակով նայողը կարող է տեսնել այդ երկու բարձր եղջերանման լեռների մէջ այն սև բիբը, որը բռնում է Դիրաքլարի տաճարը: Հաւանական է թւում, որ նոյնիսկ Յզի մեհեանի տեղի ընտրութեան մասին գործել է մեր պապերի միտքը և այս բնական մահիկաձև եղջիւրների մէջ են գետեղել այն նւիրական Յզի տաճարը, որը պիտի հովանաւորէր ամբողջ Շիրակի երկրագործութիւնը և որին ամեն առաւօտ արև գալին պիտի դիտէր ամբողջ դաշտի ազգաբնակչութիւնը, երեսն արեւելք յարած, իր աղօթքն ու խնդրածքը կատարէր, թախանձէր պահպանելու և աճեցնելու իր ձեռքի աշխատութիւնը, իր ամեն օրւան պարէնը, որոնցով պիտի կերակւէր իր մանր ու խոշորը:

Սեանայ լճի ափերից ոչ շատ հեռու Մրթբի ձորի և Շիրակի դաշտի այս երկու երևոյթները չպիտի կարողանային դրակա-

յօր ութ փարսախ հեղափոխեալ մօտայ պարած լուս է
 քնդէլի Ղուշի թերակողին, որի ռարձը քանիքը սրակող քնդում
 են լի աղիքին և պարիսպներն նման հաշտաւանդի թերակողին։
 Այս թերակողը բնական յամբոթիւնների վրայ լիւնդնած է Գէօ-
 ղեարշին Ղուլան—Աստուղ բերդը, որ հին հին քարերից ի մէջ
 մինչև վերջին ժամանակներս, որպէս անառիկ ամրոց ծաղայել է
 երկրի իշխողներին, որոնք իրենց ընտանիքն ու գանձարանը

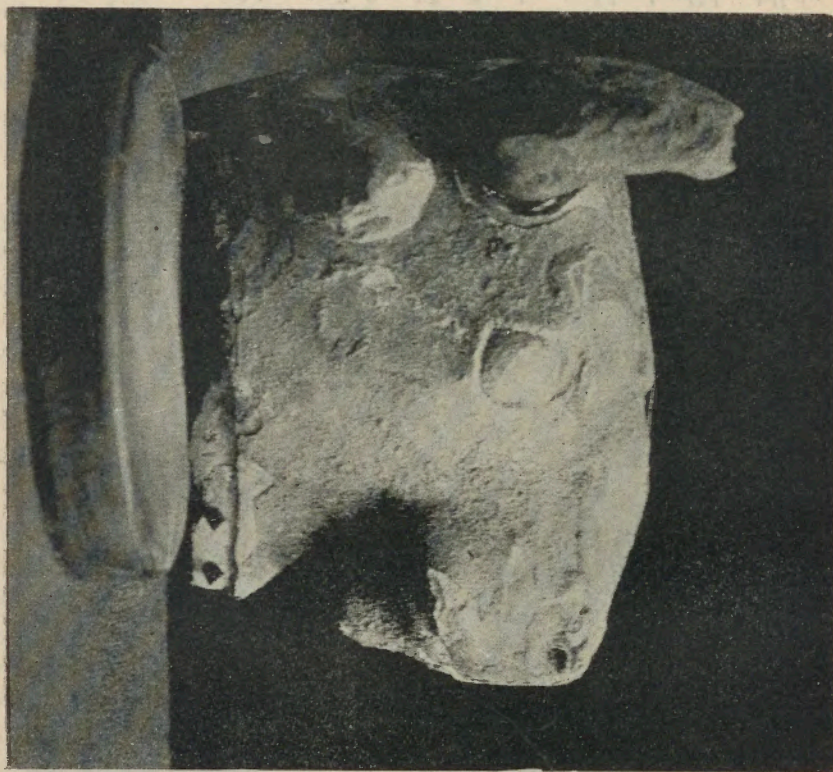

Ա. Աֆթանդիլեանի ձեռք քցած եղի արձանը Ղուշի գտնուած

այդտեղ են սլանդանել։ Այս բերդի պարիսպները ուսումնասիրու-
 ղին յիշեցնում են ինչպէս Կիլիկական, նոյնպէս արուեստի դար-
 դացման և անկման բոլոր շրջանները։

Այս բերդի շրջապատում գտնուած պղնձէ, արդյրէ, պող-

պատէ նետերը, սրերն ու դաշոյնները, նոյն իսկ գնդակներն ու ուղմքերը հետամտողին պատմում են յիսուն—վաթսուն դարի այն արկածները, որոնք տեղի են ունեցել այդ անառիկ գանձարանի շուրջը: Այդ բերդում նկատելի են բազմաթիւ ապարանքների, զօրանոցների, մթերանոցների և ջրամբարների հետքերը, որոնք շինել են անյիշելի դարերից ի վեր, պարզ և սրբատաշ քա-

Ա. Աֆթանդիլեանի ձեռք քցած եզի արձանը Ղուչի գտնուած:

րերով, աղիւսով, կրաշաղաղով: Բերդի պարիսպների դաբրազներից մէկի ճակատին սրբատաշ քարերի վրայ դրօշմուած է արաբական տառերով «Աբուլ-Մուղաֆէր—Հիւսէյն Բահադուրի» անունը, որը Մեծ Շէյխ—Հասան Իլքանի թոռը և դաժան Բեվէյսի իշխան Իլքանի որդին էր և ապրում էր 15-րդ դարի վերջերքը—Լէսկիթեմուրի աւերածութեան ժամանակ:

Այս բերդի ստորոտում, երեսը դէպի արևմուտք—Սալմասի դաշտավայրին դարձրած կանգնած է «Ղարաբաղ-քէնդը», որն իր

անունը տուել է լճակի մէջ տարածուած թերակղզուն: Այսօրուան գիւղը իւր դիրքով և աւերակներով անցորդին ասում է, որ ինքը մի ժամանակ ամբողջ նահանգի թագուհին է եղել: Նոյն իսկ Պասկեիչի գաղթից առաջ, մինչև 1828 թ., այս գիւղում ապրում էին 800 տնից աւելի հայեր, որոնցից այսօր մնացել է 10 տուն: Ունին մեծ եկեղեցի կոփածոյ—սրբատաշ քարերով շինուած, բազիլիք ծածկով: Այս գիւղում ամեն մի քայլափոխում անցորդը տեսնում է այնպիսի հնութիւնների հետքեր, որոնք պատկերացնում են այն մեծ կուլտուրան, որը տարածուած է եղել Ուրմիայի լճի արևմտեան ափերում:

Ղարաբաղ քէնդից (գիւղից) երեք կիլոմետր տարածութեան վրայ գտնուում է Ղուշչի գիւղը և այդքան էլ հեռու է սրանից Քիսփիր-Ղալսն: Փորձառու և զննող աչքը կարող է իսկոյն նկատել, որ այսօրուան անշատուած Ղուշչի և Քեաֆիր-Ղալա գիւղերը մի ժամանակ Ղարաբաղի հետ միացած են եղել, միայն թաթարական և արաբական աւերիչ ձեռքերն են նրանց կործանել և իրարից անջատել:

Այս Ղուշչի գիւղում—Անչալ Մահալում 1905 թուականին նորանոր բնակարաններ կառուցանելու համար հիմքեր փորելիս, բացուեց մի փոքրիկ մեհեան, սրբատաշ խոշոր և կարծր քարերից շինուած: Շինութիւնը փլուած է, բայց պատերը ցոյց են տալիս—հաւանականաբար, թէ նա էլ բազիլիքի ծածկ է ունեցել: Անյիշատակ դարերից ի վեր այս մեհեանը մնացել է աւերակների և հողի տակ, որի մէջ, սրբատաշ քարի պատուանդանի վրայ գտնուեցան երկու արոյրէ արձաններ:

Արձանները մէկը միւսից միայն մի սանտիմետր ցածր էր և այդքան կարճ, որով կարելի է ենթադրել, թէ մէկը ցուլի է—միւսը՝ գուցէ եղի: Երկուսի էլ կազմն այնքան իրար նման են, որ բոլորովին իրարից տարբերել չէ կարելի: Գլխներն այնպիսի քանդակներով զարդարուած են և այնպիսի գեղարուեստական կազմ ունին, որ ինքնին խօսում են զննողին և յայտնում, թէ իրենք եղել են դարերով պաշտամունքի առարկայ:

Այս արձանները գտնուելով քարէ բարձր պատուանդանի վրայ, ծածկուած լինելով մեծ մեծ քարէ ծածկոյթով, զերծ են մնացել խոնաւութիւնից և չեն ենթարկուել փտութեան: Անգութ և տգէտ գտնողները, արձանների արտակարգ ծանրութիւնը համարում են ոսկու գանձի նշան և վայրենաբար դարձնի մուրճի հարուածների տակ փշրում են երկուսն էլ: Բարեբախտաբար շուտով վրայ են հասնում գիւղի տէրերը և փշրանքն ազատում են այդ տգէտների ձեռքից, որոնք, երկիրը կուռքի մանրունքի ներ-

կայսրությանը ազատելու համար, պատրաստուած են Վել Ֆոլը թափելու արձանների փշրանքները:

Արձանների երկուսի էլ գլուխը չեն փշրուած, ամբողջապէս կան, մինը ներկայիս դնւում է Թիֆլիսում Մաջիդ-Սալթանէի թանգարանում, միւսը, որ մի ժամանակ նուէր էր զրկուած Մահ-մէդ-Ալի-միրզա Էքսաշահին, Վերջերս աճուրդից գնել էր Արս. Աֆթանդիլեանը և տուրաւ Եւրոպա վաճառելու:

Մէջիդ-Սալթանէի ձեռք քցած ցուլի արձանը Ղուշի գտնւած:

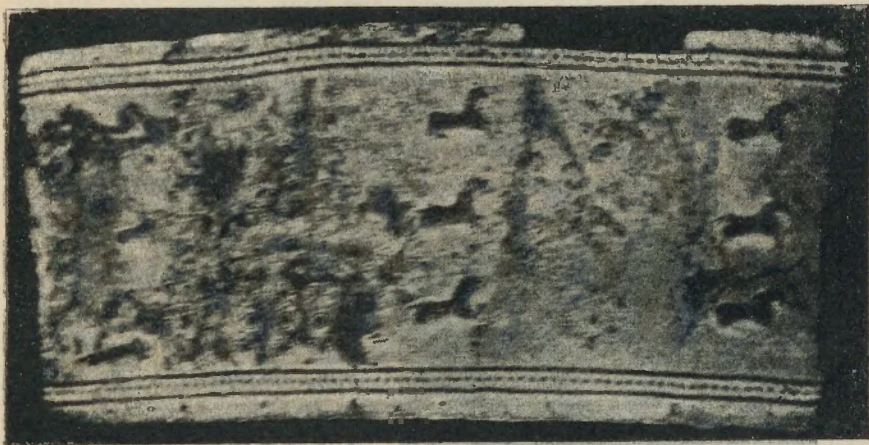
Անշուշտ այս արձանները կենդանի վկայ են Եզի—պաշտամունքին մեր երկրում, որոնք ապացուցանում են, թէ մեր աշխարհի ամեն մի դաշտավայրում երկրագործութեան հովանաւոր Ապիսը ունեցել է իր մեհանը: Հողագործութիւնը — հացահատիկների մշակութիւնը որքան որ հին է և իւր արմատները զըցած է մեր երկրում, Եզի — պաշտամունքն էլ նրա հետ զուգընթաց է երևում:

Անշուշտ այս կատարելութեան հասած արձանագործութիւնն իր անցեալն ու զարգացման աստիճանները պիտի ունենայ: Այստեղ ներկայացուած Եզի բրոնզէ արձանների գլխերը այնպիսի գեղարուես-

տական նրբութիւն ու ճշտութիւն են ներկայացնում, որ չի կարելի ենթադրել, թէ այդ արձաններն իրենց անցեալ զարգացման պատմութիւնը չունենան:

Եզի պաշտամունքը, ինչպէս երևում է թէ այս արձաններից և թէ Սեանայ լճի ափերին մօտ եղած պեղումներից, պէտք է գոյութիւն ունենար մեր երկրում մեզանից 40—45 դար առաջ: Նա որպէս ժամանակակից հգիպտական Ապիսի, իր ծագումն ու զարգացումն ստացել է նրա հետ միաժամանակ: Ինչպէս երևում է, Հայաստանում աւելի կարճ է տեւել Ապիսի պաշտամունքը, քան թէ Եգիպտոսում, քանի որ Եգիպտոսի Ապիսի պաշտամունքի մասին խօսել է Հերոդոտը և Հայաստանի Վերաբերմամբ լռել պատմագիրների հայրը:

Դ. Ղուշչիի աւելցակներէ մէջ գտնուած եղի աքճանների հետ գտնուած են նոյնպէս մի պաշտամունքի հասած Ապիսի մոմիացրած կմախք, որը տարաբաղդաբար փշրուած ու թափուած է ծովը: Այդտեղ գտնուած է մի բրօնզէ օձ, որը պահուում է կալուածատիրոջ մօտ, արծաթի ամաններ, և ուրիշ մաշուած ու քրքրուած զարդեր:

Մէջիդ-Սալթանէի ձեռք քցած գօտու կտորը, Ղուշչի գտնուած:

Ե. Այս զարդերի մէջ ամենաէական տեղը բռնում է մի գօտի—կամար, պղնձից, որի վրայ քանդակուած են շարք-շարք երեք առիւծ և երեք «եղ»: Այս գօտու վրայ նկարուած են կարծես թռչող ցուլեր, որոնք սաւառնում են օդի մէջ: Այնքան արագ են թռչում ցուլերը, որ նրանց հետամտող առիւծները յետ են մնացել և չեն կարողանում հասնել իրենց հալածած ցուլերին:

Անշուշտ այս գօտին ապացոյց է որ նա ծառայել է Ապիսի մեհեանի քրմապետին, որը կրելով այդ զարդը, ամրապնդել է իւր մէջքը կռուելու բնութեան աւերիչ և կործանիչ տարրերի դէմ, որպէսզի երկրում ամեն կողմ հաստատէ երկրագործութիւնը, երկրամշակութեամբ ամրացնէ հողի և մշակողի մէջ եղած կապը և թափառական տարրերին, խաշնարածներին ու որսորդներին հաստատարնակ դարձնէ:

Ցուլերի մէջ կանգնած են ոսկեհատ, գոհարահատ հացահատիկների արտերը, որոնց մէջ քանդակագործը զրել է իւր խորհրդաւոր մօքերը: Բայց կործանարար ժամանակը տարաբաղդաբար մաշել, քրքրել և այնպէս է փշրել այդ գօտու պղնձի զարդարանքները, որ նրա վրայ քիչ բան է մնացել մեզ լուր հասցնելու մեզ-

նրից քառասուն դար առաջ ապրողների մտքերի, խորհուրդների և ձեռագրերների մասին:

Ղարաբաղ թերակղզին Ուրմիայի լճի մէջ այնպիսի դիրք է գրաւել անյիշատակելի ժամանակներից, որ նրա ուսումնասիրութեան համար արժէ մեծ զոհողութիւններ կատարել և պարզել, թէ ինչ պարագաներ են ծնունդ տուել ինչպէս Ապիսի կուտին, նոյնպէս այն մեծ փիլիսոփայ Զրադաշտին, որի վարդապետութեան հետեւեց Իրանը աւելի քան քսան դար:

Վանի լճի հիւսիսային ափերում — Արճէշի զաւառում և դաշտում նոյնպէս մի մեհանում գտնուած է մի արդիւ է արձան, որն իբր թէ ծախուել է ճանապարհորդ անգլիացիների, բայց քանի որ այս մասին դրական փաստ չըկայ, չենք կարող հաւաստիացումներ տալ ընթերցողին, մինչև աւելի մանրամասնութիւններ ձեռք բերելը:

Ախալքալաի վարդիա գիւղի շրջակայքում գտնուած եղի արձանը, որ ձեռք է բերել Յ. Բայրուրդեանը:

Է. Ախալքալայում պ. Յ. Բայրուրդեանը ձեռք է բերել մի ցուլի բրօնզէ արձան, որը 10 սանտիմետր երկարութիւն և 7 սանտիմետր բարձրութիւն ունի: Այս արձանի գլուխն ու եղջիւրները որքան որ գեղեցիկ են, այնքան կոպիտ է մարմինը, մանաւանդ ոտքերը: Արձանը ծախողները ասել են, որ գտել են Ախալքալաքի մօտ Վարդիա գիւղի շրջանում: Առաջին հայեացքից նկատելի է, որ այդ Ապիսի արձանն էլ ձուլուել է պաշտամունքի առարկայ դառնալու համար: Առաջին հայեացքից այդ արձանի գլուխը, դունչը, մանաւանդ մահիկաձև եղջիւրներն

ասում են, որ իրենք ժողովրդի պաշտամունքի առարկայ են եղել դարերով: Ինչպէս այսօր ամեն տուն սրբերի պատկերներին մի անկիւն է նուիրում, երկրամշակութեան կաղմակերպութեան առաջին դարումն էլ ամեն երկրագործի օջախի գլխին բազմեցրած են եղել եղի արձանը, որը հովանաւորում էր տան անասուններին, արտին ու բօստանները:

Ը. Խօսելով մեր աշխարհում գոյութիւն ունեցած Եզի պաշտամունքի մասին, չենք կարող լռութեան տալ աւանդաբար մեզ հասած այն պաշտամունքները, որ շարունակւում են մինչև մեր օրերը: 1864 թուականին ճանապարհորդական յատուկ արշաւանքից յետոյ, վերջապէս Շաբանեան կարապետը Սղերգի մի վանքում գնում է մի սպիտակ գոմէշ, որը ոտքից մինչև գլուխ ոչ մի սպիշունէր: Այս գոմէշի նոյն իսկ սմբակները և եղջիւրները բոլորովին սպիտակ են եղել և անասունը վանքի մէջ պաշտամունքի առարկայ: Այս գոմէշի մազերից ժողովուրդը հատ հատ տանում էր գցում իր ալիւրի ամբարը, որպէս զի իր շտեմարանի հացն անպակաս լինի: Նրա կերը մատակարարում էր ամբողջ գաւառը իր ընտիր բերքերից:

Այս գոմէշը կառավարական ոյժով, մանաւանդ ֆրանսիական ոսկիների ձգումով Շաբանեանը հազիւ կարողացել էր դուրս բերել վանքից, որտեղ անասունն ունէր իր յատուկ ակսոն ու մսուրը, որին մաքրութեան և փափկութեան մէջ խնամելիս են եղել ինչպէս վանականները, նոյնպէս և նրան նուիրուած կիներ:

Ինչպէս պատմում են, գոմէշն ունեցել է իր յատուկ սպասաւորների ուփտան, որոնք նոյն իսկ լողացնում անուշահոտ իւղերով անասունին օծելիս են եղել պարբերաբար: Այս գոմէշը, որ գնում էր ֆրանսիական կառավարութեան յատուկ պահանջմամբ, այդ թուականին ուղարկուած է Փարիզ, որի մասին ինչ ինչ ծանօթութիւններ տպագրուած են Journal Asiatique-ի նոյն թեանի մէջ:

Թ. Սպիտակ Եզ պահւում էր մինչև վերջին դարը Մշու Առաքելոց վանքում, Մակուի ս. Թադէոսի վանքում, Վանի վանքերում, բայց կղերի կողմից աւելորդապաշտութիւն և հեթանոսական կուպաշտութիւն նկատուելով, միշտ տքնել են խուսափել և ծածկել ինչպէս մեծաւորների, նոյնպէս գիտակիցների աչքերից նոյնիսկ Madame Dieulafoy-ն իր ճանապարհորդութեան նկարագրութեան մէջ արձանագրում է և պատկերը տալիս է մեր ստորև ներկայացրած եպիսկոպոսի սև եզի, որը Նոր—Ջուղայի—Սպահանի վանքում պաշտամունքի առարկայ է եղել սրանից 32 տարի առաջ: Անշուշտ եպիսկոպոսի եզը չէր կարող Ապիսի փառքն ունենալ, բայց վանքերի մէջ ցուլերի բռնած դիրքի շարունակութիւնը կարող է տեսնել ամեն մի ուսումնասիրող: Եթէ հայրենի երկրում հայերի վանքերում սպիտակ ցուլն ու գոմէշը պաշտամունքի առարկայ են մնացել մինչև Իւրդ դար, եթէ այդ պաշտամունքը մեր վանականները տարել են մինչև Սպահան երեք դար առաջ, անշուշտ այս մի այնպիսի սովորոյթի աւանդական

շարունակութիւնն է, որ յիշեցնում է շատ ու շատ հին դարերի պաշտամունքներ:

ԺԱՅԱյս պարագայից աւելի պիտի գերադասել հայ գիւղացու սովորական վարմունքը իր թակից եզի հետ: Ո՞վ չի լսել գիւղացու լծակն ընդէն զին կրկնած վաղաքշամբը.— Ախպէր ջան, բա՛րա ջան, ընկեր ջան, խօսքերը: Ո՞վ չի տեսել այն սուգն ու զիւանը ընկած եզի պանծառով: Լծկան եզը ծերանալիս, գիւղացին նրա վզին դնանով չի քաշիլ, նա անճարացած կը տանի և կը փոխէ Թառների հետ:

Շատ անգամ նկատուած է, որ լծկանին փորձանք պատահելիս, փոխանակ դանակ քաշելու, վիզը կտրիւ, որ կարողանան հանդարտ խղճով միտն ուտել, գիւղացին նախապատուել է զրկելու այդ մտացուից և տարել է եզն արտի մէջ հորել:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Ն. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՂԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Կ Ե 2 Ա Ռ Ի Ս *)

Ս. Յարութիւն եկեղեցին, որ կանգնած է երեք եկեղեցիներից դէպի արևմուտք, գերեզմանատան մէջ, բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից: Երկուսն էլ շինուած են սև տաշած քարից:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 7 մետր, լայնութիւնը 4,60 մետր և բարձրութիւնը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ միանգամայն նման է ս. Նշան եկեղեցուն: Սա ևս առնչւն է, այստեղ ևս չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտածե կամարներ՝ կրելով գմբէթը: Խորաններ բոլորովին չունի, միայն արևմտեան կողմում, որմնասիւնների և հարաւային պատի միջև բոլորում են կամարներ՝ խորաններ յիշեցնող խորշեր գոյացնելով: Կողակը բոլորածե է՝ կամարակապ և ունի մի երկար ու նեղ պատուհան:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է. կիսաբոլոր գեղեցիկ կարնէզներ եզրափակում են եռանկիւնի ձևով վերջացած պատերը, պարփակելով իւրաքանչիւր կողմում մի փոքրիկ, նեղ և երկար, կամարակապ պատուհան:

Գմբէթը գլանաձև է, բաւական բարձր, ունի երկու նեղ և երկար պատուհան և պսակուած է կոնաձև կաթողիկէով:

Եկեղեցին ունի միայն մի դուռն, եզրափակուած երկական կիսաբոլոր և մի քառանկիւնի որմնասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են պայտածե, համակենտրոն երեք կամարներ:

Այս դռան առջև բացւում է գաւթիքը, որ ստկաղէն է, և արևմտեան կողմը մի սիւնով և երկու որմնասիւնով երկու կամար

*) Տես «Ազգագրական Հանդէս» XXII գիրք.

րակապ բացուածք ունի: Սիւնը կլոր է, միակտուր քարից, իսկ որմնասիւնները երեքական բոլորակաձև կիսասիւններ են, միակտուր քարից, գեղեցիկ խոյակով:

Գաւթի հարաւային և հիւսիսային կողմերում կան մի մի փոքրիկ պատուհան՝ շղթայաձև օրնամենտներով շրջապատուած: Գաւթի երկարութիւնն է 4 մետր, լայնութիւնը 4,25 մետր և բարձրութիւնը 4 մետր:

Եկեղեցու շուրջը եղել են բաւականաչափ գերեզմաններ, սակայն այժմ բոլոր տապանաքարերը տարուած են և նոյն իսկ եկեղեցու բակը յատկացրուած է շինութիւններ շինելու:

Ս. Գրիկորի եկեղեցու հարաւային կողմում $3\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, $2\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան և մօտ 4 մետր բարձրութեան կայ մի քանդուած մատուռ, որի բոլորաձև սեղանն է միայն կանգուն: Միանգամայն սրան նման և միաչափ մատուռ էլ 4 մետր հեռու է շինուած, որ նոյնպէս կիսաւեր է: Այս երկու մատուռները միացած են մի պատով, արևելեան կողմից, որի մէջ 1 մետր բարձրութեան վրայ կանգնած են չորս գեղեցիկ խաչքար, 1,70 մետր բարձրութեան: Սրանցից երկու միջինը կարմիր քարից են, իւրաքանչիւրը մի մետր լայնութեան, շատ գեղեցիկ կերտուած, միայն ստորին մասում եղած տապանազիւրը դիտմամբ եղծած է:

Այս երկու խաչքարի երկու կողմերին էլ մի մի սև խաչքար կայ, աշակողմեանի վրայ ոչ մի տառ չկայ և ոչ էլ եղծուածի հետքեր, իսկ ձախակողմեանի գլխին դրուած է մի ուրիշ, կարմիր խաչքար, որի վրայ անմշակ ձևով գրուած է. Աժ ողորմի Սարգսի եւ իւր ծնողացն: Պարզ երևում է, որ այս խաչքարը յետոյ է դրուած, մանաւանդ որ միւս խաչքարերից մի քիչ բարձր է և իւր տակի խաչքարից 5 սանտիմետր լայն:

Այս խաչքարերի առջև, բայց փոքր ինչ հեռու, ընկած կիսաբոլոր, կամարակալ և 2 մետր բարձրութեան կողմնակալ քարերը ցոյց են տալիս՝ որ այս ևս մի ծածկուած մատուռ է եղել:

Ո՛չ այս խաչքարի առջև, և ոչ էլ խորանների մէջ չեն նկատուում տապանաքարեր:

Արժանատիքներ

Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարաւային դռան վերև:

ՆՁԲԹ. Հա(յոց) (=933) ի թագաւորութեան Գագկայ և ի հայրապետութեան Տն. Սարգսի եւ Գրիգոր Մագիստոսոս

որդի Հասանա շինեցի գեկեղեցիս ինձ ի բարեխաւսութն
և իմ պատրոնին և իմ որդեացն. որք ընթեռնոյք զիս
յաղաւթս յիշեցէք ի Քս աղաչեմ:

Նոյն եկեղեցու հարաւային և մասամբ արեւելեան պատերի
վրայ.

Ի հինգհարիւրերորդի ամի թուականութեանս թոր-
գոմեան ի թագաւորութեան սբ և ինքնակալ թագաւորին
Կոստանդեա Մանուկիւն բերաւ

ոսկի*) մատանիս, զոր հզարին եւ առաքինոյն բար
եպաշտին Գրիգորո Մագիստոսին Կիտաւնտին և Դուկին
Վասպուրականի և Տարաւնո Արշակունոյն և Հայկազնոյն,
մեծաւ աշխատութբ

ազատեալ էր զմեծ եւ զհռչակաւոր եկեղեց

ցիքս իւր. և ոչ այլ ինչ հայցէ բայց միայն աղաւթս
առնել սբ և ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեայ, ընդ
նմին և ծռային Քի Գրիգորոյ և որդոց իւ

րոց. եւ յիշատակ կարգեալ յեկեղեցիքս

Կեչառուաց. ուր Մագիստոսն կենդանի է՝ ամենայն
շաբաթ աւր զժամն Հասանա արասցեն անխափան և յետ
ելիցն Մագիստոսին արասցեն անխափան: Արդ որ ոք

այսմ վճռի հաստատնոյ խափանել ջանայ թե

յառաջնորդաց ոք իցէ կամ յիշխանեաց կամ ի բահա-
նաից, այնպիսին Յ և ԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի և
բաժինն ընդ Յուդայի եղիցի և ընդ տիրասպան քահ

անայիցն: Եւ այս գիր մկր է Յովանիսի շնորհին
Աստուծոյ Բջ

Նո եպիսկոպոսիս և սբ և մեծի հաւրս Բարսղիս է. թե
ոք այս գրոյս խափանել ջանա. այնպիսին նզովս չարա-
չարս ընկալցի ի Սբ Լուսաւորչէն Գրիգորոյ և յ

ամենայն սրբոց եւ ի մէնջ. Կատարի:ք գրոյս աւրհ-
նեալ եղիցի (ն)...

Նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Ն... Թուականութեանս Հայոց ի հայրապետութեան Տն

*) Ընդգծածները արեւելեան պատի վրայ են.

Գրիգորիսի և ի Թագաւորութեանն Վրաց, Գէորգէ, և մերո իշխան

ս Հայր Պետրոս և եղբայր իմ Տր Յուսէփ և Ասրգիւ կրանաւոր և միաբան ուխտս հաստատեցաք Տր Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսի ի տարին

զ Քրիստոս ի տաւնի առաքելոյն Դաւթի, Պէտրոսի, Յոհաննու ամէն եկեղեցիքս. եթէ ոք խափանէ ՅԺԸ իցն նզովեալ եղիցի:

Այս արձանագրութեան ներքև.

Ես Սիմէոն քահանա գնեցի յեկեղեցիս որ առնէն ինձ ի տարին Բ. աւր ժամ. որ խափանէ դատի յ Այ.

... աչ աւուր և միաբան եղբարքս վերստին

նորոգեցաք զեկեղեցիս և

սահմանեցաք զ տաւնին սրբո

խաչին որ ամենայն եկեղեցիքս ժամ

Գիշուկին առնեն միջնորդութբ Ամի իր բուբային:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, արեւի ժամացոյցի մօտ:

Ի ՈկԲ (=1213) թու. Կամաւն Այ ես Վաչէ որդի Սարգաի որդո Վաչուտի և ամուսին իմ

Մամախաթուն և որդիք իմ Քուրդս և Վաչուտ միաբանեցաք ի սբ ուխտս Կեչառուս

եւ տուաք ի գանձագին գեղն մեր Շէնգաւիթ^ս այգի

սպասք եկեղեցո. եւ Տր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետս. զ Ծառգարդարն

պատարագն ինձ Վաչէի և զՂազարոյն Մամախաթունին և զնոր կիրակէ

ն Քրդին ամէն եկեղեցիքս. եւ ով առաջնորդ լինի զսէրն առնէ նոր կիրակէին

անխափան:

Ս. Գրիգորի հարաւային պատին.

Թուիս մերոյ ՁԻԱ. (=1272) Կամաւն Այ ես Վիրապշ

ահ միաբանեցայ սրբոյ Նշանիս յառաջն

որդութե Տն Աթանասի, եւ տվի իմ հալ

ալ արդեանց իմոց. եւ ետուն ինձ

Գաւր ժամ ի տաւնի Ատոմեանց.

Կատարիչք աւրնին փ Բէ:

Դաւթի արեմտեան դոան վերև.

Կամաւն Այ ես Բուրդս որդի Կախայբերին մտաւ ածի
սէրն Այ

եւ եկի սբ ուխտս ի Կեչառուս եւ կրանաւորեցայ ի
դրան սբ Լուսաւ.

որչիս եւ անուանեցայ Յոհաննէս, և արարի պահա-
րան սբ Յոհանի

անիս, որք ընթեռնոյք յիշեցէք յաղաւթս...

Նոյն դոան կամարի շուրջը և նրա միջև.

Աւգնութեամբն Այ մեք Մարասայի եպս
կոպոսերս Տր Սարգիս եւ Տր Վրթանէս միաբանեցաք
Կեչառուսայ

Սբ Լուսաւորչիս և տվ

աք ի մեր հալալ արդեաց Մ

դահեկան յառաջնորդութե:

Վդ. Վդերս և միաբանքս ընկալաք. Ճ Ջաղա-

ցն անցուցաք. Ճ ժամատուն. սահմանեցաք

ամէն ամի Զ աւր պատարագ ի տաւնի Ռըստա-

կիսի եւ

Վթի (Վրթանիսի): Գսգգ (?) Վթ (?) որ խափանէ
նոցա մեղացն պարտ

ական է. Կատարիչքն աւրնին յ Այ:

Դաւթի ներքին կամարի վրայ.

Աւգնութեամբն ամենասուրբ Երրորդութեան... (ես)
Հասան որդի Վախթանգայ որդւոյ մեծին Հասանայ տէր
Խոյախան բերդոյ Խաչենոյ և բմուսին իմ Մամքան դուս-
տըր Բաղաց թագաւորին, միաբանեցաք մեծ և հոշակաւոր
սբ ուխտիս Կեչառուաց եւ... յաւերման Նետողաց բազում
գանձիւք... նորոգեցաք... Թվին ՌՂԷ. յառաջնորդութեան
Մխիթար վրդ. Գէ. վարդապետերս և այլ միաբանքս ըն-

կալան եւ սահմանեցին մեզ Բ. աւր պատարագ ամէն
եկեղեցիքս. զաւագ Չատիկն ինձ և Գշաբաթ աւրն Մա-
մաքանայ. Կատարիչք զրոյս աւրհնին յԱյ. իսկ որ խա-
փանէ ի մեղաց մեր կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց և
յառաջնորդաց՝ մեր մեղացս պարտական է եւ ՅԺԸ հայրա-
պետացն նզոված է. Կատարիչքն աւրհ:

Կաթողիկէ եկեղեցու հիւսիսային դրան վերև.

Ես Վասակ որդի Խաղբակա շինեցի զսբ Կաթողիկէս
յաւզնութիւն...

Եւ յերկարութիւն կենաց իմ պատրոնացն Իւանէ Ա-
թաբակի և արեան

հարազատի

Իւրոյ Շահանշահի

Եւ Աւագին եւ իւր մաւրն

պատրոն Խոլաքին և իմ եղբայրացն եւ որդեացն յարև
շատութիւն, ինձ եւ ամուսնոյ իմո

Մամային մեղաց թողութիւն: Որք

Երկրպագէք յիշեսջիք ի Դս աղաչեմ.

Գրիս ընծայ Ա լաւ շինակ (ան) Ա

տուն ի Նորաշէնքն երես եւ Ա ի Կարենիան:

Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Ի ՈԾԳ. (=1204) Կամաւ բարերարին Այ ես Վարդ
ըմբել որ նորոգեցի ի յերևան զՄեղիտոնոյ էգոյն չա-
րեքն եւ ետու ի սբ Գրիգորս. սպասաւորք սորա աւանդե-
ցին տարին Բ ժամ. Որ խափանէ իմ մեղացս տէր է ա-
ռաջի Այ. ամէն:

Ս. Նշան եկեղեցու դրան վերև.

Յիշխսջիք յաղաւթս զաստուածասէր Պարոն զՎաչէ
որ նորոգեաց վերստին գեկեղեցիս. Թիւն ՈՀԲ էր. (=1223)

Նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Պատրոն Վարդ Երևանոյ ետու զիմ
հայրենի այգին որ Չմշկա կոչի ի հայր Պետրոս, և արարի

ինձ որդի, եւ ես հայր Պետրոս ետու ի սուրբ Լուսաւորիչս, որ առնեն ի տարին Ը ժամ. Դ. Վարդին, Դ. Անիարին. Որ հակառ կայ կամ այգոյն կամ ժամին ՅԺԸ իցն և յայս սրբոցս նշովեալ եղիցի:

Ս. Նշան եկեղեցու արեւմտեան պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Մխիթարիչ որդի Գրիգորի ետու զիմ Ախբին այգին յերանլի սբ ուխտս կեչառ

ուս. հրամանաւ Տն Գրիգորիսի եւ Գրիգոր վարդապետացն:

եւ յառաջնորդութի Համազասպա գրեցաւ ժամ Ե. ինձ Մխիթարչիս, Գ. Տիկնաց Տիկնակողորին մաւրն, Դ. Գրիգորոյ Մամկա: Հաստատ է գիրս կամաւն Այ. Ով խափանէ՝ մեր մեղացատէր առաջի Քի:

Ս. Յարութիւն եկեղեցու արեւմտեան դրան վերեւ.

Թիւ ՈԿԹ (=1220) Շինեցաւ Սբ Յարութիւնս առ ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց ի Քս, եւ ծնողաց իւրոց Հասանայ և Բուզուքանայ եւ զաւակաց... Արձանս արհնութեան սիրոյն որ առ ԱԺ և առ սբս նորա ամէն:

Տապանագրեր

Ս. Գրիգոր եկեղեցու արեւելեան կողմում մի բարձր պատուանդանի վրայ բարձրանում է մի գեղեցիկ խաչքար՝ (տես նկարը) որի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը. —

Ա. երես. —

ԶՎեցիկ վարդպետ յաղաւթս յիշեսջիք ի Քս աղաչեմք:

Բ. երեսում.

Յիշեսլիք յաղաւթս զ ծառայն Այ զ Վեցիկ քարագործ, որ շինեաց զնոր եկեղեցիս եւ ի կատարման սորին փոխեցաւ առ Քս կիսաւէր ամաց: Ես Յովհաննէս եւ եղբարքս իմ հարազատս սորին որ կանգնեցաք զսբ Նշանս ի վերայ հանգստարանիս սորին ի բարեխաւսութիւն ինձ և իմ զաւակացն եւ ամ հաւատացելոց եւ յիշողացն զսա:

Վեցիկ վարդապետի դամբարանի մօտի խաչքարի վրայ.
Թվ. ՉԱ. (=1252) Բս Ած օրրոմեա Յաղազաղա ի
գալըսանն քում:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելահարկային կողմում կանգ-
նած խաչքարի յետևում.

Ես Յո... կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութի Աբ-
րահամա Յովասափին, ինձ եւ ծնողաց իմոց ի թողութե
մեղաց յիշողք յիշեալ եղիցիք ի Քս. Թվ. 2. (=1251)

Այս է հանգիստ շնորհաց Աբրեհամ քահանայի, որ
կիսամեայ փոխեցաւ Թվ. 2ԻԲ. (=1253)

Այս է հանգիստ վասակայ որդոյ առն Պաչենեցւոյ
յիշեսջիք աղաչեմք:

Այս է հանգիստ Էլբէքին, որդոյ Արտաւազայ յիշես-
ջիք յաղալթս աղաչեմք.

Ս. Գրիգոր եկեղեցու առջև եղած մի տապանաքարի վրայ.

Այսմ տապանակիս հանգչի Սարգիս, որ կիսամեայ
վախճանեցաւ ի ձեռս այլազգի արեամբ...

Մ Ը Ք Ր Ը Վ Ը Ն Ք

Գտնուում է համանուն գիւղում, (62°23'57"—40°31'35"), Դա-
րաչիչակ ամարանոցից դէպի արևելահարաւ, հազիւ 4 կիլոմետր
հեռու: Կառքի մի հասարակ ճանապարհ միացնում է այս գիւղը
Դարաչիչակի հետ, որ ամարային ամիսներում փոստային հաղոր-
դակցութիւն ունի Երևան և Նոր-Բայազէտ քաղաքների հետ:

Պատմական տեղութիւն:—Այս վանքի մասին պատմական
նչ մի տեղեկութիւն յայտնի չէ: Մի աւանդութիւն ասում է, թէ
մի շահ կամեցել է քանդել այս եկեղեցին և նրա քարերով կա-
մուրջ կառուցանել Հրազդանի վրայ, սակայն վանքի ղօրութիւնից
կատպել է, այս պատճառով էլ այս տեղը կոչուել է Շահ-ղու-
տուրան (շահի կատաղած տեղ), որ յետոյ պարսիկները փոխել
են էշէկ ղուտուրանի (իշի կատաղած տեղ):

Վանքի նկարագիրը.—Եկեղեցին տեղաւորուած է գիւղի մէջ,
ձորակի լանջին: Շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Վանքը բաղ-
կացած է մի եկեղեցուց, մի գաւթից և մի սիրճրիկ մատուռից:

Դարաչիչակ. Վեցիկ վարդապետի դամբարանը
Daratchitchag. Perre tombale.

Օր 94
1252

Դարաչիչակ. խաչքար.
Daratchitchag. Pierre tombale.

1251 9

Դարաչիչակ. խաչքար.
Daratchitchag. Pierre tombale.

Դարաշիչակ. Կեչառիսի ս. Յարութիւն. գաւիթը.
Daratchitchag. Sourp Arouthun. nortex.

Դարաչիչակ. Կեչառիսի ս. Յարութիւն. հիւսիս-արեւմուտքից
Daratchitchag. Sourp Arouthun. du N. O.

Մ ա ֆ ր ա ղ ա Ն ֆ

Եկեղեցին անսիւն է, վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են պայտաձև կամարներ, որոնցից չորսի վրայ բարձրանում է կաթուղիկէն: Որմնասիւններն երեքական կիսաբոլոր և նոյնչափ քառանկւանի կիսասիւններից են բաղկացած, կլոր և քառանկւանի խոյակով զարդարուած:

Եկեղեցու արևելեան կողմը կայ մի բոլորաձև, կամարակապ և թաղակապ կողակ, կողքերին մի մի երկյարկանի աւանդատուն: Սիղանի ճակատը զարդարուած է մանր, կարմիր քարերով կերտուած խաչերով: Երկու սանդուխտ բարձրանում են սեղանի կողքերից:

Արևմտեան կողմում, նախնական աւանդատների փոխարէն խորշեր են բացւում որմնասիւնների միջև:

Արտաքուստ՝ արևելեան պատը ունի երկու ներսանկուած, ճաճանչներով պսակուած: Պատի մէջ տեղում բացւում է մի նեղ և երկար պատուհան, որի շուրջը բոլորում է մի շրջանակ, անցնելով ներսանկուածների և երկրորդ յարկի աւանդատների փոքրիկ պատուհանների վրայով: Ներքին յարկի աւանդատների պատուհաններն էլ զարդարուած են մի մի կամարով:

Հարաւային և հիւսիսային պատերը միմեանց նման են, պարզ և շրջանակով պատած մի մի պատուհանով:

Արևմտեան պատի մէջ բացւում է միակ դուռը, շրջանակով պատած: Սրանից բարձր կայ մի պատուհան, պարզ շրջանակով և նրանից վերև մի գեղեցիկ խաչ:

Գմբէթը գլանաձև է, հմքում երկու կիսաբոլոր շրջանակներով պատած: Գմբէթի կաթուղիկէն այժմ քանդուած է և տախտակով ծածկուած:

Գաւիթը, որ շինուած է հղի եկեղեցու արևմտեան կողմը՝ այժմ բոլորովին քանդուած է:

Փոքրիկ մատուռը բարձրանում է եկեղեցու հարաւային կողմում, պատին կից, սագաշէն է և անսիւն: Միակ, արևմտեան դուռն երկու կողքին կանգնած են մի մի գեղեցիկ խաչքար:

ԱՐՏԱՒԱԶԴԱՅ ՎԱՆՔ.

Թաքալու կամ Մոլլա Ալի քենտ ($61^{\circ} 12' 11'' - 40^{\circ} 37' 49''$) գիւղից մօտ մի կիլոմետր դէպի արևմուտք, Մխիթանա գետի ափին բարձրանում է այժմ աւեր Արտաւազդայ վանքը, որ սրբատաշ քարից է շինուած հղի, և որի միայն կիսաւեր պատերն են մնացել:

Այս վանքի մասին պատմական տեղեկութիւններ պակասում են, յայտնի է միայն, որ Մաշթոցը Մաքենոցաց վանքում հոգևոր

կոչում ստանալուց յետ եկել է այս վանքը և ապա այստեղից անցել Սեան կղզին, ուր և շինել է Սեանայ վանքը, ¹⁾ ուրեմն այս վանքը գոյութիւն է ունեցել թ դարում: Պատերի վրայ դեռ ևս մնում են մի քանի արձանագրութիւններ ԺԳ. դարից. սրանք են.

Եկեղեցու դրան կամարակալ քարի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ մեք ծառայք Աստուծոյ Թամամս և Պանտունտս եկաք ի վանքս Արտավազա և զմեր հայրենի այգին որ ի յԱւան է, տուաք ի սուրբ Աստուածածինս վասն փրկութեան հոգոյ մերոյ. հայր Սարգիս և այլ միաբանք ետուն մեզ Ե. պատարագ ի տաւնի սուրբ Առաքելոցն Յովհաննու և Յակոբա...

Արեւելեան պատի վրայ.

Ի ՈԾ Թ. (=1201) Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ես Մխիթարս տվի զիմ հալալ արդիւնս ի սուրբ Աստուածածինս. միաբանքս ետուն զՋրաւհնեայք աւուրն պատարագել զամէն եկեղեցիքս կէս ինձ և կէս ամուսին իմոյ Անայտին: Որ խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզովս առցէ...

Եւ զիս զմեղապարտ գրիչս զՍարգիս յաղաւթս յիշեցէք:

Հարաւային պատի վրայ.

Ի Թ. ՈԾ (=1201) Ես Վահրամ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս և զիմ հոգս արդիւնս ի սուրբ Աստուածածինս տվի. եղբարքս տվին և առաջնորդք սուրբ ուխտիս տարին Ա. պատարագ ի Համբարձման: Ով խափանէ իմ մեղացս տէր է:

Հիւսիսային դրան կամարակալ քարի վրայ.

Ի հրամանէ հզաւրին Աստուծոյ ես Զնդանշահ և ամուսին իմ Մարթա եկաք ի վանքս ի յԱրտավազա և եղաք զմեր հոգոյ արդիւնս առատս սուրբ Աստուածածինս յաջորդութեան հաւր Սարգսի քեռո իմո և սպասաւորք սորա ետուն ի տարին Բ. աւր ժամ, ի տաւնի սուրբ Աստուածածնին, մին ինձ և մին ամուսնո իմո. որ խափանէ բարձցէ առաջի Աստուծոյ զմեղս մեր. ի Թ. ՈՀԳ (=1224):

1) Ստեփան Օրբելեան գլ. 15.

Յովհաննաւանք կաթ Այրիւլանք

Կ Ա Ր Ե Ն Ա Վ Ա Ն Ք.

Գիւմուշ, հնումը Կարենիս գիւղի ձորակի մէջ բարձրանում է Կարենավանքը, որ այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած: Վանքի տաճարը շինուած է սրբատաշ, իսկ գաւթը՝ հասարակ քարից: Գաւթի պատի վրայ կայ միայն հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Սուրբ Նշանս տէրունական, Տէր եպիսկոպոսին մեղացն քաւիչ. թվ. ՌԺԶ (=1567):

Այստեղ եղել է նաև մի ուրիշ խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ, որ Սմբատեան եպիսկոպոսի ասելով ¹⁾ տարուել է Ալափարս գիւղը և հին մատուռի մէջ յարմարացրուել.

Կամաւն Աստուծոյ մեք Աւաքս, Յովհաննէս և Շահերս շինեցաք զնավ ջրիս և կանգնեցաք զխաչս բարեխաւսութեան հոգոց մերոց:

Տաճարի մէջ կայ մի գերեզմանաքար, որի վրայ նկարուած է մի մերկ մարդ, երեւի ճգնաւոր, շուրջը գրուած.

Այս է տապան Մելքոնին թվին ՌՃԻԶ (1677):

Առաքել Դաւրիթեցու ասելով՝ Շահաբաս Մեծի արշաւանքներից և աւերածութիւններից յետոյ Փրանկ մի քանի պատրիկներ եկել են այս վանքը, ուր աւանդութեան ասելով պիտի գտնուէին Մատթէոս աւետարանչի և Անդրէ առաքեալի գերեզմանները և պեղելով սեղանի տակ՝ գտել են Անդրէ առաքեալի գլուխը և կամեցել են իրենց հետ տանել, սակայն տեղոյն եպիսկոպոսը թոյլ չէ տուել ²⁾:

Այժմ ս. Անդրէ առաքեալի գլուխը և Մատթէոս աւետարանչի աջը մի արծաթապատ պահարանի մէջ ամփոփուած գտնուում է ս. Էջմիածնի Մասանց թանգարանում:

ՆԵՂՈՒՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ.

Արգաքենտ, հնումը Արտաղական, գիւղից 1¹/₂ կիլոմետր հեռու, արևմտեան կողմը, երկու ձորակներով մեկուսացած, անտառապատ բլրի վրայ գտնուում է Նեղուցի ս. Աստուածածին վանքը շրջապատուած տնիւրի հիմնապատերով ու խաչքարերով: Վանքը բաղկացած է մի անսլւն, գմբեթազարդ տաճարից և մի սիւնազարդ գաւթից. այժմ կիսաւեր է և անխնամ թողնուած: Բազմա-

1) Սմբատեան. Գեղարքունիք եր. 307.

2) Առաքել Դաւրիթեցի ԺԶ.

թիւ արձանագրութիւններից ընթեռնելի են հետևեալները.

Տաճարի դռան վերայ.

Յուսովն Աստուծոյ ես Հայրապետ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս և ետու ճ. կարմիր... գինն, սոքա շնորհեցին Ի. աւր ժամ, Ա. ինձ... թվ. 27=(1271):

Տաճարի պատի վրայ, ներքուստ.

Կամաւն անմահին Աստուծոյ ես Յոհնիկ որդի Մեթորին և ամուսին իմ Նուբսաթ. և որդիք իմ Միր և Հնդու, միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս, և տուաք ճի. դեկան սուրբ ուխտիս, և սպասաւորք խոստացան ի տարին Դ. պատարագ Յոհկանն:

Գաւթի պատի վրայ, արտաքուստ.

Յուսովն Աստուծոյ ես Տիրատուրս, Գրիգորս և Աստուածատուրս միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս. և սպասաւորքն շնորհեցին մեզ 2. աւր պատարագ. Բ. Տիրատրոյ, Բ. Աստուածատրոյ, և Բ. Գրիգորոյ:

Միքիչ հեռու, դռան աջակողմեան քարի վրայ. թվ. ԹՃ(=1451):

Վանքի տրեմտեան կողմը կայ մի կիսաւեր մատուռ, որի շուրջը գտնուող խաչքարերից մինի վրայ կարդացուած է.

Կամակցութեամբ սուրբ և արժանաւոր վարդապետին Մարգարէի կանգնեցի զխաչս...

ՀԱՅՐ ՅՈՎՀԱՆՆԱՎԱՆՔ ԿԱՄ ԱՅՐԻ ՎԱՆՔ:

Այրի-վանք գիւղի (62°45'55"—40°26'20") հարաւային կողմում ձգուող մի փոքրիկ հրուանդանի վրայ կիսաւեր դրութեամբ բարձրանում է Հայր Յովհաննու վանքը կամ Հայրաւանքը կամ Այրի վանքը:

Վանքի հիմնարկութեան մասին պատմական տեղեկութիւններ պակասում են, միայն տաճարի վրայի արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերանորոգուած է 1211 թուին Յովասափի առաջնորդութեան ժամանակ: Ղազար Ջահկեցին էլ պատմում է թէ 1381 թուին Լանկիթամուրի արշաւանքի ժամանակ այս վանքի վանահայր Տէր Յովհանը կապում է իւր մէջքին այս վանքում պահուող խաչը, այն, որ Կոթայ և կամ Սեանայ ս. նշան է կոչւում և այժմ գտնւում է Սեանի վանքում, և ոտքով վազում Սեանայ

ծովի երեսով: Լանկթամուրը զարմանալով այս հրաշքի վրայ՝ խնդրում է վանահօրը յետ դառնալ՝ խոստանալով կատարել նրա ամէն մի խնդիր և երբէք չփնասել նրան ու նրա վանքին: Հայր Յովհաննը ետ է դառնում և ցոյց տալով իւր մէջքին կապած խաչը՝ խնդրում է ազատել քրիստոնեայ գերիներէց այնքան, որքան կը տեղաւորուին իւր փոքրիկ վանքում: Լանկթամուրը համաձայնում է, սակայն նրա զարմանքը աւելի ևս սաստկանում է, երբ նկատում է, որ բիւրաւոր գերիներ կարողանում են տեղաւորուել այս վանքում: Կամենալով բացատրել այս հրաշքի պատճառը՝ ինքը մտնում է եկեղեցին, և տեսնում, որ ներս մտած գերիներն ազաւնի են դառնում և թռչում դէպի Սեան:

Այս աւանդութիւնը հիմայ էլ պատմւում է տեղական հայ ժողովրդի մէջ և վանքն էլ այս հրաշքի պատճառով Մարդազաւնեաց կոչւում:

Մինչև ժ.Ը. դարի կէսը այս վանքը շէն է հղել, ինչպէս երևում է Սեանայ վանքում պահուող կոնդակներից. սրանց մէջ ասուած է՝ որ Արքահամ Գ. կաթողիկոսը 1834 թուին և Մինաս կաթողիկոսը 1752 թուին Յովհաննու վանքի առաջնորդ են կարգել Յովհաննէս և Աբրահամ վարդապետներին *):

Վանքը բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից, երկուսն էլ շինուած տաշած քարից: Տաճարը խաչաձև է, անսիւն և պսակւած կաթողիկէով: Ունի երկու դուռն, մինը հարաւային կողմը, իսկ միւսը՝ արևմտեան:

Գաւթը կառուցուած է երկու ամբողջական և վեց կիսասիւնների վրայ, ըստ երևոյթին գաւթը տաճարի հետ միաժամանակ չէ շինուած: Գաւթի ձեղունը թափուած է և քարակոյտերի մէջ նկատելի են տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ կարգացւում է.

ԹՎ. ԶԳ. (=1254). Աստուած ողորմեա Աւագին.

Գաւթի միջից մի ստորերկրեայ անցք իջնում է մինչև լիճը: Հաւանական է, որ այս անցքը շինուած լինի այն նպատակով, որ յարձակումների ժամանակ, երբ ժողովուրդը կապաստանէր եկեղեցում, կարելի լինէր այդ անցքով իջնել և ջուր վերցնել:

Տաճարի և գաւթի վրայ կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, սակայն մեծ մասը եղծուած է, կարդացւում են միայն հետեւեալները.

Տաճարի հարաւային պատի վրայ.

ԹՎին ՈԵ (=1211), Նորոգեցաւ եկեղեցիս յառաջ-

*) Սմբատեան. Գեղարքունիք. Կր. 439.

նորդութեան Յովասափին և մեծ սպարապետ Բուբայն տէր երկրիս ետ յԱռ ինչք զայգին Ոսկերակա եւ Քանաքեռու Բ. ակն ջրաղացին. Տէր Վանական ետ զխաժլի ձագն բեր- զաժողովուրդն վանիցս կարգեցաք զյայտնութեան ճրա- զալոյցն տարի Խ. աւր ժամ: Զատկի ժամին կամ տաւնին տան. ով խափանէ կամ յեկեղեցոյս հանէ զատի ի Տեառնէ և մասնակից Յուդայի և սատանայի լիցի. ամէն:

Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ.

Ես Աջահարս եւ Մուժկանց Գրիգորս, Աբէլս եւ Ա- ռաքելս միաբանեցաք եւ տվաք զՍապուանց այգին Երե- ւան մօտ ի Պապան, եկեղեցւոյս, Հայր Ռհան, եւ առաջ- նորդք սորա արասցեն ժ. ժամ, ով խափանէ զատի ի Տեառնէ:

Տաճարի հարաւային դրան կամարակալ քարի վրայ.

Ես Սարգուք եւ Բահր շինեցաք երկու խորանս:

Ես Վահրամ, Ստեփաննոս, Սաչատուր, Մխիթար տուաք այգին ի ժամանակս Յովասափ առաջնորդի:

ԲՋՆԻԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Տեղադրութիւն.— Բջնիի Ս. Աստուածածնի վանքը գտնուում է Բջնի գիւղում ($62^{\circ}18'50''$ — $40^{\circ}27'45''$): Բարձրանում է Հրազդան գետի աջ ափին, լեռան լանջին, իւր արեւելահարուային կողմում ունենալով Բջնիի հին ամրոցը: Արեւմտահիւսիսային կողմում բացւում է Հրազդանի սքանչելի հովիտը: Վանքը պարսպապատ է և չորս աշտարակներով ամրապնդուած: Կառքի մի շատ վատ ճա- նապարհ վանքը միացնում է Երևանից Նոր-Բայազետ տանող ճա- նապարհի Սուխոյ-Ֆանտան փոստային կայարանին, ձգուելով մօտ 12 վերստ:

Պատմական տեսութիւն.— Բջնիի ս. Աստուածածնի եկեղե- ցին կառուցել է Գրիգոր Մագիստրոսը 1031 թուին: Պետրոս Գե- տադարձ Կաթողիկոսը Սմբատ Շահնշահի հրամանով զարծրել է այս վանքը եպիսկոպոսարան, որի թեմը սկզբում տարածուել է արեւելից Գեղամայ ձովից մինչև Ախուրեան գետը, և հիւսիսից Գուգարքի սահմաններից մինչև բնիկ Բջնիի վիճակի հարաւային ծայրը, բայց յետոյ այս կողմից աւելի է տարածուել զէպի Այ- րարատեան նահանգը:

Քջնի գիւղ.

1114 թուին Պահլավունի Գրիգոր Գ. կաթողիկոսի ժամանակ Սեաւ լերան Բ. ժողովը որոշել է, որ Բջնիի վանքի արքեպիսկոպոսը մասնակցէ կաթողիկոսական ընտրութեան թաղէոս առաքեալի, Տաթևի և Հաղբատի արքեպիսկոպոսների հետ:

Երբ 1631 թուին, Փիլիպպոս եպիսկոպոսը Մովսէս կաթողիկոսից առաջնորդ է կարգուել այս վիճակին, վանքն սկսել է նորից բարգաւաճիլ. երեսնի չափ միաբաններ են հաւաքուել, և կեղեցու տանիքը նորոգել են Զուղայիցի Խոջայ Պետրոսի ծախքով, շինել մի ձիթեհանք և մի ջրաղաց, իսկ սրա՝ Փիլիպպոսի յաջորդի՝ Մովսէս վարդապետի ժամանակ վանքը շրջապատուել է պարսպով և ամրացել բուրգերով (1666 թուին):

Այս ժամանակներում, այն է 1673 թուին Փրանսիացի ճանապարհորդ Շարտէնն այցելել է այս վանքը և նկարագրել իւր ճանապարհորդութեան մէջ:

Այս վանքին այցելութեան է եկել նաև Տուրնֆորը 1700 թուին, որ ի նկատի առնելով տեղի բազմաթիւ աւերակները, ենթադրել է, որ հնումը մի մեծ քաղաք է եղել:

Մինչև ժ.Ը. դարի կէսը յիշուած են վանքի առաջնորդներ, որովհետև հին եպիսկոպոսարանը վանքի էին փոխել: Սիմէօն կաթողիկոսը իւր Զամբռ աշխատութեան մէջ յիշում է այս վանքը իբրև շէն իւր ժամանակ, և թւում է մօտ յիսուն գիւղ Կոտայք և Վարաժնունիք գաւառների մէջ, որոնք ենթարկուել են այս վանքին: Նաև յիշում է քսանից աւելի նուիրատուներ՝ որոնք 1688 թուից մինչև 1744 թիւը զանազան կայքեր են նուիրել այս վանքին: Այս ժամանակից յետոյ վանքը հետզհետէ անշքացել է, և կառավարուել մի մի վանահայրով:

Բջնու Ս. Աստուածածին վանքի եպիսկոպոսներն ու առաջնորդները, որոնք յիշուած են գրքերի կամ արձանագրութիւնների մէջ՝ հետևեալներն են.

1030—50 (?) Եփրեմ՝ եպիսկոպոս, որին Գրիգոր Մագիստրոսը գրեց մի գեղեցիկ թուղթ, բանասիրելով նուան մասին: 1051. Յովհաննէս, յիշատակուած Կեչառիսի արձանագրութեան մէջ:

1205—9. Վրթանէս, որ գտնուել է Լօռուայ և Անիի ժողովներում:

1246. Գրիգոր եպիսկոպոս:

1246—67. Վանսկան:

1299. Յովհաննէս:

1306. Սարգիս:

1358. Վանսկան, որի մասին թերևս ասում է Թովմա Մե-

ծովեցիին թէ սպանուեց «յառնուլ Բըջնոյ ի թագաւորէն Ա-
զախու թաթարաց»:

1387. Վանակ կամ Վանական, որ սպանուել է Լանկթե-
մուրի արշաւանքի ժամանակ Բջնին առնուելիս:

1441. Յովնանէս եպիսկոպոս, որ գտնուել է Կիրակոս Վի-
րապեցի կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակ էջմիածնում:
1610—24. Մանուէլ արքեպիսկոպոս, երաժիշտ*):

1631. Փրիլպպոս (յետոյ կաթողիկոս):

1643. Փրիլպպոս միւս:

1646—77. Մովսէս բարունապետ, և արհի եպիսկոպոս, «որ
փայլէ իբրև զարեգակն ի միջի տանս Արարատեան նա-
հանգի» որին նահապետ կաթողիկոսը առաջնորդ կարգիւով
նուիրել է իւր հրամանով 1645 թուին արտագրուած մի
ձեռագիր Յայսմաւուրք, որ այժմ պահուում է էջմիածնի
մատենադարանում (№ 1493/17):

1688. Սիմոն:

1690—1701. Մեսրոպ:

1702—1716. Յովնանէս, Ռնդամալցի:

1716—1733. Դսաթ, Աղէքսանդր Ա. կաթողիկոսից ձեռ-
նագրուած:

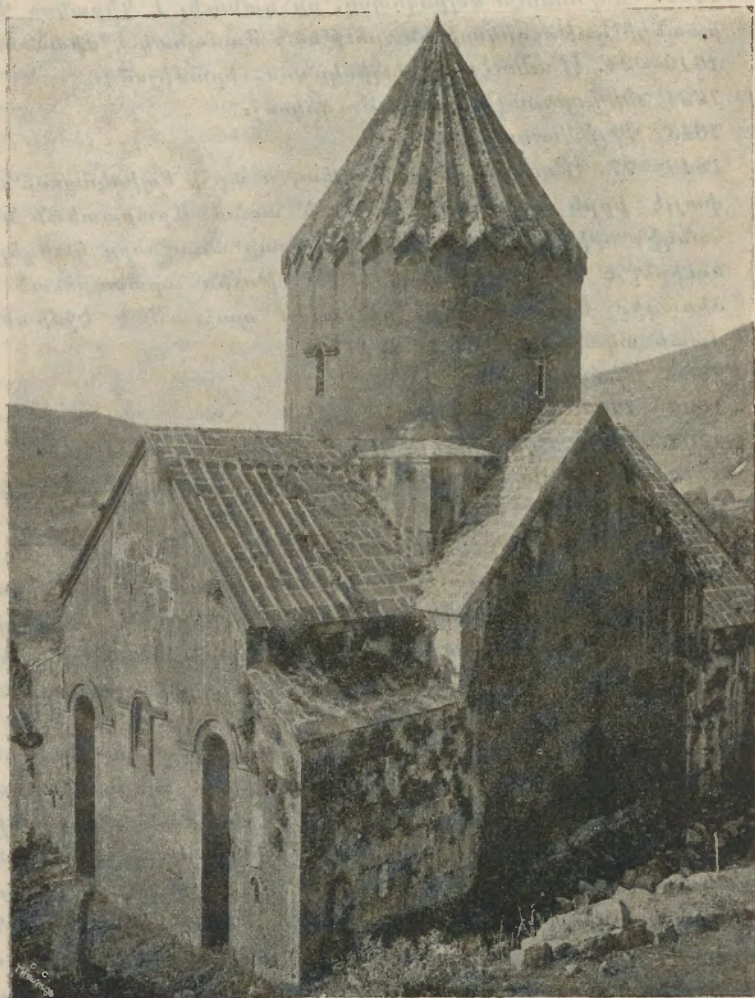
1741. Կարապետ:

Վանքի նկարագիրը. — Ս. Աստուածածնի վանքը բաղկացած
է միայն մի եկեղեցուց և մի փոքրիկ մատուռից: Թէ եկեղեցին
և թէ մատուռը շինուած են սև, սրբատաշ քարով: Եկեղեցու եր-
կարութիւնն է 22 մետր, լայնութիւնը 14 մետր և բարձրութիւ-
նը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է. չորս ահագին և շատ գե-
ղեցիկ որմնասիւնների վրայ բոլորում են բարձր, պայտաձև կա-
մարներ, կրելով իրենց վրայ մի գմբէթ: Արևմտեան պատին կից
ևս բարձրանում են երկու փոքր որմնասիւններ՝ որոնք կամարներ
տալով դէպի մէջտեղի որմնասիւնները կազմում են կամարակապ
խորշեր, և սրանք փոխարինում են նախնական ականդատներին:
Չորս պիսաւոր որմնասիւնները բաղկացած են երեքական կիսաբո-
լոր և նոյնչափ քառանկիւնի կիսասիւնների միացումից, յանկած
նախ քառանկիւնի և ապա կիսաբոլոր խարսխի վրայ և պսակուած
նախ կիսաբոլոր և ապա քառանկիւնի խոյակով: Սրանցից եր-
կու, միջին սիւնների խոյակները զարդարուած են գեղեցիկ վար-
դազարդերով:

Ուշագրաւ է, որ որմնասիւնների քարերն երկական մետր

*) էջմիածնի № 238 ձեռագիր Աւետարանից:

Բյնիի ա. Ասուածաժիւ

բարձրութեան են, և ամենամեծ կիսաբոլոր որմնասեան կիսաշրջանը 1,5 մետր է: Արեւելեան կողմում բացւում է բոլորածն, կամարակապ և թաղակապ կողակը մի պատուհանով: Կողակի երկու կողմից բարձրանում են մի մի որմնասիւն, որի կողքին բացւում է աւանդատան դուռը: Սեղանը լայն է, բոլորածն և բարձր ունենալով երկու կողքից սանդուխաներ: Սեղանի ճակատը շրջթայածն օրնամհնտով եղրափակուած է, և կարմիր ու սև քարերով խաչեր ձև սկիրպած: Աւանդատները թաղակապ են, մի մի փոքրիկ սեղանով և մի մի փոքրիկ պատուհանով: Ըստ երևոյթին այս աւանդատների վերև լինելու են ուրիշ աւանդատներ կամ, աւելի ճիշտ՝ գաղտնի պահարաններ, մանաւանդ որ դրսից իւրաքանչիւր աւանդատան վերև բացւում է մի փոքրիկ և նեղ պատուհան, որ եկեղեցու միջից նկատելի չէ:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ պարզ է. արեւելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուածներ, ճաճանչով և կամարով պսակուած: Սրանց միջև բացւում է մի պատուհան, երկական կիսասնեղով և գեղեցիկ կամարով եղրափակուած: Հարաւային պատի մէջ կայ մի դուռն մի պարզ շրջանակով, սրա վերև՝ մի պատուհան, նոյնպէս պարզ շրջանակով և փոքր ինչ բարձր մի ոռղաս: Արեւմտեան միապաղապ պատի մէջ բացւում է մի հասարակ դուռ և մի պատուհան, իսկ հիւսիսայինի մէջ՝ միայն մի պատուհան: Եկեղեցու գմբէթը գլանաձև է, չորս փոքրիկ պատուհաններով և կոնաձև կաթուղիկէով: Պաշտ այժմ վայր է ընկած:

Մատուռը գտնւում է եկեղեցու հարաւային պատին կից և սաղաչէն է: Սրա վրայ վերջին ժամանակներս մի փոքրիկ գրմբէթ բարձրացնելով՝ քաշ են արել եկեղեցու զանգակները: Մատուռի արեւմտեան ճակատին կանգնեցրած է մի նրբաքանդակ խաչքար:

Մատուռն ունի մի դուռն, մի ոռղաս և մի փոքրիկ պատուհան:

Եկեղեցու արեւելեան կողմը կան մի շարք գերեզմաններ գեղեցիկ խաչքարերով:

Ս. Սարգսի մատուռ.— Բջնի բերդի արեւելեան կողմը, մի առանձին քարաժայռի գագաթին բարձրանում է մի փոքրիկ մատուռ՝ Ս. Սարգսի անունով: Ժայռի ստորոտով հոսում է Հրազդան գետը՝ ուրապտոյտ, մի սքանչելի տեսարան ընծայելով մատուռից դիտողին: Մատուռը շինուած է սև, տաշած քարից, և արտաքուստ խաչաձև է, 6½ մետր երկարութեան, 6 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան: Մատուռը ներքուստ անսիւն է, ուղանալան չորս կամարներով և մի ութանկիւնի

գմբէթով, որ վերջանում է կոնաձև կաթուղիկէով: Կողակը բոլորակաձև է և թաղակապ, մի սեղանով և առանց խորանների:

Մատուռն ունի միայն մի դուռն և երեք փոքրիկ պատուհան, մինն էլ գմբէթի վրայ:

Մատուռի շուրջը կան մի քանի հին խաչքար:

Բացի այս մատուռից՝ գիւղում կան նաև ուրիշ շատ մատուռներ՝ արդէն աւեր կամ կիսաւեր, որոնցից յիշատակութեան արժանի են Ս. Գէորգ և ս. Յովնանէս մատուռները: Վերջինիս մօտ կայ մի «կաթնատըխը», որի առաջ սակաւակաթ կանայք մատաղ են անում և ջրից քսում իրենց ծծերին, որ կաթն աւելանայ: Տաւարի ցաւ տարածուած ժամանակ տաւարը բերում շրջեցնում են այս աղբրի և մատրան շուրջը և այս ջրից սրսկում վերան:

Արձանագրութիւններ:

Եկեղեցու դրան աջ կողմի վրայ *):

Թ. ՆՁ. (=1031) Շնորհիւն Աստուծոյ այս հրամանք է իմ տեառն Պետրոսի Հայոց կաթուղիկոսի և Սմբատա Շահանշահի որ հաստատեաց եպիսկոպոսարան ի Բջնի քաղաքս զսուրբ Աստուածածինս. հիմնարկեալ կասարեաց Կրիգոր իշխանաց իշխան որդի Վասակայ և տուաւ վիճակ ի սուրբ Աստուածածինս ի Փոշէհանից մինչև ի Նիգ և Դիւա(տ)ուն... և յԱղստե. տվաք զաւագան և սուրբ նշան և աթոռ: Արդ՝ եթէ ոք խափանել ջանա զաթոռս կամ յայլ տեղիս փոխել կամ զհողն յապշտակել, կամ զաւանդ եկեղեցոյս գողանալ, թէ յեպիսկոպոսաց կամ յիշխանաց կամ ով որ հակառակի նգովեսցի յԱստուծոյ և ի մէնջ և ի ՅԾԸ հայրապետաց. արմատաքի ջնջեսցի յիշատակ նորա յերկրէ և անյոյժ կապեսցի: Եւ արդ այս է բնական և առաջին սահմանահատ վիճակ և աթ(ոռ գոր) հաստատեցաք արձանագրով և շրջաբերականով զսահմանահատ վիճակի սորա. որ է. յարեելից ի Ծար գետոյ մինչև ի գետն Ախուրեան, յԱնւոյ և ի հիւսիսայինս յԱղստե... և որ հատանել ջանա յայսմանէ ի միջոյ կամ յեզերաց աւելի կամ մասն ինչ. զվերասացեալ զանէծս և զպատիժս կրեսցէ և ի հանդերձելումն. ամէն:

*) Այս արձանագրութեան մի մասը, որ մնացել է եկեղեցուն կից շինած մատրան պատի տակ, վերստին փորագրուած է մատրան արևմտեան պատի վրայ:

Հարաւային դրան կամարակալ քարի վրայ.

ԹՎ. ՈԾԸ (=1209) Յաշխարհակալութեան քաջաց և յաղթողաց մեծ շահնշահաց Զաքարէի և Իւանէի որդւոց Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան Վրթանիսի, ես մեղուցեալ ծառայ Աստուծոյ Վահանս... շինեցի զԻշխանավանից մեծ եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին. և զայս Աստուածածինս նորոգեցի սալով, որ ի բնէ չէր սալած. և հաստատեցին ի տարին եւ աւր ժամ ի տաւնի սուրբ Ծննդեանն վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ, ով խափանէ զպատարագն՝ իմ մեղաց պարտական է առաջի Քրիստոսի:

Նոյն դռան վերև.

ԹՎԻԱ Հայոց 2 (=1251) ազգամամբ և հրամանաւ Հոգւոյն սրբոյ և կամաւ Կոստանդեայ կաթողիկոսի հաստատեցաք զխախտեալ կանոնքս և եղաք աստ ծառայքս Քրիստոսի Տէր Վանական եւ Տէր Գրիգոր ողորմութեամբ նորա եպիսկոպոսք Բջնոյ... յիշխանութիւն մեծին Շահնշահի. զի յայսմ հետէ մինչև ի կատարած չունի ոք առնել կաշառաւք ձեռնադրութիւն... ու երէց, կատարիչք հրամանացս աւրհնին յԱյ:

Նոյն հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

ՉԾԲ (=1303) Կամաւն ամենակալին Այ ես Գրիգոր իշխան որդի... Թոռն Դուփին...

Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

Շնորհաւք նախախնամող սուրբ Հոգւոյն ես Քոչաքշեր եւ ամուսին իմ Խորիշահ միաբանեցաք սբ Աստուածածնիս եւ տուաք արդիւնք հալալ յընչից մերոց եւ սպասաւորք սորա տէր Յովհաննէս տէր Սարգիս կարգեցին ի տարին Դ. աւր պատարագել զՔրիստոս ի տաւնի ծննդեան Բ. Քոչաքշերիս առնեն եւ Բ. Խորիշահին. ամէն. ՉԾԵ (=1306).

Հարաւային պատի վրայ, պատուհանի տակ.

ԹՎ. ՊԷ (=1358) Ի զարմէ երկուց հայրազատաց քաջաց և յաղթողաց Ամիր սպասալար Զաքարիայի և Աթապակի վանէի, ես Աթապակ Շահնշահ որդի Աթապակ Զադայի ի ժամանակս բռնակալութե Մէլիք Աշրափին, զմեր հայրե

նիքս ղԲՆի քաղաք յիսնէ հուքմով խլել էր, զիր ճորտերին եսիր կացուցեր. Հաճի բէկ նեղեցաւ ու զքաղաքս ի

հիմանց քակեց ու շատ յանուանի մարդ ի սուր քաշեց ու զեկեղեցիքս տապալեց, ու զերկիրս ի չորս դիաց անբնակ արար ու զ քր

իստոնէք անխնայ կոտորեաց. Մեր յԱժ ապաւինելով զմեր Սալահրի... հեծելին գլուխ կացուցաք որ ի վերա

նստաւ բազում աշխատութբ. զիր ապրանքն նախ նայ բաշխէր. որ Աժ խղճաց մեզ ու մեր հայրենիքս զԲՆու բերդս ի մեր ձեռս բերեաց. վասն

փրկութե հոգւոյ և յերկար կենդանութե մերոյ կրկին նորոգեցաք զեկեղեցիս եւ զ Բուռիաթ արձանս վերստին հաստատեցաք, զվիճակ, զվանք, զգեօղ, զսարի, զդաշտի հայրենիք... ու շինական ու գործաւոր զինչ են... Ածածնա ծառաութե ազատ և Թարխան յարարին

ի հարկէ և ի ծառայութենէ. Տէր Վանական և սպասաւորքս խոստացան մեզ Յակոբայ տաւնին զիշերապաշտաւն առնեն. Ով ոք զմեր հաստատած արձանս խափանել ջանա դատի յԱյ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի:

Եկեղեցու հարաւային պատի բարձրում:

Յուսոփն անմահին Այ ես Զաքարէ որդի Սահրպ-դիւ վանին եւ պարոն Խոշաքին, թոռն Աթաբակ Ավագին որդոյ Աթաբակ Իվանէի վասն մեր յերկար կենդանութեան եւ փրկութեան հոգոյ իմոյ ի վեր կալայ որ ի ԲՆի այլ մարդոյ տէրութիւն չէլնի, եւ թողի զամէն հարկ զամիրայհարկն, զհարսանէհարկն զկովայ համարն, զկալաթաղարն զսայլահարկն, զմահկանէն, աւտարականն քան զգաղմէն այլ իրք չտա, յաղման չառնեն որ յայսմ հետե մինչև յաւիտեան հաստատուն կայցէ արձանս իմ. եթէ ոք խափանել ջանայ յիմոց կամ յիմ գաւաղաց կամ յաւտարաց իմ մեղացն պարտական է առաջի Այ:

Մի մեծ խաչքարի պատուանդանի վրայ.

Ի Թուխ ՈԿԸ. (=1219) մեք Աւշիրա..... յիշեսջիք ի Բրիստոս:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԲԼԲՈՒԼ ԿՈՒՇ:

Վախտով՝ ժամանակով թագաւորմ կ'ընի, ուր իրեյք լաճ:
Մէկի անուն Միր-Թաթգին. մէկին՝ Միր-Ձէյդին. էն մէկէլի
անուն Միրզա-Մահմատ:

Թագաւոր կանչեց ուր իրեյք լաճերաց, ասաց. Մեր քեա-
ղայք ճուր չկայ, ինչիս անհնյք որ բախչէմ դնենյք:

Թագաւոր ժողովեց ուր միլլաթ, ժողովոտեց զրմէն, ասաց՝
ինչ խնարքմ տը գտնէք, որ մեր քեաղայք ճուր խանենյք:

Վազիրն ասաց. «Թագաւոր, ապրած կէնաս. մեզնէ ինչ կը
կեայ որ մենյք ճուր խանենյք, պէտքի որ ճուր խանող կեանգեան
գտնես» որ ճուր խանին:

Մարդ օրօխեցին, խելքով մարդկէր կանչեցին, խոր փո-
րել տուին, ճուր խանեցին: Էտա ճրի առջև թագաւոր մէյ խաս
պաղ խուռ շինել, ծէրմ արեւելք, մէկ արեւմուտք, իրեյք կաթ բա-
ղան քեաշեց պիւլոր. դարգեախմ իթօղ արեւելք, մէկ արեւմուտք,
էրկու դարգեախի վրէն էլ դարգեաւան (պահապան) իտի, մէկ
դռնէն տը մտնէն՝ մէկից ընէն տիւս:

Ճամբախմ էլ պախչի միջից կընէր տիւս:

Պախչէն մնաց ճոշացաւ, հըմէն չեյշիտ (տեսակ) եէմիշ պըռ-
նեց, դօրուս թագաւոր էկաւ դռնապաներաց ասաց. Էսով դընա
(այսուհետեւ) ինչ մարդ որ գեա իմ պախչից կըմտնի կընցնի,
խառցուցէք, ասէք, էսա պախչին ի՞նչ պակասութեն կայ. էկեյք
ձի ասէյք:

Էնոնյք էլ դօրիս առաւտուն պաշլեցին էկողից, էրթացողից
կը խառցնէն. կասին գեալօ էսա պախչին ի՞նչ կա պակաս:

Որն ինչ արեւելքից կըմտնէր ներս, արեւելքի դռնապան կը
խառցուցէր. ի՞նչ կա պակաս: Որն էլ արեւմուտքից կըմտնէր ներս,
պրեմաթի դռնապան կըխառցուցէր, ի՞նչ կայ պակաս:

Որն իրե կնաց՝ մարդ պանմ չասաց:

Մնաց մէկ ժամանակմ, օրմ օրերի, ջուխտմ դապքէ էկան
արեւելքի դռնէն ներս մտան, ընկան մէջ պախչին, կանգեալով,

Ֆուալով, թէ էրկու օր, թէ իրեյք օր մէջ պախչին զօռով ֆուա-
ցին, կնացին արեւելքի դարգխից էլան տիւս:

Արեւմտի դռնապան ասաց. է՛յ դաւրիշներ, տիւք էսա
պախչի մէջ շատ կան էկաք. ըսկի մարդ ձե պէս կան չէր իկեյ,
դէ ասէյք գեալօ էսա պախչի մէջ ինչ կայ պակաս:

Ասաց. Ջատ չկայ պակաս, ինչ տը ըլնի պակաս:

Ասաց. Հալպաթ պանմ կայ պակաս:

Ոլլա, էն մէկն աւաց. ինչ կայ պակաս, էսա պախչին մէկ
բլբուլէ-դանկ (սոխակի ձայն) հազար բլբուլ. հազար ձէնու ի պա-
կան, որ հմէն օր կանչի, որ հըմէն ծառ, հըմէն թուփ, ծաղիկ,
հմէն սհաթին մէկ գեոն (գոյն) դառնայ. ասին՝ թողին գնացին:

Դարգաւան մէնակ խառցուց, ասաց. Դաւրիշներ, տիւք հիւստ
(որտեղից) էք:

Ասին. Մենք Չինմաչինու քեաղքէյն ենք:

Դարգաւան էր, թէ օրմ թէ երկու օր, թէ տարիմ՝ մնաց չը
մնաց թագաւորուն չասաց:

Օրմ օրերաց էլաւ թագաւոր ասաց. Ջանըմ, չիօ չիւմ էսօր,
էսա պախչին մէկմ չիլե, որ անուն դրե: Կանչեց ուր առջևի մարդ,
օրօխկեց դարգեաւանչիք կանչեց իպե:

Դօրիս ասաց. Դարգեաւանչիք, էսասկընէմ (այսքան) օր ես
ձե դրիւրեմ վըր էսա դռներաց, տիւք ինչի պանմ չէք ասե:

Արեւմտի դարգեաւանչին ասաց. Ոլա, օրմ էրկու դաւրէշ
մտան արեւելեան դարգխից, շատ կան էկան, էկան տը ըլնէն
տիւս, խառցուցի ասի. էյ դաւրիշներ, մարդ ձե պէս էսա իյդու
մէջ կան չըր իկե, դէ ասէյք խենք, ինչ պակսութեն կայ էսա
պախչին: Դաշ (առաջ) ասին պան պակաս չի. զօրուս էն մէկն
ասաց, Ոլա պանմ պակաս ի—բլբուլէ դանկ հազարն ի պակաս. ա-
սին ու թողին գնացին:

Թագաւորն ասաց. So, ապա ինչի տիւ չէկար ձիկ ասէր.
եան էն դաւրիշներ ձի խամար տը գտնես, եան քեո խոզիյն
կառնեմ:

Դռնապան ասաց. Ալա թագաւորն ապրած կենաս, հալա ես
մը տեղից տը կնտնեմ: Իսոնք Չինմաչինու թագաւորու երկրից էն:

Ասաց. Ձէ, եան տը էրթաս կնտնես, եան տիւ ջալատ ես:

էն էլ ասաց. Թագաւոր, ապրած կենաս, ձի քհառսուն օր
ողդա (ժամանակ) տու. կնացի, կնտա, պիրի՛ պիրի. չըպիրի՛ իմ
վիդ կտրի: Դարգեաւանչին էր, առաւտուն էլաւ, էրկու խաց իտի
ուր չանթիկ (պարկ), էլաւ ես ալլահ, քշեց, թէ օրմ, թէ էրկու,
կնաց Չինմաչինու երկիր էլաւ տիւս: էստեխ, էստեխ, սալխով
(հարցնելով) կնաց էն դաւրէշներ կնտաւ:

Ասաց. Գեալօ, դաւրէշ էն Ֆլան (այսինչ) ժամանակ տիւք էկայք մեր թագաւորու պախչից էլայք տիւա, ես ձե խոցուցի, ասի ինչ պակտութեն կայ էսա պախչին. տիւք ասիք, բլբուլ դանկ հազար (հազարաւոր ձայն սոխակի): Մկայ թագաւոր կասի, ես էն դաւրիշներ տը պիրես, եան չէ քիոյ վիզ կը դանեմ:

Դաւրիշներ ասին. Ոլա զանի չը զանի, չիւմ մեր թագաւորուց իզին (հրաման) չառնես, մենյք չընք իգեայ: Դարգեաւանչին էլ ասաց. Աստծու սիրուն, ես շիվար, ֆուկարա, կարիպ, ես ինչիս տը էրթամ Ձինմաչինու թագաւորու մօտ, ասեմ՝ իմ թագաւոր կը կանչի քեո դարվիշներաց. տը ասի՝ որ քեո թագաւոր կը կանչէր, չըր կանայ թուղթմ օրօխկէ ձի, ես օրօխկի գեէր:

Մարդն էլ գիրմ՝ էլ ասաց. էլ փարա չանի, ես տիրմ էլ տը էլնեմ էրթամ մօ իմ թագաւոր, թէ իմ վիզ զանի չըզանի, տը ասեմ թագաւոր ապրած կէնաս, ձի թուղթմ տու, ես էրթամ դաւրիշներ պիրեմ:

Էլաւ կնաց մօտ ուր թագաւոր, թամանդէմ էրաւ կայնաւ. թագաւոր ասաց. պիրթր: Դարգեաւանչին ասաց. Ոլա, թագաւոր, ապրած կէնաս. ոլա հալ հէյքաթ, ես կնացի կնտա. ալա դաւրիշներ ասին, չիւմ մեր թագաւորուց իզին չառնես, մենյք չինյք իգեա: Ես էլ ասի. Աստուած, ես շիվար, աղքեատ, ինչիս տը էրթամ թագաւորուն ասեմ, ես կըխնդրեմ, որ տիւ ձի թուղթմ տաս, ես էրթամ առնեմ գեամ:

Թագաւորն էլ թուղթ իտու դարգեաւանչուն. դարգեաւանչին թուղթ առեց, քշեց կնաց Ձինմաչինու երկիր, էլաւ տիւա. թուղթ տարաւ իտու թագաւորու ձեռ կայնաւ: Թագաւոր կարգաց, գլրեր էր. ես շատ կըխնդրեմ որ Ֆիլան էրկու դաւրիշներ զրկես դայ. ձի գործ կայ: Թագաւոր էլաւ, դաւրիշներ կանչեց իտի խետ դարգեաւանչուն, օրօխկեց էկան:

Էկան խասան էլմ էլ մօտ թագաւոր: Թագաւոր ասաց. դարգեաւանչի, էկա՞յք, ասաց խն, ասաց. էյ դաւրիշներ, Ֆիլան օր տիւք էկէրէյք իմ պաղից ընցերէյք, ասիրէյք պան կայ պակաս էսա պախչին. ինչն ի պակաս, ասէյք:

Ասին. Թագաւոր, ապրած կէնաս. ոլա զատ չկայ պակաս. մնակ պլպուլ կուշն ի պակաս, որ նա կանչի քեո պաղի մէջ:

Էյ, ասաց, դաւրիշներ, բլբուլ կուշ ճր երկիրն ի: Դաւրիշներ ասին. ոլա մենյք էլ չենյք գիտե ճր երկիրն ի, դեոր ի: Էն մէկ դէրվիշն ասաց. ոլա ձի պապիկմ կայ խալիւոր. էնի ուր ջհեւութնի վախտ գնացեր ի էն երկիր, հա կը պատմէր կասէր— բլբուլմ կայ, ինչ կը կանչի, էն երկրի ծառ, թուփ, քեար, խող, սհաթէ սհաթ մէկ գեռն կառնի. թէ էն սալըխ տայ:

Թագաւորն ասաց. Դարգեւանչի, էլ տիւ կնա, քեյ խամար պան չմնաց. էլաւ կնաց:

Թագաւոր թուղթմ գրեց խոռ դաւրիշներաց, էլմ էլ օրօխկեց մօտ Ձինմաչինու Թագաւոր ասաց. Ես քեյնէ կըխնդրեմ, որ տիւ էսա դաւրիշներ օրօխկեցիր, ես ինոնց մօտէն պանմ չը խասկըցայ, ինոնց պապիկն օրօխկի որ սալըխ տայ, խինք բլբուլ կուշին ո՞ր տեղն ի:

Թագաւորն էր օրօխկեց էն պապիկն իպե, իտի խետ դավրիշներաց, զապթիէքնէրաց (ոստիկան) օրօխկեց, կնաց մօտ էն Թագաւոր:

Թագաւորն ասաց. Դէ, պապիկ, ասա խենյք, բլբուլ կուշին ո՞ր տեղն ի:

Ասաց. Թագաւոր, ապրած կենաս, ձիկ մը խառցուցե, ես ցնդիրեմ, իմ խելք իմ գլխի չի, թէ որ իմ խելք պիրես իմ գլխի, խօրօտմ շախես, պալքի սալըխմ տամ քեյ:

Թագաւոր իպե օր երեք գեառ թային արաց. երեք օր կէլաւ, էլաւ մէկ տարեկան ջահէլ:

Է՛յ, ասաց. Թագաւոր, բլբուլ կուշ գեօ ֆուանգստանայ երկիր. ինոնք բիթուն թեաւոր են, կը թռնին, ինոնց երկիր, սկում կրակ ի, տաք ի որ էնտեղի քեար, խող զըմէն գեործելու (ածուխի) պէս սե ի: Թագաւոր, ասաց, ինոնց երկրի ճնճղուկ չեանց գօմէշմ ի. ինոնք էլ քեառսուն օր կը քյնեն, քեառսուն օր կը մնան աւախ: Ինոնց դարգխի վէրէն ջանավար կայ դարգեւանչի, ինոնց քեաղքիյ չորս պիւլոր եօթը պաղան կայ. յառաջի դարգեւանչին աղւէսն ի, աղւէս. որ աշխրի կենդանիներաց զըմէնի շոաղն ի: Մարդ պիտի, կայիմ իմաստուն մարդ պիտի, որ խէծնի էրթա քեաղքիյ դարգխի առջև իջնի, ուր ուրմ (տէգ) զանի գեյտին, էրթա մօտ աղւէս, քեանի որ ջախտ կայ, լանգէյմ գցի վերաղվըսու քեամկին, որ աղւէս աւխաւ, խէծնի ուր ձին փախնի: Որ ֆուանկցիք աւխան՝ ինոր կը խեղդեն, որ չէ աղւէս չաւխաւ, խէծնի ձին քյշի մէջ քեաղքիյն:

Աֆանդըմ, քշի էրթա ինոր խաս պախչէն, տիսնա հըմէն կողմ, պաղ պաղ ջրեր, վըր մարմար քեարերաց կը զըղզըղայ. բլբուլ կուշ կը երգի, հըմէն ծառ, հմէն թուփ մէկ մէկ գեոն կը փոխի: Առնի բլբուլ, խէծնի ուր ձին, փախի:

Աֆանդըմ, դաւրիշն էր էլաւ կնաց ուր երկիր, մենյք գեանք վըր Թագաւորուն: Թագաւոր կանչեց ուր ահալին (Ժողովուրդ) ուր սաղրազամ, ուր վաղիր վագէրան, ասաց. Է՛յ, ապա ինչխ տը էնի, որ մենք էլ էսա բլբուլ կուշ պիրենյք, վիվ տը էրթա էն երկրից առնի, գեա:

Մէկն ասաց. Թօ, վազիր հա, մէկն ասաց. Թօ սաղըսուզամ հա, մէկն ասաց. Թօ ահալին հա. վըր հասըլի (վերջապէս) կը զրուցէն:

Վազիրն ասաց. Թազաւոր, քեյ պանմ ասեմ, ալա տիւ տը ապես. էն ուր խամար կասի. խալիսը էրթա, քեյ խամար կը զանի, զարկի, բլբուլ կուշ պիրի, հա, պիտի որ քեո լաճեր էրթան:

Դօրսուան կանչեց ուր լաճեր իպե, առաց. պիտի էրթայք ֆռանգա երկիր, բլբուլ կուշին առնէյք գէյք, որ դնեմ մեր խաս պախչէն, կանչի, հլմէն ծառ, ծաղիկ մէյ մէկ զեռն դառնայ:

—Շատ աղէկ, ասին. կէրթանյք:

Առաւտուն էլան խեժան ձեանք. շատ քիչ կնացին, քչեցին խասան ճամխիմ վէրէն, տէսան որ պապալըզմ (ծերունիմ) նստե, խոզ կը քեյրի, կը պլաւի:

է՛, ասաց, պապալըզ, ինչ ես նստե ստա (այստեղ):

է՛յ ասաց. նստիրեմ ճամբախ շանց կտամ:

է՛յ, ասաց. դէ ասա:

Ասաց. Ինչ էսա մէկ ճամբախն ի, կը տանի ուռուսա երկիր, էն կերթան կըգեռն. էսա մէկ Զինմաշինու երկիր, էն հաթպաթի կը գեան, էսա մէկ վով որ էրթա, էլ չը դառնայ:

Միրզա Մահմատ կասի. Ջոշ ախպէր, տիւ հար կնա էսա ճամբախ, որ կը դառնան, տիւ տղա կնգեա տէր ես: Ինչ տիւ եո՛ կնա էսա ճամբախ ինչ հաթպաթի, տիւ էլ պալքի շոտ գեաս: Ես էլ կէրթամ էսա ճամբով, ինչ կէրթան չըն դառնայ, Թօ ես ձեզնից պակաս ընեմ:

Էլան մէկ մէկու կաց պարե արին, հիրեսներ պագեցին, էն պապկէն էլ կաց պարե արին, քչիցին կնացին: Թօ էրթան ինոյնք, միւնյք դառնանյք վէր ջոշ աղպօր:

Ջոշ ախպէրն էր կնաց խասաւ ոռուսա քեաղայք, տեսաւ գեօ միլլաթ ժողուեր ի, կասի. Տօ էսա ինչ բաս ի (ինչ պատճառով). ես տը էրթամ խեմ. կիրիշկայ կէրթայ, կը տեսնայ որ ինոնց թագաւոր մեռեր ի, դովլաթ կուշին կը թալեն, որ վեր գլխուն ինի, էն անեն թագաւոր:

Դէլ էսա թագաւորու լաճ չէր կնացե էտա մլթի մօտ, խետ դովլաթ կուշին չըն թալե, էկաւ թառաւ վէր ինոր գլխուն: Էլան լաճուն տփիցին ասին. Տօ խայ, տիւ բալա իր, էկար, մեր խաւք կը թառի վըր քեո գլխուն:

Տօ կասի. խօ ես դօժովա չեմ ասի էկէյք թոէյք վէր իմ գլխուն. ինչի ձի կը տփէյք:

Էլմ էլ թալին, էլմ էլ էկաւ, թռաւ վէր ինոր գլխուն: Պըռնեցին լաճ տարան մտուցին տուն: Էլմ էլ դովլաթ կուշին թռաւ

կնաց վէր ինոր գլխուն: Ասին. ջանում, պիտէյք էսա մարդ անենք մե թագաւոր: Բերին արին թագաւոր, խէրն էլ մտէն ընկաւ, բլբուլ կուշն էլ:

Դօրիս ժամանակմ մնաց էտա տեղ. ըսկում քեօռ բէդօվլաթ էր, որ թագաւորի մալ միւլք հրմէն կէրաւ, փճացուց, էլաւ ա-նօթի ծարաւ, ձեռքեր իտի ծոց, չիւր հէվարին քեաղքիյ փօղըն-թեր (փողոցներ) կան էկաւ: Օրմ զանգիյն (հարուստ) մարդմ ա-սաց. էյ մարդ, տիւ Բնչ մարդ ես. ասաց. էյ, ես շիվար եմ. ա-սաց. Տղա, տիւ չըս կանայ գեա իմ տան խօտաղ էնի:

Ասաց. Պալէ, ոլա կուգեամ: Դէ ասա ինչ տամ քեյ տարե-կան: Ոլա ասաց. տիւ տարին տուր էրկու չափ ցորեն, էրկու շուղ. էրկու կտոր խալաւ:

Թօ էն մնայ էն տեղ մընչ ուր հախին (վարձքին):

Մենյք էրթանյք մօտ միջնեկ ախպէր:

Միջնեկ լաճն էր կնաց Չինմաչինու երկիր, ի զար զարկուաւ, ուր ձին կէրաւ, ուր մալ-թամալ կէրաւ: Թագաւորական խալվը-ներ կէրաւ. էլաւ էնտեղ խօպան (պարսպորդ):

Մենյք էրթանյք վէր Միրզա-Մահմատին:

Միրզա-Մահմատն էր, շատ քիչ Աստուած գիտի, քշեց, կնաց խասաւ մէ երկիրմ, իրիշկաց ինոր խող, քեար, հրմէն քեա-րեր, տէսաւ մէկ քեօշկ սարէմ էլմէլ կարմիր, խաս պախչէն առջ:

Ասաց. Ոլա հա ես տը էրթամ էսա պախչէն իմ խացն ուտեմ, իմ ձին էլ քիչմ արածայ, նոր ընեմ էրթամ:

Միրզա-Մահմատն էր նստաւ վըր առաջ կուլաթին (աղբիւրի) ուր խաց կէրաւ, շուր խմաւ, նստաւ չիւմ հիւրիկուն, դէվու խա-նում իրիշկաց փէնջարից, տէսաւ խողածինմ՝ նստե դա:

Ասաց. Կարաւաշին (ծառային). Առ խաց տու թօ ուտի, պալքի անօթի ի, որ կաստ (նպատակ) արե էսա երկիրն իկե: Կարաւաշն էլաւ քեասէմ փլաւ, խաց առեց, կնաց:

Ասաց. Խողածին, օձն ուր պորտով, խաւք ուր թեով մեր երկիր չի գեա, տիւ ինչիս ես իկե. էլի խաց կե կնա, քեանի էն անխողիյն չիկե, քեո ջոչ պրտուճ քեո ձախ ականջ կը թողնի:

— Էյ քեանի որ էտսկնայ ի, ես նա քեո խաց կուտեմ, նա քեո կերակուր. ես կնստեմ ստա:

Խալայեղն (աղախին) էկաւ ասաց. Ոլա հալ կսէն սկընայ կասի: Էյ, կասի, ինոր մեղք ինոր վիդ:

Մնաց չիւմ իրիկուն. իրիկուն կարմիր դէվ նէճրից (որսից) էկաւ, բարդի ծառմ զրած վըր թեվին. քեառսուն վէրի, քեառսուն գէյլու ջանդակ կախե հրմէն ճղից, դրե վէր թեվին էկաւ:

Խասաւ տուռ պըռպըռց-պըռթոց իգի ինե.

Արաց. Կնիկ, էսա ինչ խողածին ի. էյ ասաց. մարդ չես օղորկե մօտ:

Ոլա ասաց. ի՞նչ օրօխկեցի, ասի էլի կնա, քեանի դէվ չիկե: Ասաց որ էտսկնայ ի պիտի չասէր, որ ասիր ես էլ չըմ էրթա:

Դէվ ասաց. էյ իմ առաւտական կահվա ալթին էլաւ:

Առաւտուն դէվն էլաւ խետ Միրզա-Մահմադին կռիւ, չիւմ կէսօրին զարկին զարկւան. կէս օրին Միրզա-Մահմատ անուն Աստծուն արաց, դէվուն իթալ գեյտին, ահանջներ կտրեց, քշեց էլաւ քեօշկ սարէն:

Դէվու կնիկն էր, ինչ իրիշկաց Միրզա-Մահմադին՝ դէվու կնկայ խօնջան եօթն տեղով կտրաւ:

Ասաց. Ա՛խ քեո խոգուն մեռնիմ, էն անխոգուն ինչխ արիւր:

—Ասաց. Կուրպան արի քեո էտա ճաւալաք (խաժակն) աշ-քերաց:

Վայ մեռնեմ ես քոյ. բաժին, արի՛ տեղ իսկեմ պառկենք: Տեղ իթալ պառկան:

Դէլ Միրզա-Մահմատ չէր մտե տեղ, դէվու կնիկ չըլտաւ մտաւ կշտի խետ: Միրզա-Մահմատն էր քեաշեց թուր իտի մէջ էրկուս:

—Ոյ, ասաց. մա տիւ ձի չը խաւնամ:

—Ձէ ասաց. ես Աստծու ստեղծածին անուն չեմ դնե. ալա ձի ահդ (խոստումն) կա, չիւմ չէրթամ կատարեմ, չըմ անե էտա պան:

—Է՛յ ասաց. ապա քեո ահդ ինչ ի:

—Ասաց. Ես տը էրթամ բլբլու կուշին պիրեմ:

—Վայ ասաց՝ քեո օրօխկողի աշքերը քեօռանայ, որ քէյ չօրօխկէր Չինմաշինու աշխար:

Առաւտուն էր, Միրզա-Մահմատ էլաւ ուր ձին քշեց, կնաց մէ երկիրմ էլ, էլաւ տիւս: Տիւսաւ որ էն երկրի հըմէն քեար, խող սև ին: Քշեց կնաց վըր Սև դէվու քեօշկ սարին: Տէսաւ Սև քեօշկ սարէմ էր, որ չուտես չիմես ինե իրիշկաս: Ասաց՝ էրթամ մէ ջուրմ խմեմ, հաց ուտեմ, իմ ձին էլ ուրհաթի, նոր էլնեմ էրթամ:

Սև դէվու կնիկն էր փէնջարից իրիշկաց ասաց ուր խալայ-եղին. էլի խենյք էսա ինչ խողածին ի, որ օձն ուր պորտով, խաւքն ուր թևով էսա քեաֆրի խող ոտ չի տրէ. էսա կա չկա անթի ի: էլի խաց տար թող ուտի, քեանի էն անխոգին (դէվ) չիկերի:

Կարավաշն էր թէփսիմ թէ խաց թէ կեր իլից, առեց տաւալ Միրզա-Մահմատին ասաց. Ի սէր Աստծու, իմ խաթուն կասի թող

ուր խացն ուտի էլնի էրթա, քեանի որ իրիկուն Սև դէվ չիկե, ինոր ճոշ պրտուն, ինոր պստիկ ականջ կը թորկի:

— Էյ ասաց՝ էտսկընայ չըր ասի, որ ասիր՝ խօ ես էլ իմ տեղէն հիրար չըմ առնի, խեմ ինչ կանի թօ անի:

Դէվն էր, աֆանդըմա սէօյլէյիմ, (պարոնիս ասեմ) իրիկուն էկաւ, Սև դէվն էր բարդի ծառ վըր թիվին հըմէն ճղից մէյ մէկ վէրու ոչխար կախեր էր՝ խետ աչքն ինկաւ Միրզա-Մահմատ ասաց՝ կնիկ էս ինչ խողածին ի իմ անջ կուլաթնի վրէն. ասաց՝ թօ ֆես չիւմ առաւտուն ձի կահվալթի (նախաճաշ) կանեմ:

Առաւտուն որ էլաւ, էլան վեր, կնացին էկան, զմրկին զմրկվան, տարան դէն պերին դէն, չիւմ իրիկուն դէպէ եալլահ եւ խոտէ (Աստուած) զօրով Միրզա-Մահմատ դէվուն ի զմրկ դէյտին, վիզ կտրեց, ակընջներ կտրեց, էթալ ուր ջօպ, քշեց էլաւ քեօշկ սարէն:

Դէվու կնիկ գեօ իրիշկաց, տեսաւ խօրօտ ջնէլմներս մտաւ: Դէվու կնիկա խօնջան վաթսուն տէղով կտրաւ. այ ասաց՝ կանաչ կտրիչ ջնէլ, դէվ ինչխ էլաւ:

Ասաց՝ դէվ կուրպան արեր իմ էտա քեո թուխ թուխ աչքերաց:

Աֆանդըմ, էտա տեղ կէրան, խման կահվէն, չիւմ իրիկուն արին ուրախութեն, դէվու կնիկ տեղ էթալ (անկողին ձգեց), Միրզա-Մահմատ մտաւ տեղ: Խէտ Միրզա-Մահմատ պառկաւ, դէվու կնիկ չըլտվաւ մտաւ կուշտ: Որ մտաւ կուշտ, Միրզա-Մահմատ թուր քաշեց իտի մէջ էրկուս: Ասաց՝ Միրզա-Մահմատ, չընի որ տիւ ձի չըխաւնար, որ թուր դրիւ մըջ ձի մըջ քեյ: Չէ ասաց՝ ուլա էն ստեղծած ինչ Աստուած ստեղծե, ես քեյ անուն չեմ դնե—անլա մէջ ձի անտ կայ, չիւմ էտա անտ չը կատարեմ՝ չընի: Դէվու կնիկն ասաց՝ էտա ինչ անտ ի: Ասաց՝ իմ անտ բլըու կուշն ի, որ կնամ կնդընեմ: Ասաց՝ քեո օրօխկողի աչքեր քեօնայ, բլըու կուշ գեօ ֆոնգա երկիրն ի: Ինոր ճնճղկներ չանձ գեօմէյմ ջոջ են. տիւ ինչխ տը էրթաս էն երկիր քեյ տը վառեն. ափսոս որ քե պէս մարդ կինի էն տեղ:

Աֆանդըմ, Միրզա-Մահմատն էր առաւտուն էլաւ, խէծաւ ուր ձին, շատ կնաց քիյչ կնաց, Աստուած կիտի, խասաւ Սիւտակ դէվու խող էլաւ տիւս: Տէսաւ քեար, խող բիթուն սիւտակ էր. իրիշկաց սիւտակ քեօշկ ու սարէմ, տէսաւ առեր էրկինք բաղ բաղէն յառջե: Ասաց՝ տը էրթամ ջուրմ խմեմ, իմ ձին էլ ուրհաթի. նոր էլնեմ էրթամ: Միրզա-Մահմատն էր ուր խաց կէրաւ, ճուր խմաւ նստաւ: Սիւտակ դէվու կնիկ իրիշկաց փէնջարից տէսաւ մարդմ գեօ նստե վըր ուր առաջ կուլաթին (աղբիւրի ական), ասաց ուր խալահղին. Կնա տես, էսա ինչ խողածին ի. կա չկա էն

ուր ճամբարս մոլորեալ ի. իկի ընդեյ էսա քեաֆրի խող, որ էկաւ խում խում տը ուտի ինոր:

Կարաւաշն էր էլաւ քիչմ խաց, կեր առաւ կնաց, խոռ ի-
նոր ասաց. Աստուած քեո տունն չաւերի. տիւ ինչի՞ էկար էսա
քեաֆրի տիւ. որ մկա էկաւ, վով կիտի ինչ կը խանի քեո գըյ-
լօխ. շոտ խաց կե, էլի կնա քեանի որ չիկե:

Դօրուս կարավաշ կնաց ասաց. Ոլլա չէրթա, կասի էդսկնա
չասէր, որ ասիր, խարիր քեո դէվու պէս ըլնի, չըմ էրթա:

—էյ ասաց՝ թօ կէնա:

Իրիկուն էր Սիւտակ դէվ էկաւ. էրկինյք գետինյք սիւտակ
կտրաւ, բարդի ծառս դրէ վէր թեւին, իրիյք խարիր վաթսուն
խիւնգ վէրի ոչխար կախեր էր ինոնց ճղներաց. տէսաւ, ասաց.
Կնիկ, էդա ինչ խողածին ի իմ առաջ կոլաթի վրէն. խաց մաց
տվեր ես, որ ինոր մեղք իմ վիզ չիւնի, չիւմ առաւտուն ըլնեմ ա-
նեմ ձի քեապապ:

Ասաց. Խա:

էյ ասաց՝ թօ մնա չիւմ առաւտուն:

Դէվ քնաւ, առաւտուն վեր էլաւ, մտաւ խաս բաղչէն. էլան
խէծան ձիեր. վէր կանաչ խոտերաց, կնացին էկան, ըսկում կնա-
ցին էկան, որ խոտ, ծաղիկ ոտ ին առեր ինոնց ձիերաց ոտերաց
տակ չիւմ կէսօրին: Կէսօրին Միրզա-Մահմատ ասաց դէվուն. Խէ-
րիք ի, մեր ձիանք մեղք են. իջի ձեռնով գիւլաշ թալենք (գօտե-
մարտենք):

Իջան, խասան յիրար, Միրզա-Մահմատ անուն Աստծուն ա-
րաց, դէվուն տփեց գէյտին. վիզ կտրեց, ականջներ էթալ ջօպ.
քշեց էլաւ Սիւտակ քեօշկ սարէն:

Դէվու կնիկ իրիշկաց՝ տէսաւ խօրօտ ջհէլմ էկաւ, որ չու-
տես չիւմես, ինոր բօյին իրիշկաս: Ասաց. դէֆն ինչիս արիր:

Ասաց. Դէվ կուրպան արի քէո էտա սիւտակ աչքերաց:

Աֆանդըմ, էտա տեղ նստան, կէրան խման չիւմ իրիկունս
Իրիկուն տեղ իթալ, Միրզա-Մահմատ պառկաւ որ քնէր, դէվու
կնիկն էլ չըլտաւ մտաւ տեղ: Միրզա-Մահմատն էր թուր քեա-
շեց իտի մէջ էրկուս: Կնիկ ասաց. Տիւ ձի չխաւնա՞ր:

Ասաց. Ձէ, էն որ Աստուած ստեղծեր ի, ես անուն չըմ դնի,
ոլլա անտ կա մըջ իմ սրտին, չիւմ էն անտ չկատարեմ. խմէ խո-
ղածինի ծոց չըմ մտնե:

Ասաց՝ Ինչ ի քեո անտ:

Ասաց. Իմ անտ բլբուլ կուշն ի տը պիրիմ դնեմ իմ խօր
խաս պաղչէն, որ կանչի՝ ծառ, թուփ կանաչի:

—Ո՛յ ասաց՝ քեո օրօխօղի աչքեր քեօնէր. որ կնացիր էլ

չես դառնա. բլբուլ կուշ գեօ Ֆոանգի երկիրն է. եան կուգեան՝ եան չիւմ խասնես դա կը մեռնես:

Առաւտուն էր, Միրզա-Մահմատ էլաւ տը էրթէր. կնիկ չի թօղ. էն ուսմտար էր, կը խասկընէր. ասաց. Տղա, մէ էրթա, ինոնք քեառսուն օր կըքյնին, նոր կըլնեն վեր. ինոնքյ նոր հէրէկ էլած վեր. քեառսուն օր տը մնաս ըստեղ, նոր էրթաս:

Քեառսուն օր Միրզա-Մահմատ մնաց էտա տեղ. քեառսուն օր որ թմմաւ, կնիկ ասաց. Դէ էլի կնա: էլաւ, խէծաւ ձին. շատ կնաց, քիչ կնաց, Աստուած կիտի, խասաւ Ֆոանգի երկիր:

Ճամբախ կէրթէր՝ վէրի ոչխարմ էլաւ, փախաւ ուր յառջնէն: Միրզա-Մահմատ ասաց՝ ոլլա չիւմ ես էսա վէրին չըպոնեմ, չըմ էրթա: Լարեց կնաց խասաւ Սպահան թագաւորու երկիր, ինգեաւ մէջ ջանավարներաց. ջանավարներ (կենդանիք) ժողվան ինոր պիւլոր. պոնեցին, տարան ուրենց թագաւորու մօտ, ասին. թագաւոր, էսա ինչ պան ի մենք պոնեցինք:

—է՛յ, ասաց թագաւոր, իտոնք էլ հիսան են, կապրին մե պէս:

Միրզա-Մահմատ սկուն կծկաւ, տէսաւ որ ջանավարներ չորս կողմ պոնած, կայնած են:

է՛յ, ասաց թագաւոր. Միրզա-Մազմատ. մի վախենա, արի մօտ ձի. ասա՝ դէ, խէր ըլի խողածին. քեռ անուն ի՞նչ ի:

Ասաց. Միրզա-Մահմատ ի իմ անուն

Դէ ասա՝ տիւ ինչի էկար ինգեան ստա:

—Ասաց. Տը էրթէ բլբուլ կուշին պերէ. ինկա խաչալի յիտև:

Ասաց՝ դէ կաց էս տեղ:

է՛յ, խօրօտ տիւ մասի, որ ինոնք Ֆոանգու թագաւորու խնամիքն ին: էլաւ նամակ օրօխկեց ասաց. ոլլա հալ կսէն, սկնա, էկած դըխ բլբուլ կուշին, ի՞նչ կանէյք արէյք, իշար կացէյք: Մարդ օրօխկեց, Միրզա-Մահմատ իտի խետքեր օրօխկեց էնտեղ ինչ վէրի ոչխար լարեր էր:

Ֆուրդատէք էկան Միրզա-Մահմատի յառջև պոնեցին: Դէվու կնիկ ում իթալ, տէսաւ Միրզա-Մահմատ գեօ գեախնի որ պըռնեն: էլաւ մարդ օրօխկեց, Միրզա-Մահմատ առեց իպե ուր մօտ, պախեց չիւմ իրեյք տարի որ Ֆոանգտէք ինոնց. յոյս, ապաւէն կտրեցին Միրզա-Մահմէտից:

Դէվու կնիկն ասաց. Դէ դօրիս էլի, կնա. ինոնց քյնելու օրն ի, ոլա չըվախենաս, ինոնց ճնճղուկներ ճամբիս էնկող-էնկող քըյներ են: Կէրթաս դարգիսի դօան վըէն պառկերի աղւէս դէրգեան (դոնապան). մէյ խատ լանգէյմ (աքացի) կըզանես աղւսու փորի

վրէն, որ ակխաւ, էն հայ կը տա, տիւ փախի, թէ չէ կը վառեն, որ չակխաւ. տիւ քշի, կնա քեաղայք:

Միրզա-Մահմատն էր, քշեց կնաց էն երկիր, աղորթ որ տէսաւ, ճամբխի էն կող էն կող ճնճղուկներ քյներ ին մէյ մէյ գեօմշի չափ. խասաւ դարգխի դուռ, տէսաւ աղւէս քյներ էր, քեանի որ ջախտ կէր, լանգէյմ իզար վըր աղւէսու փորին, վըրոց ընկաւ ինե. աղւէս չակխաւ. մէ դիրասաց՝ հայ ջան չեն ակխե, քշեց գնաց քեաղայք. մտաւ խաս բաղչէն, առեց բլրուկ կուշ, էլաւ վըր դռան. էյ ասաց՝ ես ինչիս էրթամ. առանց պանմ խասկնալու. վաղ կնացի տուն, դիմելի մէջ ձիկ խառցուցին ասին՝ ի՞նչ չկէր, պատմեմ ինոնց, չըն ասե որ կնաց բլրուկ կուշին գեօղցաւ, իպե: էլաւ բլրուկ կուշին տարաւ խի ուր տեղ, ինգեաւ մէջ քեաղքին կան էկաւ (շրջագայեց): Քշեց կնաց մէ քեօշկմ տէսաւ:

Կնաց տէսաւ թագաւորու աղջիկ գեօ քյներ ի, ոսկէ շամդաններ դրիր են ոտքերաց տակ ու գլխու վիրե:

Իրիշկաց փառչըմ էլ գեօ դրած դա, ոսկէ խնձոր գարկած ի պէրան. սիւլտակ չաւրէմ (թաշկինակ) քաշած վըր հիրիսին, լիւս տւե պատեր, սկում խօրօտ ի, հօղի պատեր կանաչ կարմրով նխշած որ դունիադա սկուն պան չկայ:

Միրզա-Մահմատն էր ինչ արաց. իպե արծթէ շամտաններ, ինչ ոտքերաց տակն էր, իտի գլխուն, ինչ գլխուն էր, իտի ոտքերաց: Զուր խմաւ. կըծմ իզար խնձոր. աղչկայ հիրես իւպաց, պագեյց. ինոր պոկներաց տեղ սիւլացաւ. այ ասաց՝ խոզէ (երանի թէ) ես ըսկընա չանէ, աղջիկ պէսուռ արի, ետ քեաշւեց, էլաւ տիւս. քշեց, կնաց մէկ էլ հօգէն, տէսաւ թագաւոր քյներ ի ուր վաղիրի խետ, այ ասաց՝ ամօթ ի թագաւորու կնիկ ստեղն ի, արաց որ՝ տը դառնէր, կճկըճոց ընկեաւ հանիք (առաստաղ), դառցաւ, տէսաւ որ, վիշափմ կիշնէր տակ, հա հատէր որ թագաւորուն ուտէր. համան խասաւ ուր խանչալն իզար, պվոնեց (մխեց) վըր սան. էթօղ էլաւ կնաց, բլրուլն առեց կնաց:

Շատ քիչ Աստուած գիյտի, իրե կնաց Սիւլտակ դէվի կնկայ մօտ. կէրան, խման չիւմ իրիկուն, իրիկուն տեղ էթալ, պառկան:

Աֆանդըմ, խարիր տարւան խին պամպակ էր քյգեց, էտաւ տիւցէն էլաւ առեց Սիւլտակ դէվու կնիկ, կնաց մօտ Կարմիր դէվու խող: Թէ ամիսմ, թէ էրկու, միաց մօտ Կարմիր դէվու կնիկ. էլաւ ինոր տուն, տեղ, մալ մուլք հըմէն իպառց (բարձաւ) քշեց կնաց մօտ Սե դէվու կնիկ. էլաւ էն էլ իպառց, կաստ ինոր խօր խողին արաց էկաւ: Կնաց, կնաց մօտ էն Պապիկ, ասաց. Բարե քե, Պապիկ:

Պապիկ ասաց. Օ՛յ պարով, խէրով, կանաչ կտրիճ ջնէլ, տիւ պարով էկար, չիւմ էսօր վով որ կնացե էն ճամբխներ, էլ ետ չիկե, ետ չը դառցեր ի, տիւ ի՞նչիս տանցար էկար:

— Պապիկ, ասաց տղէն, գեալօ քեյ պանմ խառցուցեմ, էն լաճեր որ էն օր խետ ձիկ էկան ստեղ, կնացին, էլ ետ դառցած են:

— Չէ, ասաց Պապիկ, որ տիւ կնացիր, էլ ինոնյք ետ չեն էկած:

— Է՛յ, էդա չէլաւ. ես մէնակ էրթամ, իմ խէր տասի, ապա ձւր են քեո ախպրներ, ի՞նչ ջուղապ տամ:

— Ասաց. Պապիկ, տիւ կանաս էսա տաւրներ կօռես (կառա՝ վարես) վեր իրար չու՞մ ես էրթամ էն մարգեր առնեմ գեանմ:

— Ո՞ւ, ասաց Պապիկ, հըմէն առաւտուն կըթօղնեմ արօտ, իրիկուն էլ կըժողվեմ:

Մէյ դիր Միրզա-Մահմատ խէժաւ ձին, ուր բար (երես) իտու դըխ ջոչ ախպէր: Կնաց երկրներ ֆոաց, խարցնելով, կնաց մէյ խատ քեաղայք, տէսաւ մարգմ գեօ կուլի (աղբի) կողով շլկե. տըյքտէյքեալով կը տանէր:

էն ինոր ճանչցաւ, ասաց. էյ շիւար խօտաղ, քեո հախն ի՞նչ ի:

Ասաց. Փառք Աստծու, բօլ ի. տարին մէկ չափ ցորեն, մէկ չափ շուղ, մէկ չափ գեարի, իրեյք կտոր խալաւ ի:

— Է՛յ, ասաց, որ ես քեյ տարին խինյգ խարիր ոսկի տամ, ձիմ առնեմ քեյ, թվանք (հրացան) առնեմ քեյ, տը գեաս մօտ ձի եմ պաղրգյնի (վաճառական) խամար էլնես նոպատար (պահնորդ):

— Ո՞ւ, ասաց, կըգեամ. համան կօղովն իթալ, իթօղ էնտեղ, էլաւ կնաց, տարաւ սէրսուփմ համամլամիշ (բաղանխսում լուանալ) արաց. սէրսուփ խալաւ խագիւց, ձիմ առեց, խետ ուր ախպոր քչեց, կաստ արաց Չինմաչինու երկիր կնաց:

Կնաց էն երկիր, էլաւ տիւս, տէսաւ խօտաղմ էլ զօռպա խամալիկմ (սափոր) շլկեր էր դըյքդըքեալէն կըտանէր:

Ասաց. Պարե քեյ, խօտաղ, տիւ էլ չը՞ս իգեա մօտ ձիկ խօտաղ, տիւ էլ չըս իգեա իտոր պէս քեյ խալաւ, ձի առնեմ, թվանյք տամ, գեաս իմ տաւարներաց պահպանութեն անես:

Ոտաաղն էր ասաց. Ո՞ւ, ես իտոր տիրու խէրն անիծեմ, խամալիկ տփեց գեյտին. ինոր խետ քչեցին կնացին, խասան մօտ պապիկ:

Դօրսւան, առեց ուր ախպէրներ նստաւ: Իրիշկաց ասաց. Ա՛յ ախպէրներ, տիւք ձի չըք ճանչնայ, ես ձեր ախպէրն եմ. առ-

էյք ձե մէյ մէկ կնիկ: Զոչ գէվու կնիկն իտու ջոչ ախպօր: Միջ-
նեկն իտու միջնեկ ախպօր, պզտիկ գէվու կնիկն էլ առեց ուր
խամար:

Էլան ինոնց պեռներ պառցին քշեցին, կնացին. որ ինգեան
ճամբախ, էրկու ախպէրներ մնացին հիտու, ասին. Տնաշէն, մենյք
տը էրթանյք մեր խօր մօտ ինչ տը ասենյք: Էն էկաւ մե խօտաղ
տեսաւ: Մէկէլ ախպէր ասաց. Տօ ի՞նչ տը ասենյք, ի՞նչ տը անենյք.
էրթանյք էնատեղ մէկ չեանձ Քերձա (գիւղի անուն) դաշդ որ
ճուր չկայ, մէկ խոր ի, դաշ (առաջ) ես կըմտնեմ մէ փշուր,
կըպօռամ, եաման ես կըվախենամ, դօրիս տիւ մտի, տիւ
էլ սկուն արա, էլի տիւս, դօրիս էնիկ կասի՝ ես կըմտնեմ: Ինչ
որ կըմտնի ճուր կըխանի, կըխմենյք, կըպոծնենյք, քեարմ կըքեա-
շենյք վրէն, կըթօնենյք կէրթանք:

Ասաց. Խն, ոլա ախպէր, սկուն էլ կնի: Համան դանկիւմ
զարկին կնացին, ախպօր խասան, կնացին քեանձ մեր դաշդ, մէ
անշուր դաշդմ էր՝ նստան: Ասաց ճոչ ախպէր. ճուր քեաշենյք
մեր տաւրներ ջրենյք, էլ ճուր չկայ: Դօրիս ճոչ ախպէր ասաց.
Ես կըմտնեմ ճուր կըխանեմ, խմենյք: Զվան թալին ախպօր մէջք
կախեցին խոր մէ փշուր, պօռաց, ասաց. Ես կըվախենամ.
քաշեցին տիւս: Դիօրիս (յետոյ) պստիկ ախպէր մտաւ, ճուր քեաշեց
խման, յէտին դրուն (ի վերջոյ) չվան կտրեցին շըրըփ, ախպէրն
տփեցին մէջ խորին. սալմ քեաշիցին վըր պէրնին, էլան կնացին:

Էտոնյք կնացին, քշեցին, շատ քիչ Աստուած գիյտի, տիստն
մէյ քեօշկ սարէմ, Փալաքիյ քեօշկն ի. ճոչ ախպէրն ասաց. Արի,
ախպէր, նստենյք էս տեղ, էսօր մեր խացն ուտենյք, մեր կայվէն
խմենյք, նոր առաւտուն ընենյք ճամբախ էրթանյք:

Իտոնց կարվան թափեցին կնացին. տէսան իտեանց սե
ղէվն էկաւ, ասաց. Կնիկ, էդա ի՞նչ մարդ են մեր տիւս:

—Ասաց. Ապա ես գիյտեմ, ճամխիրդ են:

—Էյ, ասաց, ձէն մածէ, ձի խօրօտ ճաշմ էկած է:

Մնաց չիւմ առաւտուն՝ տէսաւ իրեյք խատ կնիկ էրկու
մարդ է, ասաց գէվ ուր կնկան. Կնիկ, էսոնյք դէլ խօրօտ ուտ-
վելու չըն իգեա, մէ խօրօտմ շախենք, նոր ուտենյք:

Թնդ էտոնյք մնան էտա տեղ, մենյք դառնանյք, էրթանյք
վըր Միրզա-Մահմատին, տեսնանյք ինոր հալ (վիճակ) ինչխ իս

Միրզա-Մահմատն էր ամիսմ մնաց խորի մէջ, ասաց. Աստ-
ւած, ապա իմ հալը ինչխ տը էրնի:

Մնաց որ ծանգր բազրգեանմ էլաւ, էկաւ թափեց էն խօրի
պէրան ասաց. Էլ ուրիշ տեղ հուր չկայ, նստենյք, հուր քեաշենք,
խմենք, նոր ընենյք էրթանյք:

Մնաց որ փարխաջ տը կախէն ճուր խմէն. Միրզա-Մահմատ պօռաց, ասաց. էյ, վով էյք, ճուր ես կը քեաշեմ, մարդ մը մտնէյք: Ճուր քեաշեց, հըմէն խման. ինոնց տաւրներն էլ ջրեցին, հետին փարխաջին նստաւ ինե՛ ասաց. Դօրիս տիւր քեաշէյք: Քեաշեցին, դէ, դէ, դէ, ոլլա քեաշեցին տիւս, տեսան Միրզա-Մահմատ:

Բազրգեհան ասաց. Տիւ վով ես:

Ասաց. Ես էլ չըմ գիտէ, ձի նէա խէր կայ, նէա մէր, նէա մարդ. ես ձի էսա խորի մէջն եմ տիս:

— Էյ, ասաց, չըս ընի ձի խամար լաճ, ձի տղա չկայ:

— Ասաց. կխեմ:

Ձեռք մէրսուփ խալաւ խագիւց. չիւմ բազրգանի մարդեր մէկ մէկ ձի պառնէն, էն եօթ պեռ կը պառնէր: Էյ, ասաց բազրգեհան, վաստկայ:

Էլան ինոնց բեռ բարխանէն քշեցին կնացին, խասան էն քեօշկ սարի տիւս: Տէսաւ Միրզա-Մահմատ որ ուր ախպէրներ պոված էնտեղ, էն ինոնց ճանչցաւ, ինոնք ինոր չճանչցան:

Բազրգեհան ասաց. Ընցնենյք էրթանյք:

Ձէ, ասաց Միրզա-Մահմատ, մենյք էլ վաղ կէրթանյք:

Էլմ էլ իրիկուն դէվն էկաւ, դուռ իպաց, կնիկ էխան տիւս, ասաց. Կնիկ, էսա ինչ մարդեր են մեր տան մէջ:

Ասաց. Ես չըմ գիտէ, ես էսա տան մէջ չիւմ իրիկուն պըռնաւոր եմ:

Ասաց. Ձէն մ'ածե, կլաւ նէճիրմ (որս) ընգեաւ իմ ձեռ:

Մնացին չիւմ առաւտուն. դէվն էլաւ քշեց մէջ միլթին. Միրզա-Մահմադ խասաւ յառջե, ասաց. Էյ, ինչ կուգես:

Ասաց. Ձե տը ուտեմ, ինչ տը անեմ:

Խասան հերար, չիւմ իրիկուն Միրզա-Մահմատ դէդէ վոլլա դէվուն տփեց պեյտին, վիզ կտրեց, կնաց տուն, ասաց. Տիւր ինչ մարդ էք:

Ասին. Ճամխորդ ենք:

Դէ, ասաց, էլէյք կնացէյք ձեր տներ, ոլա, էսա դէվու կնիկն էլ տարէյք տուն:

Մասե բազրգեհան էլ կէրթէր, դօղրու կէրթէր էն քեաղայք: Կնացին խասան քեաղայք: Ասքյրով էկան, առին տարան, բլբուլ կուշին դրին բաղէն, ինչ ձէն էխան տիւս՝ թէ թուփմ կանաչ խոտ կէր, էն էլ հըմէն չորցաւ:

Դօրեալան ինչ սիվտակ դէվու կնիկն էր՝ մտաւ ուր հօտէն, գէհիր պոնեց ձեռ, դուռ շինեց, սե քեաշեց ֆնաց: Ինչ էն էրկուն էն՝ առին ինոնց կըյկտիր, կնացին քէյֆ արին: Մնաց հէվարին

բազրգեան էկաւ, թափաւ էն քեաղայքի մօտ: Էնոնյք թօ մնան էն տեղ, մենյք երթանյք վէր Ֆռանգստանա քեաղքիյն:

Ինոյնք էլ ակխան, էլան վեր, տէսան որ բլբուլ կուշին տարիւր են. ոսամ թալին, ռամն էկաւ կայնաւ վըր Ռօստամու խօր քեաղքիյն: Թռան էկան քայղքի պիւր պոնեցին. Ֆռանգի թագաւոր կանչեց ասաց. Վով իմ բլբուլ պիւրե, թօղ գեա իմ ջուղապ տա: Հն հայ կուգեաթէ չէ, էսա քեաղայք սրէ կնցուցեմ:

Ձոչ լաճն ասաց. Տօ, բարօ, ես եմ պիւրե, ես կէրթամ ջուղապ կուտամ ինոր:

Էլաւ կնաց թաղաւորու մօտ, ասաց. ես եմ պիւրե:

Ասաց. Տիւ թնչի պիւրիւր:

Ասաց. Ձարկի, կտորի, առի էկայ:

Թագաւոր սիլէմ (ապտակ) իզար վիզ քէյթրվաւ, պոնեց էթալ էնտեղ, ասաց. Հն հայ, եսն ինոր տարող կըգեա՝ եան չէ էսա քեաղայք հըմէն կաւիրեմ:

Դօրիս խէր կանչեց միջնեկ լաճուն ասաց. Տղա, թնչի էք պիւրե. արի կնա ջուղապ տուր:

Ասաց. Բարօ, ես եմ պիւրե, կէրթամ ջուղապ կըտամ:

Էլաւ կնաց, թամանդէմ իթալ, կայնաւ. թագաւորն ասաց. Խէր ընի, թնչի ես իկե:

— Իկիրեմ ջուղապ տամ քեյ:

Դէ ասա, ասաց թագաւոր, բլբուլ կուշ ինչի պերիւր:

Ասաց. Ես էրկու բեռ ոսկի տվի, առիցի էկա:

Թագաւոր սիլէմ իզարկ, էն էլ էթալ էն տեղ: Հն հայ, ասաց, էրկու սհաթ մնաց որ էսա քեաղայք տը աւիրեմ, տը վառեմ, շոտ ձի ջուղապ տվէք:

Մէկ տիւր բազրգեան էլաւ էկաւ, ասաց. Պառցէյք էսա քեաղքից էրթանյք:

Ասաց. Խէր էլնի, բարօ, թնչի:

Ասաց. Ոլլա, հալ խէքեաթ սկնա, Փրանգայ թագաւոր իկե կասի. Եան կասէք բլբուլ կուշին վով ի պիւրե՝ գեա իմ ջուղապ տայ, եան չիօ, էսա քեաղայք էրկու սհաթից սօրա կըկտրեմ:

Ասաց. Բարօ, մարդ կայ որ խէր կանի, խաչօխնայ կանի, ես էլ տը էրթամ խէրի խամար, պալքիյ էսա քեաղայք աղատեմ:

Խէրն ասաց. Տօ տիւ թնչի ինոր ջուղապ տը տաս. էն բլբուլ կուշ պիւրող տը ընի, չէ չիօ կսպանի քեյ:

Ձէ, ասաց, տը էրթամ:

Էլաւ քշեց կնաց թաղաւորու մօտ, թամադէմ իթալ, կայնաւ:

Թագաւոր ասաց. եւէր ընի, ի՞նչ կայ, խօրօտ լաճ:

Ասաց, իկեր եմ քեյ պատասխան տալու:

Ասաց. Դէ, ասա խեմ. ի՞նչիս ես պիտի բլբլի կուշ:

Ասաց. եմ ձին խէծայ, կնացի հիսնի խողից տիւս էկայ, կնացի դէվէրաց խող. կնացի կարմիր դէվու խող. կարմիր դէվ սպանիցի. կնացի ինոր քեօշկ սարէն պառկայ, ինոր կնիկ էկաւ մտաւ խետ եմ կըշտին. ես թուր քեաշեցի դրի մէջ ձի մէջ էն, ասի. Ձէ, չիւմ իմ մուրազ չը կատարեմ, խողածնի մօտ չըմ պառկի. որ չըս աւադա ահա գյսկօ կարմիր դէվու ականջներ: Էնտուց էլա կնացի Սե դէվու խող, նստա վըր աւազ կուլաթին, աղչիկմ ձի խաց իպե, չըկերա, ասի. Թօ ձեր դէվ գեա խինյք ի՞նչ կանի, թօղ անի: Էն էլ սկուն սպանեցի, կնացի քեօշկ պառկայ, էլա կնացի. առաքեյ ինոր ականջներն էլ, ականջներ իթալյառջկ: Էնտեղից քշեցի, կնացի, Սիվտակ դէվու խող. նստա խաց կէրա, ճուր խմեցի, չիւմ իրիկուն նստա էն տեղ: Իրիկուն էլմ էլ ձի խաց պիրին, ասին. խաց կե գնա, քեանի Սիվտակ դէվ չիկեր ի, որ էկաւ, քեո ճոչ պրդուճ պզտիկ ականջ կըգնի: Ասի որ սկուն ի, ես տեղ չըմէրթայ: Իրիկուն Սիվտակ դէվ էկաւ բարդի ծառմ վէր թիվին դրած. առաւտուն էնոր խետ էլանյք կոիւ, ինոր էլ սպանեցի, թողի կնացի քեօշկ սարէն պառկայ, թուր դրի մըջ ձի մէջ դէվու կնիկ: Առաւտուն էլա պիտի դէյ. վէրու խազալմ ձի ոսստ իրե. լարեցի տարա ջանավարներաց երկիր խանի տիւս: Ձի պոնիցին տարան մօ ինոնց թագաւոր. թագաւոր էլաւ ձե նամակ օրօխկեց. տիւ էկայք իմ յառջև կտրիցիք, դէվու կնիկ ումդարէր, էկաւ ձի տարաւ. իրեյք տարի պախեց, էլ մէլ օրօխկեց մօտ ձե. էկա ձեր դոնապան աղէկսն էր, լանգէյմ զարկի չակիւսաւ. մտա քեաղայք, էկա քեո աղջկայ քեօշկ, էն պառկեր էր, շամդաններ դրեր էր ոտքերի տակ, փոխեցի, խնձոր կծեցի, ճուր խմա, պաքիյցի սիվցաւ իմ պոկներաց տեղ. էլա էկա քեօշկ, տիւ քեո կնիկ քյնիր էք, դառցա տը էլնի տիւս. մէկէլ վիշապմ սնից կիջնէր տակ, խասա զարկի եմ խանչալով պիվոնեցի վըր սան. թէ չըս աւադա, առ քեո խանչալ գսկօ եմ մօտ. խանչալն էխան իտու: Դառցայ բլբուլ կուշին առի քէլեցի. Էն դէվերաց մալ մուլք, կնկտեր բարձուցի էկա, էկա խասա մօտ պապիկ. Գիւլֆաթ (ընտանիք) թօղի պապկէ մօտ, կնացի եմ ճոչ ախպեր Ռուսաստան խօտադ էր, կու կըթալէր, առի կնացի. միջնեկ ախպէրն էլ Չինմաչինու երկիրն էր. ճուր կըկրէր. ինոր էլ առի դառցա, էկա մէ մէկին մէկ դէվու կնիկ տիցի: Պզտիկն էլ առի ձի. էկանյք ճամբախ իմ ախպէրներ մնացին յիտե, խօսքեր արին մէկ, ասին մեր ախպէր սպանենյք որ չէրթա մեր սըռ թալի

տիւս, խօսսպանիցին, թալին խոր, թողին կնացին: Ես էլ տիւս էլա, բազրգեանի խետ էկայ դէվու տան մէջ, ինոնյք էստեղ պըռվիր էն, դէվն սպանեցի, ինոնց թողի էկան: Ես էլ խետ բազրգեանին էկա խասա ստե, որ տիւ դալալ տվիր կանչել, ասիւր քեաղայք կըկտրեմ, որ առաջ վովի, չըգեա պատասխան տա: Ես էլ էկայ՝ ահան գեօ ես գեո տիւ, թէ որ սուտ ասի, եմ վիզ քեո առջև մէկ մազ ի, կտրի:

Էյ ասաց, խօրօտ լաճ, տիւ ես պիրե. որ սկուն ի էսա քեաղայք տվի քեյ խաթըր, դէ պիտի ձի խամար Գիւլէի կսէն պիրես:

Ասաց. Ապա ես կիտեմ Գիւլէն դէօր ի որ էրթամ ինոր կսէն պիրեմ:

Ասաց. Գեօ եօթ ծովու կզղին:

Ասաց. Ձի քեառսուն օր մօյլաթ (ժամանակ) տու, ես էրթամ Գիւլամբարի քսէն պիրեմ: Հէտիկմ Փռանգի թագաւոր իթող կնաց ուր երկիր:

Միրզա-Մահմատ քշեց կնաց էն քեօշկ սարէն, ինչ սիւտակ դէվու կնիկ մէջն էր. էն ռամդար էր, ռամ էթալ ասաց. Կընես կէրթաս, շատ քիչ Աստուած կիտի, կըխասնես ծովու պէրան, սեղանաքեարմ կայ. շուռ կըտաս գեամմ (սանձ) գեօ ինոր տակ, կառնես կը դանես ճուր, ձիմ կըգեա, կըխէծնես, էն թէ քե տանի մօ Գիւլէն: Էլաւ խէծաւ ուր ձին, շատ քիչ Աստուած կիտի, կնաց ընգեաւ մէ խատ մէշէմ (անտառ) դիրմ վէրու խաղալմ ուր ձիու ոտքերաց մեջէն թռաւ տիւս. դիրմ Միրզա-Մահմատ ուր ձին իթող յիտե, կնաց մտաւ հէրիմ մէջ (այրի) ընգեաւ վերու ոչխրի յիտե, մտաւ հէր. էդա հէրի մէջ ընգեաւ վերու հիտե: Խաղալն էր կնաց մտաւ մէջ պաղչիմ. մասե դէվերաց բաղչէն էր, ասաց, ջայնամ, մտնեմ ճուրմ խմեմ նոր պոնեմ: Կզվաւ որ ճուր տը խմէր, խաղալը փախաւ, մտաւ քեօշկի մէջ. էն էլ էլաւ մտաւ քեօշկի մէջ, տէսաւ որ քեառսուն դէվ նստած դիւան կանեն:

— Ասաց. Բարե ձե, դէվեր:

— Աստծու պարին՝ Խնչ կուգես:

Հայ հայ, եան եմ խաղալ տռէք, եան ձե կը սպանեմ, շուտ արէք:

Տիւ մասի որ խաղալը դէվերաց քեօրն էր, հա կէրթէր, մարդեր կըխապէր, կըպիրէր դէվեր կուտէն:

— Հա, հա իմ խաղալը. եա ձե հըմեն կըքեաշեմ սուր:

Դէվեր իրիշկացին մէկ զմէկու յիրես, ասին. սկնէմ ժաման-

նակ մարդ չըր իգեա ստեղ սկնա ասի. կայ չկայ էսա զօռպա մարդ ի. ձէն մխանէյք, խինք ինչիս կըլնի սօն (վերջ):

—Ասին. Ջանըմ, մենք խազալ չընք տիսն:

—Ձէ չըմ գիյտե, տը պիրէյք:

Դօրուս դէվեր էլան կնացին, աղչիկն առին էկան. ասին. էսա մեր քեորն ի, էն խազալ կըլնի սէյրի (դիւթուած) կէրթա դաշտ, կան կըգեա:

Ասաց. Ձէ, էն խազալ կուգեմ, չէ չիս ձե կը քեաշեմ սուր:

Նաչար վէրէյնտեր կըկտրի, կասեն. Աղջի, մէ ինոր առջե էլի սէրի, որ էնի խաւատայ:

Աղջիկն ի էլմ էլ կէլնի վէրու խազալ, նոր էնի կաւատայ էյ կասի, դէվեր, ես էլ կէլնեմ ձե ախպէր, կմնամ ստա:

—Դէ լաւ, մենք էլ սկուռն պանմ կուգենք, դէ տիւ կաց տուն, մենք էրթանք նէճիւր (որս): Ալա էսա էրկու կաշէ տկեր տար ոտմ ճուր պե, որ մենք գեանք խմենք:

Դէվեր էլան, կնացին նէճիւր, Միրզա-Մահմատ էլաւ տկեր առեց, տէսաւ ինչ. հիւրար կանա տայ. մնաց դա. իրեկուան դէվ ախպէրներ էկան ասին ճուր պերե՛ր ես. կասի չէ, ինչի՞. սո, ասաց, վով ձե խամար դայիմ ճուր տը կրի որ խմէյք. սկուռն ամանմ պե-րէյք որ մէկ դիր էրթամ եօթ տիկ ճուր առնեմ գեամ:

Ջոշ դէվն էր ասաց. Տօ վազ (հեռու) կացէք, էսա որ մեր տկերաց անուն կըղնի, կասի պստիկ են, ապա մեր գլօխ ինչ տը խանի: Դէ որ սկուռն ի՛ վաղ կնա ցախէ, պե կեր իփենյք: Միրզա-Մահմատն էր էլաւ կնաց, չվան իթալ մէշի (սնտառի) պիւլոր, կապեց, էկաւ տուն: Ասաց. էկէյք էրթանք ցախեր տվէք իմ քեամակ, գեանք: Դօրիս ախպէրներ քեառսուն էլ էլան կնացին, տէսան որ չվան թալե, կապե, կասի՝ տվէք իմ քեամակ. սո, կասեն, Աստուած քեո խիմ չը քեակի, մենք էսա քեօքյով (արմատով) ծառեր ինչիս տը տանք. քեո քեամակ. թող, պապօ, թող, մենք կըշալկենք, կէրթանք:

Դէվերն ին, էլան մէյ մէկ էրկու գէյրան շըլկիցին, էլան կնացին տուն. մէկ մէկու ասին. էսա չէլաւ. ապա մեր տուն իսոր ձեռնով տը քեակենք: էլէյք փախնենք:

Դէվեր մէ տիր էլան փախան:

էսա Միրզա-Մահմատ մէնակ մնաց մէջ էսա տան:

Տէրմ չկայ, ասաց. սո, Աստուած իմ տուն չաւիրի, ես մէնակ մնացի ստեղ ինչ. ես եկա, որ տը էրթէ. Գիւլէի կսէն պիրէ: էլաւ էն տուն տեղ էթող, կնաց. շատ կնաց, քիչ կնաց Աստուած կիտի, հէրից էլաւ կնաց գեղմ խասաւ. տէր Աստուած ես դեոր էրթամ. վոլա ասաց. ես տը էրթամ էսա կտրտած, կողբած տան վրէն: Կնաց

տիւռ իպաց, իրիշկաց, որ չլուտ (մերկ) պառաւմ նստե թօրվան շուրթ. էյ ասաց. պառաւ, մսաֆր (հիւր) չըս շախե:

Ասաց. Մեռնեմ քե, նէա կայ որ ուտեմ, նէա կայ որ խմեմ, դեո՞ր քեյ շախեմ:

Ասաց. Առ քեյ կուցմ ոսկի, տար, կնա մէջ քեաղքիյն, տեղ ջուլ (տեղաշոր) կերակուր առ, արե. ուտենյք, խմենյք, խենյք Աստուած ինչի կանի:

Պառաւն էր կնաց քեաղայք, տեղ ջուլ, կեր, կերակուր առեց էկաւ, կէրան, խման, պառկան քնան:

Գիշեր ծարաւցաւ, ասաց. Մամիկ, պուտմ ճուր տուր խմեմ: Պառաւ էլաւ, շոեց, իտու Միրզա-Մահմատին, խմաւ:

Ասաց. Մամիկ, էսա ճուր սկուն ինչ շօր էր. ի՞նչի:

Պառաւն ասաց. Գեյ մեռնեմ, քեյգնէ ինչ պախեմ Աստծուց, ոլլա շեռ էր տվի խմար: Մեր գեղի ախպրի մէջ վիշապմ կայ, ամեն ուրբաթ օր կըլնի տիւս, մէյ խատ աղջիկմ տը թալենք ուտի որ ջուր գայ՝ պիրենք չիւմ էն մէկէլ ուրբաթ օր: Դօրո՞վ ի (հէրթով) էսօր դօրն իկե թագաւուրու աղչկան: Նազով կէրթայ, ճուր չունենք:

— Ասաց. Պառաւ, ինչ կեախ աղչիկ կը տանեն՝ ձի խապար տաա:

Ասաց. Խա, էն կեախ ինչ թագաւուրու աղչիկ տանեն, կոոց գմրոց կինի քեաղայք:

Ինչ աղչիկ տարան, կոոց գմրոց ընկաւ քեաղայք: Միրզա-Մահմատն էր, էլաւ կնաց. տէսաւ որ թագաւուրու աղչկայ ձեռոտ կապիցին էրկթէ ցից, թողին կնացին:

Միրզա-Մահմատ խարցուց. Աղչի, քեյ ի՞նչի են կապած ըստեղ:

Աղչիկ ասաց. Մա տիւ քեօռ ես, չըստիսնայ որ մեր քեաղայք ճուր չկայ. վիշապ ձի տը ուտի, որ ճուր ըլնի, քեաղայք ծարաւ ի, ծարաւ չը մեռնին. մա տիւ մեր քեաղքէն չե՞ս:

Աղչկայ ոտքեր, ձեռքեր կապից արծկեց, ասաց. Աղչի, ես էսա շաբաթմ ի որ չեմ քնե. իմ գլօխ կըդնեմ քեռ գեոգ կըքնեմ, ինչ կեախ վիշապ կուգեա, տիւս կէլնի, տիւ ձի խան վեր, ես ինոր տըսպանեմ: Միրզա-Մահմատ քնաւ, չքնաւ, վիշապ էլաւ տիւս, հըմա աղչկայ ոտքեր ձեռներ թուլցաւ, հախու ձէն չըկարցաւ խանէր: Սկոււմ էկաւ մեէն էլաց, որ պուտմ արտսունք կաթաւ Միրզա-Մահմատի յիրիսի վրէն, ախաւ ի՞նչ, քիչ էր մնացի որ վիշապ ինոր հըմա տը ուտէր:

էլաւ, վեր թուաւ, քեաշեց թուր, վիշապին պրտեց, կտրտեց, ինոր արնի ջուր էլաւ կնաց: Համա քեաղայք քեաղքով դիպաւ, ճուր կրեց:

Աղչիկ խասաւ ձեռ թաթխեց արնի մէջ, տըփեց Միրզա-Մահմատի քեամկին, փախաւ կնաց տուն:

Խէր որ տեսաւ ուր աղչիկ սաղ սալամաթ տուն էկաւ, ասաց. Հայ կիյտի օռօսպի (անառակ). տիւ քեաղայքմ տաւիրես ինչ ի քեյ խամար:

Աղչիկ ասաց. Պապօ, դալալ տու կանչել որ արնա ջուր չըկրեն, չիւմ վիշպի արուն ցամքիյ: Ոլա սպանեցին:

Լաճն էր էլաւ չինարի ծառմ կէր էտա արալի վրէն, խաւքիւ պոնմ էլ վէր էն ծառին, ասաց. Տը էլնիմ էսա վիշապի կտորներ լցեմ ինե:

Վիշպի կտորներ իլից ինե, պառկաւ էնտեղ, քյնեց թահնայ, ուրնաթ: Տիւ մասե որ էտա ծառի վերվու խաւքն էլ ուր ճտերաց կուրպան կընէր որ կուգէյր վիշապ կուտէր. էլեր էր արեգեական դէմ պոններ էր, մութն էր արե վէր աշխրին, որ վիշապ ուր բոն չըտիսնէր, գէյր ուր ճիտերն էլ ուտէր:

Ինչ տէսաւ սե սայեմ գեօ ուր պոնի տակ, մէ տիր լցլաւ, իրե որ զանէր վերուցէր:

Ճետեր էլան առջև ասին. Աստծու սիրուն ըլնի, մանե, էն մեր դիւշման ի սպանե: Ինչ աչքեր իպաց տէսաւ սե կօնմ գեօ փռած գեյտին, ուր աչքեր խփեց:

Խաւքն ասաց. Խողածին, մը վախենայ. Ինչի քեո մուրազդ ասա, քեո ասելին ասա, ես կըկատարեմ:

Ասաց. Պան չեմ ուզի քեյգնից, մինակ թէ ձի տանես իմ խօր երկիր:

Դէ, ասաց. եօթ խատ դմակ, եօթ կիդր գիյնի առ արի, քեյ տանեմ քեո խօր երկիր: Մէ խատ էլ չախմախ առ խըքեյ-ինչ կեախ որ իմ փառ (փետուր) տաս կրակ՝ ես քեյ կըխանեմ:

Դօրուս Միրզա-Մահմատ նստաւ վըր խաւքու թեվին. իրե խասաւ Միրզա-Մահմատի խօր աշխար էլաւ տիւս, ասաց. Դէ կնա: Չէ, ասաց. Տիւ կնա՝ նոր ես կէրթամ: Խաւք գիյտէր որ էն յետին դրվայ միս հիսնի միս էր, թողեր էր ուր լեզւի տակ չէր կիրե:

Ինչ Միրզա-Մահմատ էլաւ կնաց, թօփալ կը քէյլէր, խաւքն ասաց. Արե՛ իմ լեզուի տէնն խան քեո ճուռ (աղդը) դի տեղ, իմ փառ թաթխի, ճուր քսի վրէն, կը ժրի:

Տօրիս էլաւ արաց ինոր ասածի պէս՝ ժրաւ: Էլաւ կնաց ծովու պէրան, կրակ արաց՝ խաւքիւ փառ իտու կրակ, խաւք Ֆը՛ռ էկաւ նստաւ վրէն, կնաց եօթ ծովու կղզին էլաւ տիւս. կնաց ֆռանկի տիւս էպաց մտաւ ներս, տիսաւ Գիւլսումի Գիւհար գեօ նստե դա:

Բարե, ասաց:

Ո՛յ Աստծու բարին, խողածին, տիւ ինչիւ էկար ըստեղ: Խաւքն ուր թեւով, օձն ուր պորտով ըստեղ չէր կանա գեա, տիւ ինչիւ էկար:

— Ասաց. Ո՛րա հալ հէքեաթ, ես գեամիչի ի (նաւավար) քեամին իզար ձի իպե ըստեղ, իխան տիւս:

Աղջիկն ասաց. Դէ նստի, կե խմի, էլ տիւս էրթալ չկայ քեյ:

Օրմ էրկու, իրեյք, կէրան, խման, մնացին դն. օրմ ասաց. Գիւլսումի Գիւհար, տիւ ինչիւ էկար էսա եօթ ծովու կղզին:

Ասաց. Քեո պէտքն ի՞նչ ի, քեո խաց կե, քեո ջուր խմի, կաց չիւմ մեռնես:

Դէ դէ ասա, ինչիւ տիւ ընցայք էկայք եօթ ծովու կղզին: Դօր տեսաւ որ, սնդկի մէջ մէկմ դրեր են. էրկու շան լակոտ էլ կապեր էն մօտ, փշուանքներ, քեասէյք որ լվէն, կըպիրէն կը թափէն ինոնց առջև: Մնդկէն ծեռմ կէլնէր կուտէր:

Ասաց. Գիւլսումբար, էսա ինչ պան ի, ձի պատմի խեմ:

Չէ, կասի, որ իմ կսէն քեյ անեմ, քեո վիզ տը զանեմ:

էլաւ թուր պատից իխան տիւս, իտի ուր կուշտ. ասաց.

Ահա խետ որ ասեցի քեո վիզ տը կտրեմ, քեո մեղք քեո վիզ:

— Խա, ասա:

— Ասաց. Չարայ չկայ խէտ որ ասի՝ քեո վիզ տը կտրեմ:

— Խա, խա:

— Ասաց. Տօ տիւ գիտե՞ս էնա կնիկ վով ի:

— Չէ, ասաց:

էնիկ իմ կնիկն ի. ես էլ Գիւլստան թագաւորի ախպէրն եմ:

Ասաց. Ես ինչ կանդար որ կնիկ պիրիցի ձի, հրմէն հար (սիրեկան) պոնեցին. ես էլ ասեցի. տօ ես սկուն աղջիկմ տը պիրեմ անեմ ձի կնիկ, որ հրանի կաթ ծծած չըլնի: Ես էլ էսա աղջիկ մեղրով, կաթնով կիրցուցի, արի ձի կնիկ: Դօրսվան ձի էլ իրեյք խատ ձի կէր. իմ ձիեր օր վըր աւուր կը ժարանէն. ես էլ տարին մէկ սէյիս (ձիապան) կըպոնէ, տարին մէյ խատ կըսպանէ: Դորուս մէկ օր էլաւ Գիւլխան չաչալմ պոնեցի, արի խօղաղ. տիւ մասե, ինոր մօտ քյնու ուլնիկ կէր, գիշեր կըթալէր իմ աւանջներ, կըխէծնէր ձին, կէրթէր մօտ դէվեր, ուր պան կըտիսնէր կըթօղնէր կըգէյր, քյնու ուլնիկներ կըխանէր, իմ վիզ կայիմմ կը գյրկէր կասէր. Ախ, մեռնեմ քեյ, ես քեյ պէս մարդ գեօր տը գնանեմ:

— Սկուն ի՞ Գիւլամպար:

— Խա, ձէն իտու ներսանց:

— Տօ խայ, էլ չըմ ասի. քեյ չըմ սպանի:

Չէ, ասաց. ասա, թայլա ձի սպանի:

Ասաց. Տօ մարդ, արի մանե, մըլնե, քեյ տը սպանեմ:

Չէ, ասա թայլա ձի սպանի:

Ասաց. Օրմ էլեր էր քյնու ուլնիկմ թալեր էր իմ աղանջ, մէկ էլ չաչլու աղանջ. կնացեր էր չիւմ առաւտուն. մեր ձեանք կայնեցուցիր էր ցրտու յառջև, առաւտուն խիծեր էր, իկեր էր: Ասի չաչլիկ, քեյ կսպանեմ. էսա իմ ձեանք ինչլ՞ կըժարանան:

Ասաց. Ախ, ձի մսպանն չիւմ վաղն էլ ես քեյ կասեմ:

Մնաց մէկէլ օր չաչլիկ չէր քյնե, ինչ իմ կնիկ քյնու ուլնիք պիրեր էր թալեր էր ինոր աղանջ, էն համան շոտմ խաներ էր տիւս: Իմ կնիկ խեծեր էր, կնացեր էր: էն էլաւ էկաւ մօտ ձի, ասաց. Աղա, աղա, իլի վեր, քեո կնիկ կնաց: Կնացի ձիմ ես խէժայ, մէկ չաչլիկ, քշիցինք, կնացիյնք, ձիեր սովրիւքն, տօղրու կնացին էն հէրի տիւս կայնան: Տէսա գեօ դէվեր հըմէն պառկած էն թալե վըր ինոր, էն թալե վէր ինոր, չիւմ իկե դռան հետե ինկե: Իմ կնկնից էլ էրկու լաճ էլած, մէկ թալե էն ծիծ, մէկ էն ծիծ, թայնայ պառկած քյնած: Հէտի դօրսւան ես մտա ներս, հըմէն սրպեցի, էրկու լաճու վիզ կտրեցի, թալի խուրջու մէջ, առի պիրի կախեցի սնից, էկայ պառկայ: Առաւտուն աղխա էլմէլ իմ վիզ գեօ գյրկե կըպաքիյ կասի. Ախ Գիւլ-Սուսամբար, էլ մըջ աշխրին քեյ պէս իրիկ ճրտեղ կնդնեմ. գեօ կուլա, կուլա որ ինչ ասես, տօ ընչի կլաս. ասաց. Ախ, ձի քեառսուն ախպէր կէր, էրկու էլ ախպօր լաճ սպանած. տօ քեյ ճրտեղէն ախպէր, տիւ նախըրճու աղչիկ էր, քեյ նէա խէր կէր, նէա մէր, ես ոսկով կշռեցի առի:

—Ասաց. Չէ: Ես էլ իմ սըռս տիւս չթալի. առի իմ կնիկ, խէժա ծովու ձին, փախա էկա ստեղ: Իմ կնիկ դրի մէջ սնտկին, էրկու շան լակոտ դրի ինոր առջև, մնաց էն տեղ չիւմ Բրիյստոս գեա դատաստան: Ահա էսա ի Գիւլէի կսէն. դէ արի քեոյ վիզ կտրեմ:

Ասաց. Աղէկ, կայնի մէկ էրթամ ծովի հափ աղօթմ անեմ, նոր իմ վիզ կտրի:

Էլաւ. կնաց ծովի հափ, մաղ իտու կրակ, խաւք ֆըռ, թռաւ, էկաւ էնտեղ, նստաւ վըր քեամկին, թռաւ. ասաց. է՛յ Գիւլիսամբար, ես կնացի, մնացիր պարի: Գիւլում էլաւ տիւս, թուրմ իթալ չըպոնեց, մէկէլ իթալ՝ չըպոնեց. մէկ դիր էլ Գիւլամբարին դիպաւ, էլաւ էրկու կտոր մնաց: Էկաւ խասաւ ծովի էսա տեխաց պէրան, խաւք թռաւ, լաճ էլաւ կնաց. մէկ օր մնաց որ տը խասնէր:

Մենք դառնանք վէր Փռնգայ թաղաւորին:

Քեանսունն օր ընցաւ. ֆռանկներ աղխան էլան, կնացին, էլմէլ քեաղքի պիւլոր բռնեցին, ասին. Դէ եան Գիւլէի կսէն, եան քեաղաք կըկտրենք:

Միրզա-Մահմատ կնաց, կայնաւ թագաւորու յառջև. ասաց. էկայ. թագաւոր ապրած կենաս:

—Աղէկ, դէ պատմի խեմ, ինչիս կնացիր, ինչիս խասար. Բնչիս պիրիւր, ասա:

Միրզա-Մահմատ ձեռ իտի սրտին նստաւ, մէյ մէկ պատմեց.

«Էլա կնացի: Շատ կնացի թէ քիչ, խասա մէյ խատ մէշիմ մէջ. վէրիմ ձի ռաստ էկաւ, լարիցի, տարա մտուցի հէրիմ մէջ. կնացի տիսա քեանսունն դէվ կէն էնտեղ. էն վերին էլ ինոնց քեորն էր: Քիչմ մնացի էնտեղ, թողի էնտեղից կնացի գեղմ: Պառ-վում տուն էլա մէյվան (հիւր): էն քեաղքի մէջ ջուր չկէր խմին. կնացի դեօր թագաւորի աղչկայ խաթրին, զարկի վիշապ սպա-նիցի, աղջիկն ազատի. վիշապու կտորներ լցի ծառի վրէն խաւքի պեոնի մէջ՝ ձտեր կէրան: Ինոնց մէր իջաւ տակ, որ ձի պիտի անէր կտոր կտոր: Ձետեր էլան առջև, ասին. Մանե, էնիկ մեր դիւման սպանեց: Խաւքն ասաց. Ի՞նչ կուգես, ասի. Ձիկ տար մեր երկիր. իտի վր որ թեվին, իպե մեր աշխարհ էխան տիւս. փառմ իդի եմ ջօպ, ասաց. Ինչ կեախ որ քեյ լաղըմ կէնի, տո՛ւ կրակ ես քեյ կըխասնեմ: Ես կնացի եօթ ծովու պէրան, նստայ, փառն էր տվի կրակ, խաւք ֆըռալէն իջաւ, նստայ վրէն՝ թռաւ, ձի տարաւ եօթ ծովու կղզին իտի: Կնացի մօտ Գիւլամբար, նստաւ՝ ուր քսէն ձի արաց, պրծաւ, ասաց. դէ էլի, քեո վիզ տը կտրեմ:—Ասի. Աղէկ, ձի իզին (հրաման) տու, չիւմ էրթամ տիւս ա-ղօթք անեմ, կեամ, նոր սպանի: Էլա կնացի ծովի հափ, փառ տվի կրակ, խաւք թռաւ էկաւ. նստայ վէր ուր թեվին. ասի. մնացիր պարի, ես կնացի: Էլա Գիւլամբար թուր իթալ իմ յիտե, չըպոնեց. մէկէլ իթալ՝ չպոնեց, մունջ տեղն ու տեղ պատուաւ: Ես էլ թողի էկա, էլայ տիւս:

Ասաց թագաւոր. Դօրիս խալալ սրտով բլբուլ կուշին տվեցի քեյ:

Ինչ ասաց թէ չէ, բլբուլ կուշ կանչեց. էն ծառ ծաղկը-ներ որ չորցիր էն մէկ տրուց կանաչըցան, հրմէն ծառ ծաղիկ մէկ գեոն առեց: Էրունք-թռչունք ուրըխցան: Դեօր էնիկ ֆռանգի թագաւոր էլաւ կնաց ուր երկիր:

Մենյք դառնանյք վըր Միրզա-Մահմատին:

Միրզա-Մահմատի խէր նստեր էր էնտեղ, հրմէն բան լսէր էլ. իպե նորէն ուր լաճն արաց ուր լաճ, առեց կնաց տուն:

էն էրկու աղպէրներ տիսան որ ինոնց պատի ախպէրն է-

կաւ, ինոնց հալ (վիճակ) եաման տը էլնի, թողին փախան: Էն օր ինչ Միրզա-Մահմատ տը պսակվէր, ասաց. Տօ հո՛ւր են իմ ախպէրներ:

— Ասաց թագաւոր, Փախան:

Ձէ, ասաց, չիւմ իմ ախպէրներ չըգեան, ես չեմ պսակվի:

Էլաւ խէժաւ ձին, շատ կնաց, քիչ կնաց, խառաւ Կանդա-հարա քեաղաք, ուր ախպէրներ կնտաւ, առեց իպե: Նոր քեառ-սուն օր, քեառսուն գիյշեր խարմնիս արաց. էրկու գէվու կըյտերն էլ առեց, խառաւ ուր մուրազին,

Պատմեց 1910 թուին օգոստոսի 18-ին Հայոց Ձորի Քերծ գիւղի բնակիչ Մանուկ Սահակեան անգրագէտ գիւղացին:

Խ Է Ք

Վախտով ժամանակով կէլնէր մէկ թագաւորմ: Էտա թագաւոր ունէր իրեյք խատ լաճ:

Աֆանդըմ: Էտա թագաւորու մեռնելու վախտն էր, կանչեց իրա իրեյք լաճ ասաց. Ես կըմեռնեմ, այ որդիք, ձի իրեյք աղջիկ կայ, խաւք կուգեա՝ տվէք, գէյլ կուգեա՝ տվէք, առջ կուգեա՝ տըվէք, ձէն մի ածէք, տվէյք թօ էրթան:

Մնաց մէ տարիմ էրկու, թագաւոր մեռաւ. ժամանակմ վրէն ընցաւ. տեսան առջ էկաւ, կնաց դօղրու վըր խողկընի աթոռին նստաւ: Զօջ լաճ ասաց. Տօ, եապանի առջ, էդ ի՞նչ էր, որ էկար, վըր փեսա աթոռին նստար:

Ասաց. Ոլլա, ես իկեր եմ ձեր քեոր տը առնեմ ձիկ կնիկ:

Զոջ ախպէր ասաց. Տօ, ես եմ քեոր կըլնեմ տամ առջհօն, աշխար մարդ կտրաւ:

Միջնեկ լաճն էլ սկոն ասաց:

Մնաց պստիկ լաճ. պստիկ լաճ ասաց. Ես իմ խօր ոսեաթ (կտակ) չեմ կոտրի. ես իմ քեոր կտամ առջուն:

Պստիկ ախպէրն էլ էլաւ կանչեց էրկու մօլլա իպե, ուր քեոր պսակեց վըր առջուն: Էրկու շաբաթ մնաց, առջն առեց ուր կնիկ՝ կնաց ախպէրներաց կաց պարեւ արաց, կնաց ուր տուն:

Մէկ ժամանակմ ընցաւ, տեսան մէ գէյլմ պոթպոթալէն է-կաւ նստաւ վըր խողկընի իսքամլուն: Էլմ էլ Զօջ ախպէր խարցուց ասաց. Էյ եապանի (վայրենի) գէյլ, ի՞նչ ես նստեմ էգա տեղ:

Ասաց. Իկեր եմ ձեր քեոր տանեմ ձիկ կնիկ:

Դէ, ասաց. Չալնվի, տիւ սարի եաբանի գէյլ, ես իմ քեոր չըմ իտա քեյ:

Կանչեցին միջնեկ ախպէր. էն էլ ասաց. Ա՛յ գէյլ, ես քեյ քեոր չըմ իտա. ջայնվի կնա:

Կանչեցին պստիկ ախպէր պերին. է՛, ասաց, գէյլ. թնչի ես իկե:

Ասաց. Իկերեմ ձեր քեոր կուգեմ աը տայք ձիկ:

Պստիկ ախպէր ասաց. Վըր իմ աչիչ. խաղար պարով, ես եմ խօր ոսիաթ չըմ կոտրե. արի՛, իմ քեոր խալալ սրտով կըտամ քեյ: Էլաւ կանչեց էրկու մօլլա, էրկու խօջա, ուր քեոր պսակեց վըր գէյլուն:

Դէյլն էր ժամանակմ մնաց էն տեղ. յետու կաց պարեւ արաց հըմէնին. առեց ուր կնիկ, իթող կնաց:

Աֆանդըմ, ժամանակմ էլ մնաց, տէսան մէյ խաւքմ, ֆռաւէն էկաւ նստաւ վըր խողկնի իսքեամլուն: Զոջ լաճ խաւքին խարցուց, ասաց. է՛յ խաւք, թնչի ես իկե:

Ոլլա, ասաց. իկերեմ մօտ ձե, ձեր քեոր տանեմ ձիկ կնիկ:

Զոջ ախպէր ասաց. Տօ խաւք, տիւ էրկինք կթոնես, աստղերու խեւ կը խաղաս, ես իմ քեոր թնչի տամ քե, դեռ աը տանես կորսցուցես. չէ, ես ըստրուս էլ ըտսկնայ պան չեմ անե:

Միջնեկ լաճ էկաւ, էն էլ սկոն ասաց:

Պստիկ լաճ էկաւ, խարցուց խաւքին. Տիւ թնչ կուգես:

Ասաց. Իկերեմ քեռ քեորն առնեմ ձիկ կնիկ:

Տղէն ասաց. Վըր իմ աչիչ, ես իմ խօր ոսիաթ չըմ մոռնայ. քեոր կուրպան արերեմ քեյ. աւ տար. քեյ բուժարայք:

Էլաւ էն էլ պսակեց վըր խաւքին. խաւքն էր շարաթմ մնաց էն տեղ չը մնաց, էլաւ առեց ուր կնիկ, կաց պարեւ արաց ինոնց՝ կնաց, թռաւ, թռաւ տարաւ ուր տեղ:

Իրեյք աղջիկներն էլ տվին, առին կնացին:

Մենյք դառնանք վըր իրեյք լաճերաց:

Լաճեր էլան օրմ ասին մէկզմէկու. Էկէյք մենյք էլ պսակվենք: Էլան նստան փէնջարէն խնձոր զարկին. ջոջ լաճ իզար, ուր խնձոր առեց Սադրազամի աղչկան. միջնեկ ախպէր ուր խնձոր իզար՝ դիպաւ վազիրի աղչկան. պստիկ ախպեր քեանի տիր որ խնձոր իզարկ, ուր խնձոր կնաց դաշտիմ մէջ, մէ քյոա քեարի քեօմիմ վրէն ընգեաւ:

Տօրսվան էլաւ կնաց էն քեարէ քեօմի վրէն իրիշկաց. տիւսաւ մէ կօտմ (գանգ) էլ հաւել բանմ չկէր. էտա կօտ առեց էկաւ: Ասաց. Աստուած, էսա կօտն էր որ տիւ ձիկ կամաթ արիր. կօտն առեց իտի ուրենց տան պատուխան. մի ժում մ (ժամանակ) մնաց:

Ինոր ջոջ ախպէրներ էլան խարսնիս արին. քէֆով ուրախութենով. պստիկ ախպէր առեց ուր կօտ մտաւ ուր հօտէն:

Հըմէն օր՝ էն էրկու ախպէրներ կըլնէն մէյտան (հրապարակ), ինոնց կնկտեր կը նստեցնին փէնջարէն կը զանէն, կը խաղէն ինոնց թամաշայ կէնէն: Հըմէն օր ախպէրներ կասեն պստիկ ախպօր.— Խողեր վըր քեռ կօտին, հա կնա փակվի հօդէն վըր քեռ կօտին, տեսնանք ինչխ տը ըլնի. մեր կնկտեր նստին փէնջարէյք թամաշա անեն. տեսնանք տիւ ինչ տը խասկնաս:

Օրմ լաճ սկոմ էլաւ, սկոմ էլաւ, որ էլ չը խամբերեց, ասաց. Տօ, ոլլա, ես ձեր կըյտեր կը տամ իմ կնգայ էղմենգ:

Ինչխ կնգայ էղմենգ (եղմենգ):

— Խա, ասաց. իմ կնիկ, ինչ հվարին (երեկոյ) ուր կօտ կը պատուի, կըլնի տիւս, որ տիւք էն ժամանակ ինոր տիսնէյք, ձեր խիւք գլխուց կէրթա (կերթայ) խուրն խրեղէն մէ աղչիկի:

Ինոնք էլ ասին, որ սկոն ի, հվարին որ ճրագներ կը կըպնեն, էն ուր կոտից տիւս կէլնի. տիւ խասի կօտ թալ (ձգէ) կըրակ, կօտ կիրիցի, էլ էն տեղ չգտնի որ մանի, կըմնա տիւս. մենք էլ կըտիսնանք, խալին էլ:

Պստիկ ախպէրն էր, էլաւ կնաց տուն, ինոնց ասածին պէս էլ արեց: Հվարին ճրագներ որ վառեցին, կնիկն էր պատխանից— ուր կօտից— տիւս որ էկաւ, տը տան մէջ պան անէր, էլմ մտնէր կօտ. համա տղէն խասաւ, կօտ թալեց կրակ, վառեց: Աղչիկ՝ դէս դէն արեց, էլ չըկարաց տեղմ մտնել, մնաց տիւս:

Դիրմ Խէք խէծաւ, ուր եօթոտնաձին, էկաւ էս կնիկ առեց, փախաւ: Էն կնիկ Խէքի հախուն (երկիւղից) փախեր էր, մտեր էր կօտ. ինչ կօտ վառվաւ, էլ տեղ չէլաւ մտնէր. դիրմ, Խէք առեց փախաւ:

Լաճն էր էլաւ, ընգեաւ յիտե, շատ քիչ Աստուած կիտի, կնաց, կնաց, ինգեաւ մէ էրկիրմ. ուստ էկաւ մէ քեօշկ սարիմ տէսաւ. կնաց նստաւ վըր աւազ-կուլաթին (աղբիւրի աղան). էնդեխէն խանըմմ ուր փէնջարից իրիշկաց, տէսաւ, որ մարդմ գեօ նստե վըր աւազնին: Էլաւ ուր խալանդ (աղախին) կանչեց, ասաց. կնա տես, խարցու, խեմ մայան (անպատճառ) անթի ի, որ իկե նստե էնտեղ. առ խաց, տար թօ ուտի, էլնի էրթա, որ մկա առջն էկաւ ինոր պրտուճ պրտուճ կանի:

Խալանդ էկաւ ասաց. Ախպէր, իլի խաց կե, կնա, մկա որ առջ էկաւ, էլ քեռ խոզիյն չի փոթնե ինոր ձեռնէն:

Լաճ ասաց. Ըտսկնա չընէր, որ արիւր՝ վոլլա ես չըմ էրթա ըտտեղէն, թօ ձեր առջ գեա խեմ ինչ տը անի ձիկ:

Տղէն նստաւ դա, չըր էրթա:

Խալանդ էկաւ ասաց. Խանում, վոլլա, չէրթա, կասի թօ ձեր առջ գեա, ինչ կանի ձի թօղ անի:

Աղչիկ էլաւ ինքն էկաւ, ասաց. Մէ տեսնամ իմ աղպէրնե-
րից չէ՞. էկաւ տեսաւ որ ղորթմանց ուր պատիկ աղպէրն էր, գեո
վըր յաղպրին նստած: Առեց տարաւ ուր տուն. փաթութեց խսիր,
տնկեց դռան յետե: Իրիկուն առջն էկաւ, պոթպոթալէն մտաւ
տուն, ասաց. Տօ կնիկ, էսա տնից մարդ-մարդախոտ կուգեայ:

Կնիկ ասաց. Ա՛յ տնաշէն, սարէն տիւ կուգեաս, ձորէն տիւ
կուգեաս, մարդ-մարդախոտ քեյզնէ կուգեա:

Ձէ, ասաց. մարդու խոտ կուգեայ ըստուց:

Է՛յ, ասաց, պալքի իմ ախպէրներաց մէկն ի իկեմօ ձիկ, որ
տեսնաս ինչ տի անես:

Ասաց. Որ ջոջ ախպէրդ ընի, ինոր ջոջ պրտուճ ուր աղանջ
կը թողնեմ, թէ որ միջնեկ աղպէրդ ընի, էլմ էլ սկոն կանեմ.
ալա որ պատիկն ի, վըր իմ ազիզ աչքին, պարով, խազար պարով
թօ գեա, կընդունեմ:

Ու, ասաց կնիկ, ոլլա իմ պատիկ աղպէրն ի:

Դէ, ասաց, դէ արի խանի տիւս:

Էլաւ աղպէր խսրից խանեց տիւս, ուրախցան մէկզմէկու
վրէն, փաթթըվան ասին, խօսին, նստան սեղան: Ուաց ուտելուց,
ուրենց քէֆ անելուց սօրա արջ խալցուց թէ ախպէր, որտեղ տի
էրթաս:

Տղէն ասաց. Ոլլա, հալ-կսէն էսըսկնա ի. Ուէք էկաւ առեց
իմ կնիկ փախաւ. ես էլ էկեր եմ տի էրթամ յետե, իմ կնիկ առ-
նեմ:

Քեոր ու արջ ասին. Այ ախպէր, մերթար, քե գեործ չկայ
խէտ Ուէքին, էլ դու չըս կանայ ինոր մօտէն կնիկ առնե:

Ձէ, կասա տղէն: Իլեր չիլեր տերթամ իմ կնիկ առնեմ գեամ:

Առջն էլ մազմ կը քեաշի ինորից. կուտայ տղին կասի, որ
կերթաս, առ էսա մազ քիւ խետ, ինչ վախտ որ նեղութնի մէջ ի-
նիս, մազ տուր կրակ՝ ես շոտմ քե կը խասնեմ:

Պղտիկ ախպէր առաւ մազ իդի ինոր չանթի (տոպրակ) մէջ ու
կնաց: Շատ կնաց, քիչ կնաց Աստուած գիտի, խասաւ գէյլու
քէօջք սարէն: Կնաց բաղչէն, վեր յաղպրին նստաւ, ինչ գէյլու
կնկան աչք զատուց (հեռուանց) ինկեաւ տղէն, կանչեց ուր խա-
լայեղ ասաց. Գնա տես էն ինչ մարդ ի. էկեր նստեր վեր յաղպ-
րին. խաց տար, թըխ ուտի, էլնի էրթայ, քեանի էն անխոգի գէյլ
սարէն չիկեր, որ գեա տեսնա տէնա պրտուճ-պրտուճ:

Ուալայեղն ի կէլնի կառնի խաց ու պանուճան կերթայ մօ
էն մարդ. կասի.

Այ խօրօտիկ ջահէլ, խաւք ուր թէվով, օձ ուր պօրտով էսա
էրկիր չէր կանա կեա, դու ինչխ էկար, առ քե խաց-կեր, կե՛ էլի

կնա, քեանի էն անխոզի գէյլ չիկեր, որ էկաւ՝ քե տեսաւ քեո ջոչ պրտուճ քեո աղանջ կը թողնա:

Տղէն ի կասի. Տը դու էտըսկնայ պան չասէր, կօ ասիր՝ նէա քեո խաց կուտեմ, նէա էլ կէրթամ, չուս հէվարին գէյլ գայ. խալայեղն էլ կուգեա տուն կըսա կանի, աղչիկն էլ կասայ տօ չըլնի էսա իմ աղպէրներաց մէկն ըլնի տուց (նրա համար) էս-ըսկնա պէփաքի եա (անվախ) կեւնի կէրթա մօտ էն մարդ կը տեսնա աղորթ ինոր պզտիկ աղպէրն ի իկեր դա, կը բերա տուն, կը զրուցեն, կը խնդանան վեր իրարու, չիւմ հիրիկուն. քեոր կասի. Աղպէր, քե պախեմ որ գէյլ քե չը տեսնա որ քե տեսաւ էլ Աստուած ազատ էնա, քեորն էլ կը բերի ախպէր կանի մէ խատմ խնձոր կը թալի սնդկի տակ, չիւմ գէյլ կուգեա, կասի. —Է՛յ կնիկ, մարդ մարդախոտ կուգեա էսա տնէն:

Կնիկն էլ կասի. Քեա դու ծուռ ես, սարէն դու կուգեաս, ձորէն դու կուգեաս, մարդ մարդախոտ քեյզնէ կուգեա:

Գէյլ կասի. Ձէ, կնիկ, կայ չկա մարդախոտ կուգեա էսա տնէն:

Կնիկ գէյլուն կասի. Է՛յ մարդ, պալքի մէ օր իմ ախպէրներաց մէկ էկաւ մօ ձի մըսաֆըր (հիւր), դու ի՞նչիս տանես:

Գէյլն ի կասի. Ձոչ ախպէրդ ըլնի՝ ջոչ պրտուճ աղանջ տի թողնեմ, միջնեկ գեա՝ խողին խաւասար տանեմ. կօ պստիկ ախպէր գեա՝ իմ գլխուն, իմ յերեսին պախեմ—շախեմ. չիւմ հօ-րօխեմ էրթա:

Աղչիկն ի կասի. Ոլլա, կեօ իմ պստիկ ախպէրն ի իկեր հիստա:

Գէյլ կասի. Դէ արի խան տիւս:

Ախպէր կը խանի տիւս, կուրախնան վեր իրարու, կը նստեն սեղան, քէյֆ, ուրախութեն կանեն, կը խարցնեն ախպօր թէ յո՛ւսա կուգեաս, ուր կերթաս:

Էն էլ ուր գլխու էկած կը պատմի կասի. Հալ-կոէն ըսկնա ի. Խէք իմ կնիկ տաբեր ի, ես էլ կէրթամ յիտե:

Ինոնք կասեն. Ախպէր, քե պան չկա խետ Խէքուն, էլ դու չըս կանա ինորից կնիկ դարցուցե, արի էստեղեր կան արի, որ մէկ աղչիկ որ ուգես՝ մենք կը բիրենք քե խամար դու մարախ մանի:

Ձէ, կասի պստիկ ախպէր: Ես չիւմ չերթամ իմ կնիկ բիրեմ չեմ դադարի:

Գէյլն էլ կասի. Որ ըտըսկնա ի առ էս իմ մազնի, ինչ վախտ որ տաս կրակ՝ ես քե հազըր եմ. աղէն էլ կառնի մազ, կաց պա-րով կանեն իրարու ու կը թողնի կերթայ: Շատ կէրթայ, քիչ

կերթայ կը խասնի խաւքիւ երկիր, կերթայ կը նստի վէր յաղպրին:

Ասաց, Ոլլան, քիչձ տը ուրհաթեմ, նոր էրթամ: Սաւքիւ կընկան աչք ինչ ինկեաւ տղէն, կանչեց խալայըղին, ասաց. Սաց տար էտա խեղճ մարդ ուտի, էրթայ, քեանի էն անխոզի խաւք չիկեր, որ ինոր աչք ինկնի յինի, տէնա մատմատ: Սալայեղ կառնի խաց, կըհա մօ էն մարդ կասի. Օձ ուր պորտով, խաւք ուր թէվով խաւքիւ էրկիր կան չի գեար, դու թնչիս կըխշըցար էկար. էլի, քե խաց կե, թող գնայ քեանի խաւք չիկեր, որ քե տեսաւ, քեոյ կտորներ էրկնուց կը բէրա տակ:

Տղէն կասի. Ոլլա ես տէրթէր, ամա ինչ դու էտըսկնա ասիցիր ես էլ չըմ էրթար: Սալայեղ կուգեայ խանըմին կըսա կանի. էն էլ կասի. Տօ չէնի թէ էսա իմ ախպէրներաց մէկն էնի որ էսըսկնայ պէփաքիի. կէնի, կերթայ մօ էն մարդ. կը տեսնայ էնոր պզտիկ ախպէր. կուրախնան իրարու վըրէն, կը խնդանան, չուժ յիրիկուն, քեոր կասի. Ախպէր, էլի քե պախեմ խաւք չը գեայ քե տեսայ. կէնի ախպէր կը փաթթի եօթ անլըւայ պրթի մէջ, կը պախի իտե դռան. չուժ խաւք կուգեայ տուն կասի. էյ կնիկ, մարդ մարդախոտ կուգեայ:

Կնիկ կասի. Սարէն դու կուգեաս, ձորէն դու կուգեաս, մարդ մարդախոտ քեյգնէ կուգեայ:

Սաւք կասի. Ձէ, մարդ մարդախոտ կուգեայ:

Կնիկ կասի. Է մարդ, պալքի օրմ իմ ախպէրներաց մէկ էկաւ մօ ձի մէհվան, դու թնչ տանես: Սաւք կասի. Ձոչ ախպէր գեայ ջոչ պրտուձ ախանջ կը թողնեմ. միջնեկ ախպէր գեայ, խողին խաւասար կէնեմ, պզտիկ ախպէր գեայ, վըր իմ գլխուն, իրեսին տը պախեմ, չիւժ օրօխեմ էրթայ:

Կնիկ կասի. Ոլլա իմ պզտիկ ախպէր իկեր ի մօ ձի: Սաւք կասի

Ապա հէր ձկնէ կը պախես. կը խանի կը պէրա էն տեղ. կուտեն, խմեն, կուրախնան. սօն սօնդա կը խառցուցեն գեոր կերթաս. կասի. Հալ կըսէն խէք իմ կնիկ տարեր ի, կերթամ պիրեմ:

Կասեն. Ձէ, մերթար, դու չըս կանայ ինորից կնիկ պիրեր: Տղէն կասի. Ձէ ինչիս էլե տէրթամ, խաւքն էլ կը քեաշի ինոր փառերաց մէկ կտայ ինոր:

Կասի. Էսա ինչ կեախ տաս կրակ ես քե հաղըր եմ. իրար կաց պարով կանեն ու տղէն կը թողնի կերթայ:

Տղան էնտեղէն կէնի ախըր կերթայ կերթայ չուժ կը խասնի խէքու քէօք ու սարէն: Կերթա մօ ուր կնիկ, գիրար կը տեսան, շատ կուրախնան իրարու վըրէն: Աղչիկ կասի. Ասծու սի-

րուն եղնի, դու ինչիս էկար խասար հըստեղ, էն զալըմ որ քե տե-
սաւ՝ քե կանի թութունի պէս (ծխախոտի պէս մանր): Ձէ կասա
տղէն: Ես եկեր եմ քե տի տանեմ: Կը մնայ չուր յիրկուն. աղ-
չիկ կէլնի զտղէն եօթ անլուայ բրթի մէջ կը փաթութի ու կը
պախի վերին քունջ (անկիւն): Խէք գնացեր էր սար նէճիր, ինչ
հէվարին կուգեայ տուն, էլ ձին չը մտներ ներս, ոտքեր կը զանի
գետին, ասել կուզի քի մարդ կա տուն. ախլը Խէք զօրով զօրով
զձին կը քեաշի գոմ կը կապի, կուգեա կսա մսա կանեն ուրենց,
կը պառկեն քյնեն չիւմ լուս, խէտ լուսնալուն Խէք կէլնի ձին
կը խէծնի ու կըբըյշի սար նէճիր (որս), տղէն էլ կէլնի կը խէծնի
ձին, կնիկ կը թալի ուր յիտե կը գեա. Խէքայ ձին յիմաստուն
կեղնի. յիմաց կը տայ Խէքին:

Խէք կասի. Կրադ (հրեղէն) խոքիւդ, արևուդ կուրպան, ի՞նչ էլաւ:

Ձին կասի. Ոլլա, Միրզա Մահմատ էկաւ ուր կնիկ առեց
կնաց:

Խէք կասի. Է՛ ինչիս անենք որ էրթանք խասնենք:

Ձին կասի. Ուտենք, խմենք, նոր էրթանք խասնենք:

Կը նստին կուտեն կը խմեն, կէլնեն քյշեն յիտե Միրզա
Մահմատին, շատ կը գեան, քիչ կը գեան հասըլի մէ ձորիմ մէջ
կը խասնեն ուրենց: Խէք իրեյք դիր կը կանչի. Է՛յ Միրզա Մահ-
մատ, էդ կնիկ թալ (ձգիր) գնա, թէ չէ կուգեամ քե կսպանեմ.
Փագաթ (սակայն) էն ալանջ չաներ Խէքի խօսքերաց, Խէքն էլ
կը խասնի զտղէն կէնա կտոր-կտոր, կը լցա ուր խուրջու մէջ, կը
կապա վեր լաճու ձիուն, ու կառնի զկնիկ կուգեա. լաճու ձին էլ
կուգեա դէմ ու դէմ խաւքիւ տուն, ինոր քեոր շատ կուլայ չուր
հէվարին խաւք սարէն կուգեա տուն կը տեսնա Միրզա Մահմատի
կտորտանք գէօ խուրջու մէջ գէօ դա. համան շոտմ մազ կըտա կրակ,
առջ ու գէյլն էլ կուգեան էնտեղ, ինչիս էնենք ինչիս չէնենք, մէկ
կասա ես կտորտանք տամ, մէկն էլ կասա ես տեղընց տեղ դնեմ,
խաւքն էլ կասա ես էլ էրթամ Աղամա դրախտի ջուր բիրեմ քսենք
ինոր բրինքտեր ժըրի (վերքերն լաւանայ) ինչ էն էրկուսն ին կը
շարեն, ինչ խաւքն ի՛ կերթա կառնի Աղամա դրախտից ջուր
կուգեա, կը տան լաճու ջան, ու փշուրմ էլ կը խմցուցեն, Աստծու
խրամանքով լաճ կը ժրի կէլնի վեր՝ կասի. Օ՛, ես ինչ անուշ մէր
քյներ:

Կասեն. Խն, դու շատ անուշ էր քյներ: Ոլլա Խէք զքե սպա-
ներ էր, պրտեր էր ու կապեր էր վըր քիւ ձիուն, նոր Աստծու
խրամանքով մենք քե սաղցուցինք. կասեն. էլ մերթաւ, արի էս
տեղեր կան արի քե խամար մէյ խատ խօրօտ աղչիկմ կնդի, քե
պսակենյք:

Ձէ, կասի տղէն, ոլլա չիւմ ես էն կնիկ չը պիւրեմ՝ չըմ դա-
դարի:

է, կասեն, որ էտըսկնա ի, կնա, համա մի պիւրեր, կնա պախ-
կուիր էնտեղ, աղչիկ թող խարցնի խենք ինոր ոժ ո՞ր տեղէն ի,
յիմացի ապա կերթանք պիւրենյք:

Նա, կասի տղէն, կէլնի կէրթա, կերթա կը խասնի մօ աղ-
չիկ, աղչիկ կասի. Վայ, Միրզա Մահմատ, Աստուած քո խիմ չը
քեակի, դու ռըտեղէն ընկեար լոս աշխարհք: Ոլլա էն անխողին
զքե արեց պրտուճ-պրտուճ, կապեց վեր քեո ձիուն օրօխկեց:

Տղէն կասի. Աղչի, ես իկիրեմ, ամա քե չեմ տանի, յիրի-
կուն ինչ լէք կուգեա, մալուկ կաց—դիր խեա իմացիր խենյք
ինոր ոժ ռըտեղից ի:

Տղէն կէլնի կը պախկուի, չում հէլարին ինչ լէք կուգեա,
ձին էլմ չը մտներ տուն. էն էլ կը տանի բերի մէյ խատ կէօմփմ
կը զանի ձիու յիրեսին կասի. էն մէկէլ օր դու կասէր Միրզա
Մահմատ գեօ տուն ի, հէսօր ինչ կայ. չէ գէն շուն շան որդին
սպանեցի. համան սե ջուր կը թալի ձիու աչք, յուշիկմ կը մտնի
գետմ: Ինչ լէք կուգեա աղչիկ կը մալուի, նէճիր չառնիր
ձեռնէն:

Խէք կասի. Աղչի, քե ինչ ի իլե, որ չըս խօսի:

Աղչիկ կասի. Ապա դու ձի չըս ասեր խեմ քեո ոժ մընչ ընչիւն
ի որ դու էն կանգար ոժով ես:

Ինք կասի. Իմ ոժ էնա ձիու մէջն ի, (ձին գեօմի մէջ ոտ-
քեյր կը զանի պեյտին, կը խրխնջա, ասել կուգա քի մարդ կայ
տուն, կսա մի էներ) իմ ձին խրեղէն ի, էսոր ջոչ քեոր մէլ կայ
էն ութ ոտնէն ա, իմ ձին պատիկ քեորն ա, ինչ ես ծովուց խանի
տիւս մըջմներ թափան իմու էն մէ ոտ կերան՝ մնաց եօթ ոտնէն,
որ մարդ կտրիճ եղնի քիչմ ոչխրի ջանդակ-մանդակ տանի հըլլնի
էն ծովի պէրան մըջմներ ուտեն, չում գէն ձին խանայ չիօմ ութ
ոտնէն կէլնի տիւս. ինոր կեամն (սանձ) էլ գեօ Ֆլան քեարի տակ:

Տղէն շատ կուրախնա, կը մնայ չում լոս, լէք կէլնի կէրթա
սար նէճիր, տղէն էլ կէլնի կը թողնա կերթա խաւքիւ տուն,
մաղ կը տայ կրակ՝ առջ ու գէյլն էլ էն սհաթին կուգեան էնտեղ,
ինոնց կը պատմի, հալ-կսէն էսըսկնա ի:

Գէյլ կասի. Ոչխար կտրել-սպանել իմ վրէն:

Արջ կասի. Ժողովել վեր ձի:

Նալքն էլ կասի. Չում ծովհափ տանել վեր ձի, մէկ օրուս
մէջ էնկանդար ջանդակ (կենդանուոյ մարմին) կը լեցնեն ծովու
մօտ որ պէ խըսապ, տղէն էլ կէրթա քեարի տիկց կեամ կը խանի
տիւս, կը շարժի մէջ ծովուն, համան խրեղէն ձին փրփրալէն էն

կողմէն կուգեայ, տղէն կեամ կը զանի պէրան կը խէծնի՝ եալա կը քըշի մէկ դիր չիւմ Խէքա քէօշք ու սարէն մէկ կէնա, կառնի զաղչիկ, կը թալի վեր խրեղայ ձիուն ու կը քըշի: Խէքա ձին սար կը յիմնա կը ծիծղայ:

Խէք կասի. Կրադ, խոգիւդ, արևուդ մեռնիմ, ինչ եղաւ:

Ձին կասի. էն էր ինչ եղաւ, էլ լինչ տեղնի, չէ յերեկ հէվա-րին քե ասի էն կնկան կսա մի էներ քեո ոժ, լաճ մեր տուն էր կը լսէր, կնաց իմ ջոչ քեոր առաւ էկաւ աղչիկ տարաւ:

Խէք կասի. էյ Կրադ, խոգուդ արևուդ մեռնեմ, ուտենք-խմենք նոր էրթանք խասնենյք, թէ չէ երթանյք ու գեանք նոր ուտենք խմենք:

Ձին կասի. էլ ինչխ էնես չես կանա խասներ:

Խէքն ի կը խէծնի ձին ու կը քեաշի, շատ կուգեա, քիչ կուգեա խասնէխաս կեղնի Միրզա Մահմատին, ջոչ ձին կը կանչի Խէքա ձիուն, ուր պստիկ քոջ, կասի. Աղչի, էտա անխոզին կը թալես գէյտին սպանես, թէ չէ դառնամ քեո ծամեր կտրեմ, ձին զԽէք չի թալեր, դիրմ էլ կասի էլմ չի թալեր, վեր իրեքին կը թալի գէյտին եօթ ոտնա կը կայնի վեր Խէքայ փորուն, կանի փէտ. կսպանի: Միրզա Մահմատ կը խէծնի մէյ ձին, կնիկն էլ կը խէծնի մէյ ձին, կուգեան չում կը խասնեն ուրենց խօր երկիր: Միրզա Մահմատ կը բերի, եօթ օր եօթ գիյշեր խարսնիս կանի, թազադան կը պսակուի, ուրենք կը խասնին ուրենց սրտի մուրազին, դուք էլ, մենյք էլ խասնենյք մեր սրտի մուրազին. իրեյք ինձոր ինկեաւ, մէկ ասողին, մէկ լսողին, մէկն էլ սովորողին:

ԴԻՒՆԵԱ ԳԻՒԶԱԼԻՆ

(ԱՇԽԱՐՀԻ ԳԵՂԵՑԻԿԸ)

Վախտով ժամանակով կէլնի չէլնե մէյ մարդմ. ունի մէյ կնիկ, էրկու լաճ:

Էտա մարդ խեղճ ֆուկարայ մարդ էր. ինոր ապրուստ ընչով կանէր, հըմէն օր կէրթէր դաշտ, սար, քեար, ցախ, փէտ կը ժողվէր, կը պիւրէր քեաղայք կը ծախէր, ուր ապրուստ կանէր:

Մէկ ժամանակմ էտսկնայ անելով, անելով, լայ-լաճ (վերջապէս) ապրաւ. ասաց. Բօշ պան ի, ես ցախ, փէտ կրելով իմ քամկի կաշին էթող: Տօրսվան կնաց էլաւ խղի տան խօտաղ. ժամանակմ մնաց, ասաց. Զանմ, որ ես խօտաղ ըլնեմ, ինչի՞ իմ տան չըմ պանե, իմ քիւլֆաթն (ընտանիք) էլ խետ շախե: Իթող իրե ուր տուն, էլմ էլ չվան (պարան) առեց, կնաց սար ցախէ:

Իրիկվան խաւու ձուժ կնտաւ. առեց էկաւ: Ծամբախ որ կուգեէր՝ մէզեց մէզեց (մտածեց) ասաց. Տօ, ես էսա ձուժն որ տանեմ տուն, մէկ թէ էրկուան տի իրիշկան, տեսնան, չըլնե. տանեմ իփեմ, տամ մէկու ձեռ, մէկ տը իրիշկա. չէ ոլլա տը տանեմ քեաղայք, դընեմ վէր իմ ջվլին (տոպրակ) ծախեմ:

Տօրսվան առեց կնաց քեաղայք, էնտեղ ցախ կը ծախէր. էն դեխէն ջհուտմ (հրէայ) իրե առջե, ջհուտի աչք ինգեաւ խաւի ձուժն, ասաց. Հէյ վախ, ի՞նչիս անեմ որ իսոր ձեռնէն էսա խաւու ձուժն խանեմ: Էսա մարդ կիտի որ դորդվան (իրաւ որ) խաւու ձու ի. էն չկիտե թէ էտա ձուժն ինչ թանգ գատ ի:

Ջհուտ մէզեց (մտածեց) ասաց յինքն իրան. որ էսա տեղ ըլնեմ գյնօղ, խալղ տը գեա վէր ձի թանգեացուցի, չըլնե, չէ, ոլլա, թօնեմ էսա ցախ ծախողին թօ էրթայ խալվաթ (պարապ) փօղանմ, նոր էրթամ եախէն (օձիք) պոնեմ, պալքի էժան պըռծուցեմ, առնեմ:

Էն խեղճ ցախ ծախող ցախ, ցախ, ցախ կանչելով կնաց մտաւ նեղ փօղանմ: Հէտիկմ ջհուտ հիտեանց վազեց ինոր իտե, վազեց առջե պոնեց, ասաց. Էյ բարեկամ, էտա ի՞նչ ի որ կը ծախես:

—Ասաց. Տօ կը տեսնաւ որ ցախ ի կը ծախեմ:

է՛յ ասաց, ապա էտա ի՞նչ ձու ի, չըս ծախս:

— Խա, ասաց, կը ծախսեմ:

Ջհուտ ասաց. Խալիւոր (ծերունի), էտա ձուի գին ի՞նչ ի:

Ասաց. Տիւ կիտես, ինչ կտաս տուր, ես մէկ ձուի խամար պազար տը անեմ:

Ջհուտ ասաց. Խալիւոր, քեյ խազար ղուրուշ կտամ, կը տամ:

— Է՛յ, ասաց խալիւոր, տօ ձուի գին ի՞նչ ի էն տու, խօ ես քեո թուանէն (ծաղրածուն) չեմ. ես կիտեմ որ իմ ձուի գին ինչ ի, խենյք քեանի խազար ոսկի ի. չգիտէր որ խալիւորու միտք եան էրկու փարայ ի, եան խինգ փարայ:

Ջհուտ կասի. Քեո ձվին էրկու խազար ղուրուշ կըտամ, կը տամ:

Էլմ էլ խալիւոր կասի. Տօ տէ թուանայ (ծաղրել) մի անե, իմ ձվի գին ինչ ի, էն ասա:

Ջհուտ կիտի թէ, հալա խալիւոր հաւել գին կուզի. զայի (որ թէ) խօսք չիտայ. նաչար վրէն կը կտրի կասի. Քեյ երեսուն ոսկի կտամ:

Էսա տրուա խալիւոր կը հերսոտի (կը բարկանայ) կասի. Տօ չը տուղի խէրն անիծեմ. տէ տուր:

Ջհուտն ի համան երեսուն ոսկին մէկուց կը խամբրի, խալիւորու ձեռնէն կառնի ձուն համան կը փախնի կէրթայ: Խալիւորն էլ կառնի երեսուն ոսկին ուրախ ուրախ կը փախնի դեխ ուր տուն, կասի. Հա, ջհուտի խէրն անիծած ըլնի, ոլլա էնիկ ծուռն էր (յիմար), խապեցի, երեսուն ոսկին առա: Խէն (մարդը) էկաւ տուն, ասաց. Տօ կնիկ, վաստկայ որ վաստկայ, եահուտու խէր անիծեցի, մէկ ձու տվի երեսուն ոսկի:

Մարդն էր էտա փողով իր խաց, կերակուր հըմէն պան կառնէր ու կուտէր ուրհաթ (հանգիստ). ըստրուա հըմէն օր մէկ մէկ ձու կը տանէր մօտ եահուտին, կտէր երեսուն, քեառսուն ոսկի կառնէր կը պիրէր:

Օրմ էլ խէն (մարդ) ուր ձվի գին էխան եօթանասուն, ութսուն ոսկի:

Օրմ էլ ասաց. Տօ խէրիք ի ես էրթամ դաշտից օրէ օր ձու պիրեմ ծախեմ. էրթամ փէտատ (բրիչ) տանեմ էն խաւքիւ պէոնի յառջև փորեմ, մտնեմ ինէ, պոնեմ պիրեմ, հա թող մեր տուն ածի, ածի. պալքի (իցէ թէ) վաղ էթող էնտեղից կնաց:

Առեց փէտատ, կնաց խաւքի պէոնի յառջև փորեց, փորեց, փորեց ցախ-մախ էթալ դէն, մտաւ մէջ, խաւք իրե կպաւ վըր ձվերաց, հէտիկմ խալիւոր ձեռ էթալ պոչ պոնեց, առեց իպե տուն պէոն (բոյն) շինեց ինոր խամար, խաւքն իտի մէջ: Կիշեր ցերեկ:

խաւք ածեց, խէն (մարդ) տարաւ ծախեց ջհուտին եօթանասուն ոսկի: Խէն (մարդ) զալըմ զանգնցաւ (խիստ հարստացաւ,) որ զալըմ զանգնցաւ, բըում (շատմ) խարապա տուն-մուն գյնեց, արաց ուր խամար քեօշկ սարայ, ապրեց էնտեղ:

Ապա քեառսուն յիսուն դավա (ուղտ) գյնեց, էլաւ թիւճար (վաճառական):

Ասաց. Ա՛յ կնիկ, ես գեօ կէրթամ պազըրգյնութեն, տիւ էսա խաւքիւ ձուն հըմէն օր տար մօ ջհուտ, եէթմիշ (եօթանասուն) ոսկի աւ պի:

Կնիկ ասաց. Խն, ես կը տանեմ, կըճախեմ, տիւ կնն, Աստուած քեո պան աշողի:

Աֆանդըմ, մարդն էր կնաց քեաղքիյ մէջ ուր թուջրութնի չուլ-չվալն առեց. մշակ պոնեց, վէր հասըլի (վերջապէս) ինչ որ պէտք էր գնեց. ուր բեռներ կայիմ կապեց, քշեց իրե տուն մօ ուր կնիկ, հարց ու փորձ արեց ձվի խամար:

Ասաց. Կնիկ, ձուն կը տանես մօ եահուտին, քեո եէթմիշ ոսկին կառնես կուգեսա:

Աղէկ, ասաց կնիկ:

Ինչ մարդ-բաղրգեան էր ինգեսա աշխար կան գեալ, կնիկ հըմէն օր ձուն կը տանէր մօ ջհուտ՝ ուր եէթմիշ ոսկին կառնէր կուգէր:

Էրկու իրեք տարի էսպէս անցաւ, մնաց որ ջհուտ ասաց. Տօ ես ինչի՞ր թատպիրմ (պատրաստութիւն) չանեմ խետ էսա կնկան, հըմէն օր, հըմէն օր եէթմիշ ոսկի տալ շատ կօլայի պան չի: Զը-հուտն էր էլաւ կնաց. էն կնկա տան քեամակ մէ պառամ կէր, կնաց ինոր մօտ, ասաց. Պառաւ, կանաս մէ թատպիրմ անես էնա կնկան գես խետ իմ ձեռաց. քե իրեք քեաշ քեո կշռանքոյվ ոսկի կուտամ:

Պառաւ ասաց. Խն, ես կը կատարեմ:

Պառաւն էր էլաւ քեառսուն գյլօխ չորթան շարեց. կախեց ուր վզէն. իրե իրե էն կնկայ տան դուռ կայնաւ. ասաց. Խաթն, խաթուն, խնդրեմ ձիկ մէ տեղմ տու, էսա գիշեր մնամ ըստեղ, առաւտուն թօղնեմ էրթամ:

Պառաւ նստաւ էտ տեղ չիւմ իրիկուն ասաց. Իմ ընկերներ տը էրթան հաջ, ես ետ մնացի:

Իրիկուն որ էլաւ, ասաց. Խաթուն, քեո իրիկ ինչիս ի էլի, գեո՞ր ի կնացե:

Կնիկ ասաց. Իմ էրիկ կնացի պազըրգյնութեն. խօ էրկու էրիկ չըմ անի. մէկ էրիկ ունեմ, էն էլ կնացե աշխար կան գեալ:

— Թ՛ճ վնայ, խաթն. ապա տիւ ան իրիկ ինչիս կանես մէնակ:

Կնիկ ասաց. Ապա ինչիս անեմ:

Պառաւն էր ասաց. Տօ տնաւեր, աշխար եար պոնել կայ (սիրեկան ունենալ), քէֆ անել կայ, պան կայ:

Պառաւ շարաթմ մնաց կնկան մօտ. հարեւ էխան (ճամբից շեղեց). ասաց. Տնաշէն, էրիկ ուր տեղ, եար ուր տեղ, եարոջ պան բաշկա (ուրիշ) ի, եար լաղաթով կըլնի:

Կնիկ կակղցաւ, ասաց. Դէ եարմ էլ ձիկ խամար կնդի:

Է՛ լաւ, ասաց պառաւ, էսօր արի մեր տան քամակ, մէ զանգիյն (հարուստ) ջհուտմ կայ, պիրեմ անեմ քեյ եար, խետ քէյֆ արա:

Էլան ձուն առին, կնացին շուկէն ծախելու. էն ջհուտ էլմ էլ էկաւ ձուն գնեց: Պառաւ ասաց. Աղէկ իրիշկա խոր. հան էսա ի իմ ասած մարդ. իպե էրկսի խօսքեր արաց մէկ. պառաւ էթող կնաց. ուր էրկու խարիր ոսկին առեց, կնաց տուն:

Դօրսվան կնիկն էր, էն մէկէլ օր կնիկ ուր խօրօտմ սաղ խուռ, կնաց մօ ջհուտ: Ջհուտ փարէն խուռ ձուն առեց, էլ կանի չանե խետ ինոր եար դէյի (որպէս սիրեկան) չը զրուցե. կնիկն էր էթող մուռթ (տրտում) լալեկն իրե ուր տուն. կիտցաւ որ ջհուտ եար դէյի (որպէս սիրեկան) էլ չը զրուցե:

Ջհուտ էլաւ կնաց մօ պառաւ ասաց. Պառաւ, էսօր ես խէտ ինոր չըմ զրուցե. էլի կնա մհանէն (պատճառ) արա մէ խզմաթմ չխօ էն քեյ կասի, տիւ էլ ինոր ասա. Արի ես քեյ տանեմ մեր տուն, ձե էրկսին բարիշցուցեմ. (հաշտեցնեմ) առ արե:

Պառաւ էլաւ, քշեց կնաց կնկայ տուն: Կնիկ ասաց. Պառաւ, խէր ըլնի, ընչի՞ ես իկե:

—Ոլլա, խաթուն. էկա էնա տեղ մէ խզմաթի, ասի էրթամ մէկ էլ խաթուն տեսնամ, խենյք ինչիս ի ինոր հալ, քէյֆ:

Կնիկ ու պառաւ կնացին տուն նստան, պառաւ ասաց. Խաթուն, տիւք էլմ էլ սկոն սէր էք խետ եահուտուն, ինչիս էք, ինչիս չէք:

Կնիկ ասաց. էլ մի խարցուցե. հերէկ կնացի մեռա, պատռա, խըտ ձի չը զրուցաւ: Խօրօտ պանմ խանեցիր իմ գլխի:

Պառաւ ասաց. Խաթուն, տիւ մառախ (մի մտածիր) մի անե, վաղ առաւտուն արի մօ ձի, ես տիւ մէյ տեղ կէրթանք, ես ինոր արե կը կտրեմ:

Կնիկն էր առաւտուն էլաւ կնաց պառվու մօտ, մէ լաւմ սիւս-լամիշ (պճնուեց) էլաւ, կնաց պառվու տուն: Պառաւ ասաց. Խաթուն, էկա՞ր:

Ասաց. Խա, էկա:

—Արի, նստի ստա, ես էրթամ տիւս գեամ:

Աղէկ:

Կնիկ նստաւ պառվու տուն. պառաւ շոտմ վազեց մօ ջհուտ:
Ջհուտ ասաց. Պառաւ, էլմ ինչք էկար մէնակ:

Ասաց. Կնիկ գեօ իկեր ի մեր տուն, ես ինոր մէնակ կօ-
րօխկեմ գեա քեո մօտ, ձուն առ. ամա էլմ էլ մի զրուցե խետ,
չիւմ ես կը գամ ինոր խետ. պալքի քաղցրացուցենք, էն խաւք
ինչ ձու կածի, ձեռնէն առնենք:

Պառաւ էթող էկաւ ուր տուն, ասաց կնկան. Տիւ էլմ էլ էլի
բիլա (առանց) ձի կնա, խենք ինչ կասի, նոր ես կը գեամ:

Կնիկն էր էլաւ մէնակ կնաց, ձուն տարաւ, էլմ էլ եահու-
տին քիթ-մութով ձուն Կոնց, իսկի քեաղցր զրոյց չարեց կնկա
խետ:

Կնիկ տրտում, տխուր լալով էկաւ պառվու մօտ, էղածը
պատմեց: Պառաւն էլ էլաւ կնիկն առեց կնաց ջհուտի մօտ ինոր
տուն. Ասաց. Ձե էլմ էլ թնչ էլաւ, եար ըտսկնայ կէլնի, եար տի
սէրով ըլնի. ձե թնչ էլաւ, որ չար աչք դիպաւ ձե:

Եահուտին ասաց. Չըմ կիտե. որ էն (կնիկ) կեղծաւոր չի,
ուր տան խաւք տը զինի (զոհէ), ինոր սիրտ, պօլօծիկներ (երիկա-
մունք) պիլի ես ուտեմ, որ ես կիտնամ գեօ էն ձի կը սիրի:

Կնիկն ասաց. Թայլա (երանի է) տիւ ձի սիրի, ես էն խաւք
կուրպան կանեմ քե, կը մորթեմ, կը պիլեմ տիւ ուտես:

Պառաւ էթող էկաւ ուր տուն:

Կնիկն էր էլաւ էկաւ քեաղայք, ճամբախ մէզեց մէզեց (մտա-
ծեց) ինչ տը անի, ասաց. Էրթամ քեաղայք իմ խաւքիւ ցեղ խաւքմ
առնեմ պիլեմ սաղ սաղ, թօղ զինի ուտի: Էլաւ փարէն առեց ըն-
կաւ քեաղքի մէջ, ըստեխ էնտեխ (այս այն կողմ) կնաց, ապա
ուր խաւքու պէս խաւքմ հաստատ առեց, դարձաւ էկաւ տուն,
պոնեց ուր այլօր (աքաղաղ) զինեց, գլօխ, սիրտ իփեց, առեց
կնաց ջհուտին: Ջհուտ խետ առեց խոտ արաց, տըփեց գեյտին,
ասաց. Հայ սաչի փուչուլ (կիսածամ) անառակ, ես չըմ կիտե
քեո կեղծաւորութեն, ես չըմ ճանչնա որ էսա այլօրի գլօխ ի.
ան կնա, ես խե քեյ չեմ զրուցե, դիրմ էլ չը գեսս, իմ հէրս (բար-
կութիւն) որ էլաւ, քեյ փարափառչայ կանեմ, կեղծ պան չըմ
ուզի:

Կնիկ էկաւ տուն ասաց. Էսա չէլաւ. էսա խաւքն առնեմ
էրթամ որ չիմնայ: Էլաւ խաւքիւ տեղ կաղըմ (սագ) առեց, գլօխ
սիրտ իփեց, տարաւ մօ եահուտին: Եահուտին էլմ էլ խոտ արաց.
ասաց. Հայ հայ, անիրաւ, օռոսպի (անիրաւ, անառակ), դօրիս
կազ ես պիլե որ չիմնամ:

Կնիկ էլմ էլ լալով էկաւ տուն: Առաւտուն էլաւ, էլ ճար

չկէր. հէտիկմ դանակ առեց, էն լաւ խաւքիւ վիղ կտրեց. գլխիս, սիրտն արաց քեապապ (խորոված) իտի վըր ջվին, մտաւ հողէն ուր թաղա (նոր) խալֆներ տը խափնէր էրթէր. ինոր էն ջուխտ (զոյգ) լաճեր մտան տուն, կանչեցին. Մարէ, մարէ, մենք անօթի ենք: Դեոր որ կիրիշկան՝ մարէ չըկայ, ըստեիս էնդեիս կան էկան՝ մէր չըկայ. էկան տեսան որ գեօ ջվի վըէն սինու (մատուցարան) մէջ էրկու կտոր քեապապ տեսան. համան գլխիս ճոշ լաճ առեց, սիրտ պստիկ լաճ, կէրան, պէրաններ սրբին, էլան տիւս:

Կնիկ նոր տիւս էկաւ, տեսաւ որ էլ քեապապ չկայ. էլմ էլ էլաւ խաւքմ էլ զինեց, առեց կնաց, խետ որ իտի ջնտու առջև. ջնտու համան տփեց գեյտին ասաց. Հայ գիյտի օռօսպի, ես քեո խարեւայ ծաղիկն եմ. էլի ըստեղից շոտ կնա, թէ չէ քեյ մկա կը սատկըցուցեմ:

Կնիկն էլ իլաց, ասաց. Ինչ պախեմ քեյզնէ, քեո Աստծուց. իմ ջուխտ լաճեր անօթի իկած ին տուն, չիւմ որ ես իմ խալններ խաղեա, հօտից տիւս էկայ, ինոնք կիրերին, պան չէր փնացե որ պիրէ քեյ:

— Էյ ասաց եահուտին. ըսկուն պան ես չըմ կիտե. էն գլխին էլ, սիրտն էլ մըջ մարդու փորին չըն խալե. կնա, շոտ քեո էրկու լաճ զինի, խան պե, ես ուտեմ որ խըտ քեյ զրուցեմ, քեյ սիրեմ, անեմ իմ եար:

Կնիկն էր էլաւ, լալով սգով էկաւ տուն, ասաց. Բօշ ի, իմ լաճեր զինեմ չըլնե, չը զինեմ՝ չըլնե, ինչխ անեմ, ինչխ չանեմ, էլմ էրթամ մօ էն պառաւ. ասեմ ինոր, թէ ճարմ անես, էլմ էլ տիւ անես:

Կնիկն էր էլաւ էլմ էլ ուր ճար թալեց մօ պառաւ, ասաց. Թէ ճարմ անես՝ տիւ անես, իմ լաճեր էն խաւքիւ գլխին ու սիրտ ձինէ գեախտիկ կէրան. եահուտին մկայ կասի տիւ քեո լաճեր տը մորթես, ինոնց փորից խանես. պիրես ես ուտեմ, չըխօ չըլնե, էլ քեյ չըմ սիրե. տիւ քեո Աստուած կը սիրես պառվիկ, մէ թատ-պիրմ արա:

Պառաւ էլաւ կնաց մօ եահուտին գեանդեատ, ասաց. Տիւ էսա թնչ ի որ կանես, ձի մըջ աշխրին արիւր խաղք-խայտառակ, ախըր սկընայ սէր, եար չըլնե:

Եահուտին ասաց. Պառաւ, մկայ տիւ թնչ կասես, չիւմ էն ուր էրկու լաճ չը զինի, ինոնց փորից խաւքիւ գլխի ու սիրտ չը խանի պիրի ես ուտեմ, իմ սիրտ չը խօջայ, ես թիւջար (երբէք) ինոր խետ էլ չըմ զրուցե:

Պառաւ էկաւ եահուտու ասած պատմեց կնկան. ասաց հալ հէքեաթ ըսկնայ ի. էլ տիւ կիտես. կնա քեո լաճեր զինի, եահուտու խօսք՝ խօսք ի:

կնիկ էր էլաւ դանակ վերցրուց, խեղ կը սըրի խեղ կուլայ. լաճեր տիւռ կը խաղէն, լսան որ ուրենց տնէն լալու ձէն կը գեա. ճոշ լաճ ասաց. Տօ մէ սուս կաց, մեր տնէն լալու ձէն կուգեա:

Ձէներ կտրեցին, աղանջ արին, էկան տեսան որ դեօ մէր նստե, դանակ կը սըրի, խեղ կը սըրի, խեղ կուլայ, կասի. Տօ եաման, մատաթ, ես իմ լաճեր ինչիս տը զինեմ:

Լաճեր համան որ լսան մօր ասածներ, թողին էնդուց փախան, մէկ մէկու ձեռք պոնեցին, տնից կնացին: Փախան, շատ քիչ կնացին, մէյ երկիրմ էլան տիւս, էնտեղ քեաղքիմ ոսստ էկան: Էն քեաղքի միլլաթ (ժողովուրդը) գեօ մէյ տեղ ժողոված բաց տեղմ. ինոնց քեաղքի թագաւոր որ մեռեր ի դաւաթ կուշի կը թալեն, վըր վիւր գլխուն որ թառաւ կուշ, էնի կանեն ուրենց թագաւոր:

Դօվլաթ կուշին թալին (ձգին) էկաւ թառաւ վէր շոջ լաճու գլխուն. խասան զարկին մըջ լաճու գլխուն, ասին. Տօ, տիւ մե բալմ իր, էկար ըստեղ:

Լաճն էր ասաց. Տօ, մայար (միթէ) ես ձեր խաւքին խասըմթ ի, ես չըմ ուզի:

Լաճուն տարան մտցուցին մըջ տանմ. էլմ էլ կուշ որ թալին, թառ էկաւ, թառ էլմ էլ կնաց կան իրե. կան իրե. փէնջարից ներս մտաւ էլմ էլ իրե թառաւ վըր լաճու գլխուն իջաւ:

Էն երկրի խալիւոր մարդեր ասին. Տօ, պալքի թէ Աստուած իտոնց ի օրօխէ մե թագաւոր: Պիրին արին ուրենց թագաւոր. դեխ դեխից եկան շնորհաւորեցին:

Տղէն էր որ էլաւ թագաւոր, էտա դրուն (այդ ժամանակ) ուր պստի ախպէր կուրխաւ, կնաց կայնաւ մէ աշշու (խոհարարի) տիւռ, չիւմ իրիկուն կայնաւ դա. իրիկուն որ էլաւ, աշին ասաց. Այ տղա, մութն ընգեաւ, արի կնա, դարգլիներ կը զանեն էլ չըս կանա էրթա:

Տղէն ասաց. Դե՞ որ էրթամ, ես տեղ չունեմ որ էրթամ:

Ասաց. Կաց ըստեղ չիւմ առաւտուն տեսնանք:

Լաճ մնաց աշշու մօտ, էլաւ չըաղ. ըսկուն մէ լաւ լաւ կերակուր կեփէր, լազաթուն որ կերող կը կշտանար: Էն էլ էնպէս խօրօտ էր, որ աշխար թափեր էր ինոր խօրօտութեն թամաշա անելու. ինոր իփած կերակուրի անուշութեն ուտելու:

Աշին ասաց. Տղա, կաց մօ ձիկ չըաղ:

Տղէն մնաց էն տեղ. քյնաւ, առաւտուն որ վեր կացաւ, ուր տեղաշորեր վիրցուց, տեսան որ խինգ խարիր դուրուշ փարա գեօ լաճու գլխու տակ. զարմացան. ուսթէն ասաց. Սեղճ տղէն, տիւսնա ո՞ր տեղից ի վաստկե. փարէն առեց էթալ պատուխան: Էն

մէկէլ օր էլմ էլ սկուն, ոյ ասաց. աւագա էլի ախանատից (պատուհանից) կնդե. էլմ էլ պիրե, դրե ուր պառցի (բարձի) տակ, էլ մէլ ուսթէն էն փարէն առեց իթալ ախանատ:

էն մէկէլ օր լաճն ասաց. Տօ խէրիք չէլաւ, որ իմ ուսթէն իմ տեղջուլ իսկի, վերցուցի, ես տը թալեմ (ձգեմ): էլաւ տեղ էթալ, պառկաւ քնաւ, առաւտուն էլաւ վեր, տեղ վերուց, տեսաւ որ խինգ խարիր դուրուշ գեօ ուր գլխի տակ դրած. տօ, ասաց. էսա ուսթէն ձի կը ջուպի (կը փորձէ), խեմ ես գեողութեն կանեմ, էլաւ փարէն առեց պլնթրկեց պատուխան: էն մէկէլ օր էլմ էլ սկուն, ասաց. Չէ, էսա էն խաւքիւ հունարն ի, վոմ որ ինոր սիրտ ուտէր, ոսկի կը ծլէր պառցի տակ. վոմ որ գլխի ուտէր՝ տը էլ-նէր թագաւոր:

Դօրիսվան տեսնանյք թէ էտա քեաղայքն էլ ինչ օրէնյք կէր:

էն քեաղայք աղչիկմ կէր՝ անուն Դիւնեա-Գիւղալին. ուր ճկոթ փէնջարից կըխանէր տիւս. հըմէն մէկ տեսնելուն մէկ ոսկի կառնէր: Լաճն էր ելաւ կնաց էն աղչկայ հօտի փէնջարի տակ տունմ քյրայից (վարձեց) նստաւ էն տեղ. օր խինգ ոսկի որ ուր պառցի տակ կըլնէր՝ չորս կըտէր աղչկան, օր չորս դան (անգամ) ինոր թամաշա կանէր, մէկ ոսկին էլ կուտէր:

Մէ ժամանակմ էտսկընա քեաղեց. էտե Դիւնեա-Գիւղալին ասաց. Տօ ջանըմ, էսա տղին խաղինայ որ էլնէր, մկայ խըլըսեր էր, էսա ինչ ի որ կտա կտա խանում չըկայ:

Կանչեց ուր կարավաշներ (աղախին) իպե, ասաց. Աղէկ աչկէյք, խենյք էդա դար-բար մարդ չկայ: Ասաց. Դէ կնացէյք էն ջահէլ մարդ կանչէյք թօ գեա տեսնամ: Կնացին կանչեցին:

Օ՛խ, ասաց, ես օր չորս ոսկի կտի, նոր կըտեսնի ինոր ճկոթ, մկա էնա ինյք կըկանչի, արի էրթամ, տեսնամ ինչ կայ, ինչ կասի: էլաւ կնաց մօտ Դիւնեա-Գիւղալին, ասաց. Պարեքե:

Ա՛յ, ասաց, Աստծու պարին, խօրօտ լաճ. նստի ըստեղ մէ քիյչ զրուց անենյք:

Իրոնյք նստան. էրկուս մէյ տեղ, շատ քեյչ զրուց արին, ապա ասաց Դիւնեա-Գիւղալին. Մէ ասա տեսնամ տիւ ինչ մարդ ես, յուստ կուգեսս, տեոր կէրթաս, ինչ կանես:

Լաճն ասաց. Նս ինչ տը անեմ, ես բաղրդյնիմ լաճ եմ, ձի մէ աղպէր էլ կէր, ես էն աղպէր էլանյք, էկանյք ֆռալու, ինչ իմ մեծ աղպէրն էր՝ էլաւ քեաղքիյմ թագաւոր, ինչ ես է՝ էկա էլա ստեղ աշշու չրաղ:

Է՛, ասաց Դիւնեա-Գիւղալին, տղա, տիւ ձի չը՞ս առնէ:

Խն, ասաց, որ տիւ ձի կըխաւնես կառնես, ես չիօ լաւա (աղաչանք) կանեմ:

Դիւնեա-Գիւղալին էր ամբ արաց (հրամայեց) ուր խալա-
եղներաց, ասաց. էլէյք սեղան պատրաստէյք, նստենյք ուտենյք,
խմենյք, քէյֆ անենյք, ես էսա լաճ տը առնեմ: Գեաղտի-
կըմ ասաց ուր խալայեղներաց, պիւրէյք եօթ տարւայ գիյնին, պի-
ւրէյք կապէյք իսոր վրէն: Պիւրին եօթ տարւայ գիյնին կապեցին
վըր լաճուն, խօրօղմ սարխօջուցին (արբեցրին). ապա նստան
խարց ու փորձ արին:

Տղէն էլ ուր գլխու գացած զըմէն պատմեց. թէ, ինչխ խաւ-
քիւ սիրտ կիրե, ուր գլխու տակ ոսկի ի իլէ հըմէն գիյշեր. ուր
ախպէրն էլ խաւքիւ գլխին ի կիրե իլե թագաւոր: Աղչիկն էլ է-
լաւ դեղմ իտու, լաճ որ կէրաւ, բողբոց փսխեց, էտա խաւքիւ սիրտ
էկաւ ինգեաւ: Աղջիկն էլ համա խասաւ լըվաց, էթալ ուր պէրան
ասաց. Դորիս իտոր դէ թալէյք (ձգէք) տիւս: Էլան տղի ոտքեյր
ձեռքեյր պոնիցին, թըխկթըխկալէն քեաշիցին, տարան թարանջից
(սանտուխից) կլորիցին տակ, էրկու գէօմբ (բռունցք) էլ տփիցին
մէջ գլխուն, դուռ շինեցին վէր գլխուն, մտան տուն:

Լաճն էր՝ որ առաւտուն ալխաւ, վեր կացաւ տեսաւ որ ուր
հալ շատ փարիշան ի (վտանգաւոր), կոռտած, շփոտած, կուլոտ
ցոռտ հալի մէջ ի: Ասաց՝ էսա չէլաւ, ստեղ էլ ձի խաց չկայ,
էթող, կնաց թարկ-դիւնեա (աշխարհաթող) արեց, էլաւ կնաց:

Կնաց կնաց, շատ թէ քիյչ Աստուած կիտի, կնաց մէ ուրիշ
երկիրմ էլաւ տիւս: Մէ մարդմ ռաստ իրե ինոր ասաց. Տղա, կէլ-
նիս մօտ ձիկ աշկերտ:

Ասաց. Նա, ինչի՞ չեմ ընե: Մէկ էրկու տարի վարձոց մնաց
էտա տեղ:

Էդա մարդն էր օրմ ասաց. Տղա, էսօր կնա սար ցախ պե
վառենյք: Լաճն էլ կնաց սար. էտա տեղ մէյ խատ պսպղուն
թամ կնտաւ: Օ՛խ, ասաց, պսպղուն թամ կնդա, տանիմ իսորով
ջուր խմեմ: Ցախ ժողվեց, շալկեց, առեց էկաւ մօ յաղալիւրմ, ու-
ղեց էդա տեղ ջուր խմել: Ինչ թաս իզար աղբիւր, իլեց տը խմէր
տեսաւ քյպսուն (լիք) ոսկի, մէկէլ իլեց. էլմէլ հլին ոսկի էլաւ.
առեց թաս կնաց տուն. ուր աղին ասաց. Աղա, ես էլ չըմ կա-
նայ մնա քեռ մօտ. ես տը էրթամ խետ եմ խացին:

Տղէն էլաւ կնաց: Էլմ էլ կնաց էն քեաղայք. էն առջաւ տուն
քյրայեց նստաւ: Էլմ էլ օր չորս ոսկի կտէր. չորս դան աղչկայ
ձկոթ կըտեսնէր, ուր խաւաս կըխանէր:

Դիւնեա-Գիւղալին էր ասաց՝ ինչ որ խզինա ընէր, մկա
խլէր էր, մէ կանչէյք թօ գեա, տեսնամ էն ինչ մարդ ի: Էկան
լաճուն կանչեցին, ասին. Արի, Դիւնեա-Գիւղալին քեյ կուզի: Տղէն
էլաւ, ուրախ ուրախ կնաց. դէլ (դեռ) աղչիկ տղին չէր տեսե, ո՛յ,

ասաց աղջիկ, Միրզա-Մահմատ, քեռ արևուն մեռնեմ, տիւ դեոր իր չիւմ էսօր:

Ասաց. ես կնացեր ի էնա երկիր փարա վաստկելու:

Ո՛յ տիւ պարով էկար, խազար պարով: Էլմ էլ ամր արաց խալայեղներաց, սեղան պատրաստին նստան, քէյֆ արին. էլմ էլ ըրին եօթ տարվա գիյնին կապեցին վըր տղին, սարխօշուցին, խարց փորձ արաց աղջիկ, ասաց. Տօ խօրօղ լաճ, տիւ էդա կանտար փարէն որ տեղից վաստկար:

Տղէն ասաց. ես ըստեղից որ կնացի, կնացի սարցախէ. էնտեղ թասմ կընդա. էն թաս եփ կը զանի յաղպիւր, հիլին ոսկի կը լցւէր:

Էսա խապար որ լսան, համան գէօմփմ զարկին մէջ տղի գյլխուն. թասն առան ձեռնից, տնից խանին տիւս, թալին փօղան, դուռ շինին վրէն:

Տղէն՝ որ անդամիշ էլաւ (սթափուեց) տեսաւ ուր հանլ քէյֆիւթ. էլմ էլ թարկ տիւնեա արեց էլաւ կնաց. խասաւ ճամբխի կէս: Էնտեղ տեսաւ իրեյք մարդ մէկ մէկու կը տփին, կռվելէն դօղրի կուգեին դեխ ինք, ասաց. Տօ ընչի կը կռվէյք: Ասին. Տօ մենյք իրեյք ախպէր ենք. մեր ապրանյք պիթուն պաժնեցինյք, մնաց իրեյք խատ պան. մէկ սըռ-քիւլախ ի (գաղտնազլխարկ), որ վնվ դնի՝ էլ մարդ ինոր չտեսնայ. մէկ խալի (զորգ) որ նստես վրէն ասես, ձի տար էնա ֆիլան (այսինչ) տեղ, ալ բէ ալ (ձեռաց) կըտանի. մէկ էլ սուֆրէմ (սփռոց) որ պանաս վարոցմ զանես վրէն՝ ինչ չէյշիտ (տեսակ) կեր ասես, հազըր կուգեա առջևդ կուտես: Դէ արի էրթանյք հիւքմաթ (դատարան) մեր դաւին (դատը) կտրի:

Տղէն ասաց. Ա՛յ տնաշէններ, պիւրէյք ես ձե խամար ձեր դաւին կտրեմ, կիսեմ տամ ձե:

— Դէ, ասին, արի կիսի խենյք:

Տղէն էր էդա պաներ առեց կայնաւ զատ տեղմ ասաց. Ես ինչ տըտամ ձե. տիւք էլ էն կապուլ արէք (ընդունէք):

Ան, ասին, դէ կիսի:

Ասաց. Չատ (հեռու) կայնէք:

Չատ կայնան: Տղէն մէյ դիր սըռ-քիւլախին դրեց ուր գյլօխ կորսըաւ, էլ ինոնք չտիսան, առեց փախաւ. էկաւ նստաւ վըր խալուն (զորգին) ասաց. Տար ձիկ Դիւնեա-Դիւզալու քեօշկ խան: Տըղէն կնաց Դիւնեա-Դիւզալու քեօշք նստաւ: Հմէն օր Դիւնեա-Դիւզալուն որ խաց կը պիւրէն՝ էն խաց կըլսընէր. Դիւնեա-Դիւզալին կը մնէր անօթի: Էսով դընա (սրանից յետոյ) օր իրեյք չորս խաց

հաւել կը բերէն, էն կմնէր անօթի: «ճյ, կասին, Դիւնեա-Գիւզալին դառցի շատակեր»:

Օրմ էրկու, ըստկնայ մնաց. Դիւնեա-Գիւզալին նստէր էր կը մէզէր (կը մտածէր). տիսաւ որ ուր փառչ իրեն իրեն, էլաւ կըլ-կըլ-կըլ: Ոյ, ասաց, մարդ կայ եմ հօտէն, դուռ շինէյք: Դուռ շինեցին: Ասաց. էյ մարդ, տիւ վո՞վ ես, ելի տիւս, Աստուած ձի իտուքե, քե, քե ձիկ: Աղջիկ խեղասաց չասաց, համան Միրզա-Մահմատ սըռ-քիւլախին վերուց գլխուց, տիւս էլաւ:

Աղջիկ ասաց. ճյ Աստուած քեո խիմ (հիւմ) չ'քեակի, էն օրվե ինչ տիւ կնացեր ես, ես լալով, արոսունք թափելով մեռա: Ամբ արաց խալահղներաց ասաց. Դէ էլէյք սեղան դրէյք, էսօրն ի էսօր մենք տի շատ ուրախութեն անենյք, ապա էրթանյք պսակենյք:

Էլան շուտով սեղան դրին. խաց պարէն պատրաստին, էլմ էլ եօթ տարվայ գիյնին կապիցին վրէն, էն մեռած ընգեաւ էնտեղ, սըռ-քիւլախին աօին վերեից, էրկու գեօմը էլ պըռտեցին մէջ գլխուն, թալին տիւս:

Լաճու խելք իրե վրէն, ասաց. էյ վախ, ես չլ ինչխ անեմ:

Տիւրմ էլ էլաւ թարկ-դիւնեա արեց էլաւ կնաց խասաւ մէ մէշիմ մէջ (անտաւ), էն մէշին ոչ ոռ կէր ոչ գլխու, էն կանգար անսախմանք շատ էր: Էյ ասաց՝ մնամ ըստեղ, թօ գէյլեր, առջեր ձիկ ուտեն, անգատեմ: Կնաց տեսաւ էրկու խնձորի ալուկ (խըն-ձորի փոքր տունկ). ձմռան, քեանոնի ամիսն էր (դեկտ. յունւար) խնձոր ին պոնած, որ չուտես չ'խմես ինե իրիշկաս: Թախումմ կարմիր խնձոր ի մէկ սիւտակ. Տօ, ասաց, ախրր ես անօթի մեռայ, մէյ խատ կէրաւ, կոտոշմ էլաւ, կնաց մէ կողմ, մէկէլ կէրաւ, մէկէլ էլաւ՝ կնաց էն մէկէլ կողմ: Էյ, ասաց, էսա շատ աղէկ պան ի, մնամ ըստեղ թօ գէյլէր գեան ձի ուտեն, չկանամ փախնէ: Քիչմ մնաց ըստկնայ տեղն ու տեղ: Դօրիս ասաց՝ Կայնի դէօր էնա սիգտակներաց ուտեմ, հնգիյ էլածն էլաւ՝ էլ ինչ տը էնի ձիկ:

Ձեռ իտու սիւտակ խնձորից առեց՝ կերաւ. մէկ կէրաւ կոտոշմ ինգեաւ, մէկէլ կէրաւ, մէկէլ ինգեաւ:

— Էյ, ասաց, իմ պան էլաւ. էլաւ էն խնձորներուց չանթիկմ լիյք իլից, կնաց Դիւնեա-Գիւզեալու փէնջարի տակ նստաւ, փոեց տանիս, կանչեց «խնձոր կը ծախեմ». հրմէն լսան էլան էկան տեսան կարմիր կարմիր խնձորներ, որ չուտես չ'խմես հնե իրիշկաս:

Դիւնեա-Գիւզալին ասաց. էսա քեանոնին (դեկտեմբերին) էսա փքիւն, ձիւնին, էդա ինչ խնձոր ի կըծախեն:

Էկան ինոր ասին. Ոլլա սկոն խնձոր ի որ աշխար չկայ, կարմիր-սիւտակ:

է՛, ասաց, ինչիս կը ծախի:

Ասին. Կասի որ թօ Դիւնեա-Գիւզալին փէնճարից ուր գլօխ խանի տիւս ես ինոր խնձոր տամ:

Էլաւ՝ իրիշկաց որ մարդ չկէր: Գլօխ էխան տիւս, տղէն խնձորմ էթալ: Էն առեց կերաւ՝ կուտոշմ էլաւ, կնաց քեօշքի էն մէկէլ ոտնից կախաւ տակ: Մէկէլ իտու, ասաց. Առ կե, կըթափի:

Աղջիկ առեց կէրաւ, խատմ էլ կուտոշ էլաւ. կնաց քեօշկի էն մէկէլ ոտքից կախաւ տակ. ուր գլօխ մնաց փէնջարից տիւս: Մկայ դեօր լաճուէն ի:

Լաճն էլ տեսաւ Դիւնեա-Գիւզալի վիճակ ասաց. Դէ մկա ինչիս ես, Դիւնեա-Գիւզալի. էլ ի՞նչ կանաս անե ձիկ. չիւմ եմ սըռ-քիւլախին, իմ սիրտ, իմ արձթէ թաս չիտաս, չըմ իսկե քեռ կուտոշներ: Աղջիկն էր դիրմ դեղ առեց խմաւ, փսխեց, սիրտ էկաւ տակ ինգեաւ. լաճ համան առեց կերաւ: Սըռ-քիւլախն էլ, արձթէ թասն էլ իտու: Լաճ խասաւ յետանց շփիկմ ի զար վէր աղջկայ քեամկին ասաց. Քէյզնէ կուգեմ որ Դիւնեա-Գիւզալին սկոն խօրօտ մէ զախմ (պինտ ամուր) ջորիմ ըլնի, որ ես խեճնեմ կան գեամ:

Դիւնեա-Գիւզալին դառցաւ ջորիմ, որ աշխար չկէր: Դիրմ խէ-ծաւ, մէյ մէկ վարոցմ էլ ի զար, էլան քեառսուէն էլ Դիւնեա-Գիւզալի. ինոր մաղազի դուռ էպաց, ինոր կանդար մալեր իպառց, քշեց կնաց ուր խօր մօր քեաղայք. ուր մալ էն տեղ ծախեց:

Է՛հ, ասաց, էլնեմ էրթամ իմ խօր, մօր տան դեխ (կողմ), խենյք իմ խէր ինչ կանի: Կնաց խասաւ տուէն. էն տեղ տեսաւ նէն ջորի, նէն մալ, էլմ էլ ուր խէր գեօ ջըւալ թալե քեամակ կէրթայ ցախէ: Ինոնց էթող էն տեղ: Ասաց. էրթամ իմ ախպէր կնդնեմ, նոր գեամ իմ խօր, մօր մօտ, առնեմ տանեմ մօտ իմ ախպէր: Էկաւ ախպէր կնտաւ, առեց ուր մալեր, ծախելէն ծախելէն էլմ էլ կնաց խօր քեաղայք: Տեսաւ ուր խօր տուէն տեղ խարապա է-լաժ, իրենյք էլ չկան ու չկան. խարց ու փորձ արեց, ոչ վով սա-լախ-սօլուխ չիտու. էթող կնաց. ճամբախ տեսաւ էրկու խալիւոր, մէկ իրիկ, մէկ կնիկ կէրթէն, ասաց. Պարե ձե, խալիւորներ, դեմը կէրթէք:

Այ Աստծու պարին քեյ, խօրօտ ջնէլ. կէրթանյք էսա քեաղայք ժողովք անելու (մուրալու), մե խաց ճարիլու:

Տղէն ասաց. Է՛ ինչի՞ դայիմ (միշտ) էտա քեռ չվան գեօ քեռ քամակն ի վեր կան կուգեաս:

—Ասաց. Մեռնեմ քեյ. ապա ի՞նչ անեյք, էսորով ցախ-մախ կը պիրեմ, կը ծախեմ, իմ ապրուստ կանենյք:

Խալիւոր էսա որ կասէր, հա՞ հա՞ ուր պոկներ կըկծէր: Տղէն

ասաց. Դէ, պապիկ, առ էսա թաս տար յաղպիւր ջուր խմի, որ քեո չվան տամ էլմէլ էրթաս ցախ կրես:

Պապիկ կնիկ էթող կնաց յաղպիւր ջուր խմելու. տղէն վարոցմ քեաշեց կնկա քամկին, կնիկ էլաւ բող էշմ որ սկի սկոն չէր էլե:

Պապիկ իրե ասաց. Ո՞ւր է իմ կնիկ:

Լաճ ասաց. Առ քեո էշ. քեո կնիկ կնաց հէտի հէտի (ուշիկ ուշիկ) ասաց. Թօ իմ էրիկ գեա ձիկ կնդնի, ոլլա ասաց՝ սկոն պառնաս էն էշ որ ինոր մէջաց կաշին թօնի: Պապիկ գնաց, թիւջարն էլ կնաց:

Էնտեղ թագաւոր խասկըցաւ որ էն լաճ ուր ախպէրն էր. իլաց՝ խասաւ ախպօր վիզ գրկեց. ախ, ասաց, տիւ իմ ախպէրն ես: Էրկու ախպէրն էլ էլան ուրենց խօր ձեռներ պագեցին. վարոցմ էլ իզար մօր քամկին, էլմ էլ էլաւ կնիկ, հոյ, ասաց խէր: Ես էսա իմ կնիկն էր որ ես սկոմ ժամանակ կորսցուցեր ի: Խէր որ տեսաւ ուր տղէյներ էդա փառք ու պատուին, շատ ուրախցաւ, էլաւ աշխրով. էլ չէր կանա ուր սիրտ պոնե:

Լաճն էր կնաց իտե Դիւնեա-Դիւզալուն. ուր մալով թամալով իպե էնտեղ, ուր ախպօր մօտ. եօթն օր, եօթ գիշեր, զարկին խաղցին ուրախցան. խարսնիս արին պրծան: Ինոնյք խասան ուրենց սրտի մուրազին, տիւք էլ, մհնյք էլ խասնենք մեր սրտի մուրազին:

Պատմեց 1910 թուի օգոստոսի 21-ին Հայոց Ձորի Քերծ գիւղի բնակիչ Մանուկ Սահակեան անգրագէտ գիւղացին:

ՃԼՄՃԼՄԻ ԶԵՔԵԱԹ

Ժամանակով էրկու աղբէր կըլնեն. Իսա, Միսա: Էրկուան էլ նախըրդ կըլնեն: Նախիր կը տանեն սար կարածան, պղտիկ աղբէր փարա կը կնտնի, ջոջ աղբէր ուրեն մտքի մէջ կասա. խարեմ իմ աղբէր տանեմ ձորիմ մէջ ըսպանեմ, փարէն մօտէն առնեմ: Եփ օր կը տանի ձորի մէջ, մէկ ջօջ կօտմ (զանգ) կը տեսնայ, կասա. Երանի ես գիյտնէր խեմ դու ժամանակով ինչպէս մարդմ էր իլե, քանի տարի էր ապրե: Աստծու խրամանքով էտ կոտ լեզու կելնի, իտոր ջուապ կըտայ, կասի. Թէ ես ժամանակով մարդմ էլա սարեւր, խինգ խարիր կնիկ բերի Գիւրջու մօտէն, խինգ խարիր կնիկ բերի Ռոմու մօտէն: Իսայի Նաբին կասայ. Էդ խազար կնիկ ինչպէս կառցար գոհացուցիր:

Կասայ. Թէ չուամ օր կէրթէր հէվար (իրիկուան) ես հըմէն եաթախի մէջ իրեյք դիր կէրթէր ինչիս (ինչպէս) քեանէլ ձին տէր թիմար, քաշէր դիւս մէյտան, թող ու դուման խանէր: Հեղմ էլ կը խարցուցի, կասի. Սաղ տաս թէ էդ խազար կնգտերուց քե ինչկանդար տղայ էր իլէ: Կասայ. Ձի կէր խինգ խարիր լաճ սիւտակ խանչլներով, իտոնց խանչլի բուռ սաղաֆ: Ձի կէր խինգ խարիր լաճ սե խալըվներով, իտոնց խանչլի բուռ նըշխերով: Էլմ կէր խինգ խարիր լաճ կարմիր խալվներով, իտոնց խանչլի բուռ հըմէն մառջաններով: Եփ օր իրիկուն նէճրից կըգեն քէֆ ուրախութեն էնէլով:

Էտ մարդ էլմ էլ կը խարցուցայ ճըմճըմին, թէ քե աշխըրքիս վէրէն մալ ինչքան ա էլե:—Կասայ. Ձի կէր քեառսուն խովիւ սարեր, քեառսուն էլ նախըրդ դաշտեր, քեառսուն էլ գուլթան, արբա:

Նորէն կը խարցուցայ թէ աշխրքի վէրէն էտքան մալ ա քե էլե, դու ինչկանդար խէր ես էրե աշխրքի վէրէն:

—Ճըմճըմ կասա. Ես օրէն խինգ խարիր աղքատ կը խագուցէր, խինգ խարիր էլ անօթի կը կշտացուցէր, օրէն խինգ խարիր էլ զալմի վիզ կը զանէր:

—Կը խարցուցայ կասայ. Երանի ես գիյտնէր թէ դու քանի տարի ես ապրե աշխրքի վէրէն:

—Ճըմճըմ կասայ. Ես խազար տարի աշխրքի վէրէն

մնացի, ցաւ չըտիսայ, եփ որ իմ օր էկաւ, մէկ պաղ քըրտինքմ իտու իմ վէրէն, եթմիշ խազար խէքիմներ ժողվըվան չարա չէրին, ձի դրին վըր էրկու փէտին, բերին դրին մընչ պաղ խողին. հալա իմ բէրան դառն ա մեռնելու օրից:

Իսա եփ էս լսաւ, խասկըցաւ օր աշխրքի բաներ սուտ ա. մարդու վերջ բուռմ խողա, էլ ախբօր արնքի տակ չը մտաւ:

Պատմեց 1911 թուի օգոստոսի 20-ին Նարեկ գիւղում Պետրոս Աւոյեան անգրագէտ գիւղացին, որ լաւ քրդերէն գիտէ և յաճախ քրդերէն հէքիաթներ է ասում քրդաբնակ գիւղերում:

ՔԱՒՈՐԱՆՑ ԵՈՒՆ

Կնիկմ տղով կեղնի, իրիկ կէրթայ դաշտ կը պանի, էն մէկ իրիկուն իրիկ-կնիկ շատ խապար կուտան, իրիկ կասի. Որ տիւ տղէն պիրես, լաճմ էլնի, ով որ ձիկ դաշտ անկնջկլայ տայ, ես ինոր մէյ խատ ուռուպիա (արժէ 3 դուրուշ) ոսկիւմ ինոր փեշքաշ տը տամ: Էն մէկէլ օրն ի, կնիկ տղէմ կը պիրի, լաճ կեղնի, յինքն էլ կասի. Տօ էն ինչ ուրիշներն անկնջկլայ տանին իմ իրկան, չիօմ ես կէրթամ, կասեմ, ուռուպիէն կառնեմ ձիկ. համան կէլնի, տղէն կը փաթթի մէջ ուրուրոցին, դիւռ կը մոռնայ անփակել, ափալ-թափալ կը վազի դաշտ իրկան կը կանչի. Ծօ մարդ, տղէն պիրի, լաճ ի լաճ: Կնիկ դէլ (տակաւին) իրկան չը խասած, իրիկ կասի. Կնիկ, Աստծու անկնջկլէն քե ընի, դառցի գնա տուն, չում ես իրիկուն դամ քեոյ անկնջկլէն մէյ խատ ուռուպիա ոսկի կուտամ:

Կնիկ կը դառնայ կուգայ, կը տեսնայ, որ Բնչ, քաւորանց շուն պէրան արնոտ, լըկսթէլէն անէն կէլնի դուս. կնիկ կէրթայ կիրիշկի մէջ ուրուրոցին, կը տեսնայ որ զա (ոչինչ) չկայ, քաւորանց շուն տղէն կիրեք էր, ոսկունք թողիւր էր դա, ինչ սանամէրն էկաւ, քաւորանց շուն ամչցաւ, պէրան լըկսթէլէն անից էկաւ դուս: Սանամէրն էլ ասաց. վախէնամ յուշունց տամ քաւոր-կնկան խաթըն էլ մնայ ձկնէ, յուշիկմ ասաց.

Հայ կօռապոչ, տուտուգա մոռթ,

Փուղցէ փուղոց կան գեացող,

Փուղցի նստող, ուսկուի կոծող:

Կը մնայ չում իրիկուն մարդ դաշտէն կուգա տուն, կասի. Կնիկ ուր ի տղէն: Կնիկ կասի. Քեա մարդ, մեր տղէն քաւորանց շուն կիրեք էր, չում ես դաշտից էկայ, պէրան սրբելէն էկաւ դուս:

Մարգ կասի. Ծօ կնիկ, ապա դու պան չասիր: Կնիկ կասի. Ծօ մարդ, ապա չասի, վախէնամ քաւոր կնկան խաթրն էլ մնայ, անչամ ասի.

Կօռապոչ, տուտուղա մոռթ,

Փուղցէ փուղոց կան գեացող,

Ուսկուի կռծող, փուղցի նստող:

Իրիկն էլ կասի. Քեա կնիկ, մուշ (լուռ) կաց, քաւոր կին չը լսի՝ ամօթ ի. թէ որ լսաւ խաթր շատ կը մնայ:

ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ

Ըստ Հ. Սպենսերի.

Ե. Լալայեանի

ՉՈՐՐՈՐԿԻ ԳԼՈՒԽ*)

Ը Ն Ծ Ա Ն Ե Ր.

Ի.— Ճանապարհորդներն օտար ժողովուրդների հետ յարաբերութիւն ունենալիս սովորութիւն ունին նրանց հաճութիւնը գրաւել ընծաներ տալով: Այս վարմունքը ունենում է երկու հետեանք. նախ՝ նուիրած իրի արժէքի պատճառած հաճոյքը բարեկամական տրամադրութիւն է յառաջացնում օտարականի մէջ և երկրորդ՝ ընծայաբերութեան գործողութիւնը նուիրատուի կողմից լուծեալն ցանկութիւն է արտայայտում զուր գալու, որը նաև տրամադրում է նուիրառուն՝ դէպի նուիրատուն: Այս վերջին ցանկութեան մէջ պէտք է որոնել ընծայաբերութեան, որպէս ծիսական կարգի, սկիզբը:

Ծայրատման ու ընծայաբերութեան, այսինքն մարմնի մի որևէ մասի և մի որևէ իրի մատուցման միջև եղած կապը պարզ երևում է Գարսիլասսօի մի պատմութեան մէջ, ուր ցոյց է տրուում, որ ընծայաբերութիւնը դառնում է հաշտարար, գթարար միջոց, ընծայուած իրի արժէքից բոլորովին անկախ: Գարսիլասսօն նկարագրելով բեռնակիրների կեանքը, ասում է, թէ սրանք լերան բարձունքին հասած միջոցին վայր են դնում իրենց բեռները և արտասանում են իրենց Պաշակամակ ասածուն ուղղուած հետեակ խօսքերը. «Շնորհակալ եմ քեզանից, որ կարողացայ կրել այս իրերը մինչև այստեղ»: Յետոյ, իբր զոհ, քաշում են իրենց ունքերից մի մի մազ և կամ հանում են բերնից կիլկա կոչուած խոտը, իբր նուէր իրենց ունեցած ամենաթանգագին իրերից: Եւ կամ, եթէ աւելի լաւ բան չեն ունենում զոհաբերելու, մատուցանում են

*) Տես Ազգագրական Հանդէս XXI գիրք:

ծղօտի կամ քարի կտոր և կամ հողի կոշտ: Լեռնային անցքերի գագաթներին յաճախ պատահում են անազին կոյտեր՝ բաղկացած այսպիսի զոհաբերութիւններից:

Միևնոյն երևոյթը տեղի է ունենում նաև հայերիս մէջ, այսպէս, օրինակ, ճանապարհների վրայ, անբնակ տեղերում ընկած սրբերի ուխտատեղիների մօտով անցնելիս՝ ճանապարհորդները հունենալով յարմարութիւն խոռնկ ու մոմ զոհաբերելու, մի կտոր քար են ձգում այդպիսի սրբատեղու վրայ, որով կատարուած են համարում իրենց զոհաբերութեան պարտականութիւնը:

Որքան և մարմնի մասերի կամ թանգագին իրերի և կամ ոչ մի արժէք չներկայացնող իրերի զոհաբերութիւնը, առաջին երևոյթից, տարօրինակ թուի մեզ, բայց և այնպէս՝ նրանց տարօրինակութիւնը չափազանց կը նուազի, եթէ մտաբերենք, որ Յրանսիայում, ճանապարհների երկու կողմը բարձրացող խաչքարերի պատուանդանների վրայ կարելի է տեսնել երկու բարակ փայտերից շինուած խաչերի կոյտեր: Այս խաչերի արժէքն երբէք չի գերակշռիլ այն ծղօտի, ձողիկների և քարերի արժէքին, որ մատուցանում են պերուցիները և սրանք, վերոյիշեալ ընծաների նման, ցոյց են տալիս այն ճշմարտութիւնը, որ ընծայաբերութիւնը դառնում է միևի շնորհը, գութը գրաւելու ցանկութիւն արտայայտող մի ծէս:

Հայկական մի աւանդութիւն պատմում է, թէ երկու ուղտ միասին արածելիս՝ երբ արդէն կշտացած են եղել, սրանցից մինը մի փուշ է քաղել և միւսի բերանը դրել, և երբ վերջինս հարցրել է թէ լինչ ես անում, չէ՞ որ սա ես այն փուշն է, որից կերանք կշտացանք, առողջը պատասխանել է՝ Փուշ՝ միշտ փուշ ա, ամա մարիֆաթն (այսինքն շնորհք, յարգանք ցոյց տալն) անուշ ա:

Թէ ինչ աստիճանի բնական է իսկական ընծան անուանականով փոխարինել այնտեղ, ուր իսկականը չի կարող տեղի ունենալ, տեսնում ենք մի քանի խելահաս կենդանիների մէջ: Որսորդական շունը, որ սովորել է հաճոյանալ տիրոջը՝ բերելով նրան նրա սպանած թռչունները, սովորութիւն է դարձնում տանել նրան և՛ այլ առարկաներ, երբ ցանկանում է արտայայտել իւր ցանկութիւնը նրան դուր գալու: Երբ շունը առաւօտը, առաջին անգամ պատահում է իւր սիրած անձին, չի բաւականանում միայն ընդ առաջ վազել նրան իւր սովորական ուրախութեան արտայայտութիւնով, այլ նաև գնում, որոնում և բերում է բերնում բռնած մի թառամած տերեւ, ծառի մի ճիւղ կամ մի այլ իր, որ կարողանում է գտնել մօտակայքում: Մեր առաջ բերած օրինակը այս գիտարար ծիսի բնական ծագումը ցոյց տալուց

զատ՝ ապացուցանում է նաև, թէ զարգացման որչափ ստոր աստիճանի վրայ է սկսւում սիմվոլիզացիայի գործողութիւնը և թէ ինչպէս հէնց սկզբից սիմվոլիզմը մի կրկնութիւն է սիմվոլական գործողութեան՝ նոյնքան ճիշտ, որքան հանգամանքները թոյլ են տալիս:

Այսպէս ուրեմն՝ մենք հետեցինք այն է վօլլեցիային, որ ընծաներ մատուցանելուց յառաջանում է ծիսական կարգ. այժմ դիտենք այս ծիսի զանազանակերպութիւնները և այն հասարակական երևոյթները, որոնք սրանից ծագում են:

ԻԱ. — Ընծայաբերութիւնը, որպէս ընդունուած ծէս, գոյութիւն չունի ոչ կառավարութիւն չունեցող ժողովրդների մէջ, և ոչ էլ նրանց, որոնք թէև ունեն կառավարութիւն, սակայն շատ թոյլ իշխանութեամբ:

Աւարալիացիները, տասմանցիները և Հրոյ երկրի բնակիչները այս դէպքում ներկայացնում են ամենալաւ ապացոյցները: Իսկ կարդսլով ճանապարհորդների նկարագրութիւնները Ամերիկայի վայրենի ժողովուրդների մասին, որոնք շատ թոյլ կերպով են կազմակերպուած, ինչպէս էսկիմոսները, չինուկները, օձերը, կոմանչիները, չիպպեու-օդները, կամ դեմոկրատական կազմակերպութիւն ստացածները, ինչպէս, օրինակ, իրոկէզները և կրիկները, տեսնում ենք, որ ուր բացակայում է անձնական զօրեղ իշխանութիւնը, այնտեղ շատ հազիւ է յիշւում ընծայաբերութեան մասին, որպէս մի քաղաքական ծէսի:

Միանգամայն սրա հակառակն են ներկայացնում Ամերիկայի այն ժողովուրդների սովորութիւնները, որոնք շատ հին ժամանակից սկսած, բունակալ կառավարութեամբ հասել են բաւական բարձր քաղաքակրթութեան:

Մեքսիկայում երբ զալիս են ողջունելու տիրոջը, թագաւորին, ծաղիկներ և ընծաներ են բերում, ինչպէս վկայում է Տորքլմատան: Չիբչասների մէջ «Երբ մինը ընծաներ է տանում, որպէս զի որևէ գործի մասին խօսի կամ տեսնի կասիկին (որովհետև ոչ ոք չի կարող այցելիլ նրան առանց ընծայ մատուցանելու), ներս է մտնում՝ գլուխը և ամբողջ մարմինը սաստիկ խոնարհած: Հին իւկատանցիներն որսորդութիւն անելիս, կամ ձուկ որսալիս և կամ աղ հանելիս միշտ բաժին էին հանում իրենց զօրապետին:

Միկենոյն սովորութիւնը տեղի ունի նաև հայերիս մէջ. — Հայ գիւղացին առանց ընծայի երբէք չի գնալ մի մեծաւորի տեսնելու: Նոյնիսկ «տեսնել» բառը «ընծայ տալու» իմաստն է ստացել: Միկենոյն սովորութիւնը տեսնում ենք և այլ տիպի ժողովրդների մէջ, ինչպիսի են Մալայո — Պօլինեզիայի ժողովրդները,

որոնք գտնւում են վերոյիշեալ ժողովրդների հասարակական կազմակերպութեան միենոյն աստիճանի վրայ, և ենթարկւում են զօրապետների անսահման իշխանութեան: Փոստերը ցուցակագրելով այն իրերը, որ սրանց ստորին դասակարգը փոխանակում էր տայիտացիների հետ ուտելիղէշներով և տեղական գործուածքներով, ասում է. «Սակայն մենք նկատել ենք, որ մի կարճ միջոցից յետոյ, այս ձեռք բերած ամբողջ հարստութիւնը անցնում է կամ իբր ընծայ, և կամ իբր շնորհակալութեան նշան զանազան զօրապետների գանձարաններին»: Միենոյնը և Ֆիալում, «Ով ցանկանում է մի շնորհ խնդրել զօրապետից և կամ առանձին խօսել նրա հետ, պէտք է իւր հետ ընծայ բերի»: Այս վերջին դէպքերը մեզ ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս ընծայաբերութիւնը կամաւոր լինելուց հետզհետէ դառնում է պարտադիր: Եւ յիրաւի՝ երբ տեսնում ենք, որ Տայիտում զօրապետները, ի հաճոյս թալանում են իրենց հպատակների տնկարանները և Ֆիալում «զօրապետները բռնութեամբ իւրացնում բնակիչների և՛ ունեցուածքը և նոյն իսկ իրենց, չենք կարող չգալ այն բացայայտ եզրակացութեան, որ ընծայաբերութիւնը դառնում է մի մասը նուիրաբերելու գործողութիւն՝ ամբողջ ունեցուածքի կորստի առաջն առնելու նպատակով: Ամբողջ Տաճկահայաստանում հայ ժողովրդի թուրք բէկերին ու աղաներին մատուցած ընծաների բուն իմաստը միայն այդ է:

Ընծայաբերութեամբ միենոյն ժամանակ հասնում են երկու նպատակի. — Բաւարարութիւն է տրւում ազահուլեան և յայտնւում հպատակութիւն: Մալազադները, ինչպէս ստրուկները, նոյնպէս և ազատները, ժամանակ առ ժամանակ ընծայաբերում են իրենց զօրապետներին ուտելիղէշներ, սրանով արտայայտելով իրենց հպատակութեան զգացմունքը: Հասկանալի է, որ որքան զօրեղանում է զօրապետների իշխանութիւնը, այնքան աւելանում է հպատակների ցանկութիւնը՝ նրանց դուր գալու, միանգամայն նախատեսնելով գոհացումն տալ նրանց ազահուլեան և արտայայտել իրենց անձնուիրութեան զգացումները:

Սակայն, շատ հազիւ է նկատւում, որ ստորին ժողովուրդների մէջ զօրապետին ընծաներ մատուցանելը դառնար մի ընդունուած ծէս: Սկզբում զօրապետը, շատ քիչ տարբերուելով իրեն ստորադրուած անձերից, այնքան երկիւղ չի ազդում սերնդի միւս անդամների վրայ, որ բաւականանար ընծայաբերութիւնը սովորական ծէս դարձնելու:

Միայն բարդ, մի քանի ժողովուրդներից բաղկացած, հասարակութիւնների մէջ, որոնց տիրել է մի յաղթական ժողովուրդ,

առաջին անգամ ծագում է մի իշխող դասակարգ, բաղկացած առագ ու կրտսեր զորապետներից, մի դասակարգ, որ բաւականաչափ տարբերում է միւսներից և որ բաւական զօրեղ է՝ ներշնչելու հարկաւորուած երկիւղը: Վերև բերուած բոլոր օրինակներն առնուած են այն ժողովուրդներից, որոնց մէջ կառավարութիւնը արդէն ստացել է թագաւորական իշխանութեան ձև:

ԻԲ.—Ընծայաբերութեան ծէսը միաժամանակ ընդունում է մի այնպիսի ձև, որ աւելի տարածուած է: Այստեղ, ուր ստորադրուած զօրապետների հետ ապրում է և ընդհանուր զօրապետը, վերջինս մեծարում են ինչպէս ժողովուրդը, այնպէս և նրան ստորադրուած կառավարիչները: Այստեղից ծագում է ընծայաբերութեան երկու ձև: Տիմբուկտուում ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը դեռ ևս պահպանել է իւր նախնական ձևը: Այստեղ «թագաւորը հարկ չի դնում ոչ իւր հպատակների և ոչ էլ օտարերկրացի վաճառականների վրայ, սակայն ստանում է նրանցից ընծաներ»: Բայց Կալիէն աւելացնում է. նրանք կանոնաւոր կառավարութիւն չունին. թագաւորը յիշեցնում է մի հայր, որ կառավարում է իւր որդիներին: Երբ վէճ է ծագում, «նա ծերունիների խորհուրդ է կազմում»: Ուրիշ խօսքով ընծայաբերութիւնը կամաւորապէս կատարւում է այնտեղ, ուր թագաւորական իշխանութիւնը զօրեղ չէ:

Հայ մելիքների տիրապետութեան միջոցին վաճառականները միայն ընծաներ են մատուցել մելիքին և որոշ տուրք վճարելու սովորութիւնը բոլորովին չէ եղել: Այժմ միևնոյն կարգը գոյութիւն ունի քիւրդ և թուրք բէկերի մէջ:

Կաֆրների մօտ ընծայաբերութիւնը դադարում է կամաւոր լինելուց: «Թագաւորի եկամուտը կազմում են տարեկան հարկերը, որ վճարում են կենդանիներով, երախայրիքով, և այլն:

Երբ կուսան (կաֆր) բաց է անում իւր շտեմարանը, նա պարտաւոր է մի քիչ հացահատիկ ուղարկել հարեաններին, և բաւականաչափ թագաւորին: Հարէշտանում պատահում ենք միաժամանակ թէ պարտադիր և թէ կամաւոր ընծայաբերութեան սովորութեան: Տիգրէ իշխանը բացի ընդունուած հարկերից, ստանում է նաև տարեկան ընծաներ: Պարզ է, որ երբ նուէրները, պարտադիր դառնալով, կորցրել են իրենց գթարար նշանակութիւնը, ձգտումն է առաջացել նոր, կամաւոր ընծայաբերութեան, որ գթարար ազդեցութիւն կարող էր ունենալ անականուկ լինելով:

Եթէ մասնաւոր անձերից, թագաւորին կամ զօրապետին

ընծաներ մատուցանելն արդէն համարոււմ է հպատակութիւն արտայայտող գործողութիւն, ապա ուրեմն ստորագրուած պետերի կողմից վեհապետին մատուցած ընծաներն ևս աւելի զօրեղ կերպով պետի արտայայտէին այդ հպատակութիւնը:

Այստեղից ընծաներն ստանում են գերիշխանութիւնը ձևականապէս ճանաչելու նշանակութիւն: Հին Վերա-Պատում թագաւորի ընտրութիւնից անմիջապէս յետոյ... բոլոր զօրապետները ներկայանում էին նրան և կամ ուղարկում էին իրենց ազգականներին... ընծաներով: Զիրզասների մէջ, նոր թագաւորի գահակալութեան միջոցին, «զօրապետներն երդւում էին, որ լինելու են նրան հաւատարիմ և հնազանդ վասսալները և իբր ապացոյց իրենց աճնուիրութեան՝ իւրաքանչիւրը մատուցանում էր նրան մի մի թանգագին քար, մի քանի ճագար և այլն:

Իսկ մեքսիկացիների մասին Տօրրիօն ասում է հետեւալը. Ամեն տարի, մի քանի տօների ժամանակ, այն հնդիկները, որոնք հարկ չէին վճարում, մինչև անգամ զօրապետներ էլ, ընծաներ էին տալիս իրենց վեհապետին, ի նշան հպատակութեան: Միևնոյնը տեղի էր ունենում և Պերուում: Ոչ ոք չէր մօտենում Ատանուալպին առանց ընծայի, որ ծառայում էր իբր հպատակութեան նշան: Ընծայաբերութիւնը իբրև հաւատարմութեան զգացմունքի արտայայտութեան նշան պարզոււմ է Ս. Գրքի հետեւալ մղունքի արտայայտութեան նշան. «որ ամենայն թագաւորը երկրի ինդրէին գերեսս Սողոմոնի տեսանել, և նոքա բերէին իւրաքանչիւր ոք ընծայ նմա անօթս արծաթեղէնս, և անօթս ոսկեղէնս... ամի պմի» (Բ. Մատ. ցորդաց Թ. 23):

Ընդհակառակը երբ Սաւուլը ընտրուեց թագաւոր, «Եւ որդիք ժանտք ասէին, թէ ո՞ր իցէ սա՝ որ փրկիցէ զմեզ՝ և ոչ բերին նմա պատարագս»: (Գիրք Առաջին թագաւորութեանց. Ժ. 27)

Ամբողջ Արևելքում աւագ զօրապետին ընծաներ մատուցանելը միևնոյն նշանակութիւնն ունի:

Եւրոպայի նախնական պատմութիւնը նոյնպէս ներկայացնում է բաւականաչափ օրինակներ ընծաներ մատուցանելու և նրանց նշանակութեան մասին: Մերօվինգների շրջանում «տաճիկ մի անգամ, մի որոշ օր, ժողովուրդը, հին սովորութեան համեմատ, մատուցանում էր թագաւորին ընծաներ Մարսիան դաշտում», և այս սովորութիւնը շարունակուել է նաև կարօլինգների ժամանակ: Ընծաներ մատուցանում էին ինչպէս քսանաւոր անձեր, այնպէս և համայնքներ: Գոնտրանի ժամանակից սկսած, որին Օրլեանի բնակիչները նրա քաղաք մտնելիս ծաղկեցին ըն-

ծաներով, քաղաքները երկար ժամանակ շարունակում էին այս միջոցով հայցել իրենց այցելող միապետների շնորհը: Միևնույնը նկատելի է և հին Անգղիայում. թագաւորին մատուցանելի ընծաները այնպիսի մեծ ծախսեր էին պահանջում, որ «երբեմն թագաւորի ընտանիքի կամ նրա արքունիքի մի քաղաք այցելելը որպէս մի մեծ ազէտ էլ նկատւում»:

ԻԳ. — Վերոյիշեալ փաստերից կարելի է եզրակացնել որ քաղաքական իշխանութեան զօրեղանալու համեմատ, գլխաւոր ընծաները փոքր առ փոքր կամաւոր և մասնաւոր ձեռքից դառնում են աւելի պակաս կամաւոր և աւելի ընդհանուր և սկիզբն են տալիս ընդհանուր և պարտադիր տուգանքի, որոշ տուրքի. իսկ դրամի ծագմամբ տուրքը դառնում է հարկ: Թէ ինչպէս է կատարւում այս ձևափոխումը, պարզ երևում է պարսկական սովորութիւններից. — Մալկումը, խօսելով այն անկանոն և ծանր հարկերի մասին, որոնց պարսիկները շարունակ ենթարկուած են, նկատում է. Այս հարկերից առաջինները կամ լրացուցիչները կոչւում են սովորական և արտակարգ ընծաներ: Սովորական ընծաները, որ մատուցւում են թագաւորին, նրանք են որ ամեն տարի տալիս են նահանգների և շրջանների կառավարիչները, ժողովրդների զօրապետները, մինիստրները և միւս բարձրաստիճան պաշտօնեաները նովորուզի տօնախմբութեան միջոցին: Այս ընծաների քանակը որոշւում է ընդհանրապէս սովորութեան համեմատ, ով նշանակուածից պակաս կը բերի, կը խիզախի պաշտօնը կորցնելու, ով աւելի կը բերի՝ կարժանանայ թագաւորի աւելի մեծ շնորհին:

Ընծայաբերութեան պարբերական հարկի փոխուելը շատ լաւ նկատելի է մի քանի, համեմատաբար ոչ այնքան մեծ, սակայն կառավարչական լաւ ամրապնդուած, հասարակութիւնների սովորութիւնների մէջ: Տոնգա կղզու վրայ «աւագ զօրապետները սովորաբար, մօտաւորապէս երկու շաբաթ մի անգամ, թագաւորին ընծայ են մատուցանում կամ խոզեր, և կամ ինձամի արմատներ. իրենց հերթում նրանք էլ ընծաներ են ստանում իրենց ստորադրեալներից. իսկ սրանք այն անձերից, որոնք կանգնած են նրանցից աւելի ու աւելի ցած, և այսպէս մինչև հասարակ ժողովուրդը»: Հին Մեքսիկան, որ բաղկացած էր զանազան աստիճանի կախումն ունեցող շրջաններից, ներկայացնում է և՛ ընծայաբերութիւնից հարկի անցնելու զանազան աստիճանները: «Շրջանները... վճարում էին պատերազմական տուգանքներ... տիրապետութեան ժամանակից ի վեր այն նպատակով, որ յաղթանակող մեքսիկացիները խնայէին նրանց և դադարէին կողոպ-

տելուց»։ Սա ցոյց է տալիս, որ ընծաները տրուել են գթութիւն հայցելու նպատակով։ Մեցտիտլանում տուրքը որոշ ժամանակում չի վճարւում, այլ երբ պետք կարիք է զգում։ Յայտնի է, որ Մոնդեզումայի թագաւորութեան զանազան երկրների բոլոր ժողովուրդներից «ոմանք հարկ վճարում էին ամեն տարի, ոմանք ամեն կիսամեկին և ոմանք ամեն շաբաթ»։

Ոմանք ընծաներ էին տալիս տօն օրերին «ի նշան իրենց հպատակութեան» որի պատճառով և Տօրիբօն ասում է, թէ ըստ երևոյթին զօրապետները, վաճառականները և հողատէրերը պարտաւորուած չէին հարկ վճարելու, սակայն կամաւոր կերպով տալիս էին։

Կամաւոր ընծաներից դէպի պարտադիր հարկերն անցնելը կարելի է նկատել նաև Եւրոպայի պատմութեան մէջ։ Վայցը թուելով Միրավինդեան հարստութեան թագաւորների եկամուտների աղբիւրները, յիշում է կամաւոր ընծաների մասին, որ մատուցանում էր ժողովուրդը զանազան հանգամանքներում, բացի տարեկան ընծաներից, որոնք սկզբում մատուցւում էին Մարսեան ժողովների ժամանակ։ Յետոյ նոյն հեղինակը խօսելով այդ միենոյն ընծաների մասին Կարօլինգեան շրջանում, նկատում է, որ դրանք վաղուց կորցրել են կամաւոր բնոյթը, և որ արդէն Հինկմարը դրանց մասին խօսում է որպէս հարկերի մասին։ Դրանք բաղկացած էին ձիերից, ոսկուց, արծաթից, թոնգազգին իրերից, հանդերձներից (կուսանոցներից) թագաւորի դրան համար պատրաստած ուտեստի պաշարից։ Վայցը աւելացնում է, որ այս հարկերը կամ tributa-ն կրում էին աւելի կամ պակաս մասնաւոր բնոյթ։ Թէև նրանք պարտադիր էին, ստիպողական, սակայն չի կարելի նրանց հարկ անուանել բառիս բուն իմաստով։ Միևնոյնը կարելի է ասել և այն իրերի վերաբերմամբ, որ վասսալները մատուցանում էին իրենց սինեօրներին։ Dona-ն, որ սկզբում, ինչպէս ցոյց է տալիս և ինքը բառը, եղել է կամաւոր ընծայ, XII դարում փոխուել է հողային հարկի, որ ստանում էին սենեօրները։

ԻԴ.— Եթէ կամաւոր ընծաները, որ մատուցւում են բարձրագոյն իշխանութիւն ունեցող անձերին, փոքր առ փոքր դառնում են հարկ, և ի վերջոյ ստանում միանգամայն ընդունուած եկամտի ձև, չի՞ կարելի արդեօք սպասել, որ միևնոյնը լինի և այն ընծաների վերաբերմամբ, որոնք մատուցւում են այն ստորագրեալ անձնաւորութիւններին, որոնց օգնութիւնը մի որոշ դէպքում ցանկալի է համարւում, և որ դրանք հետզհետէ միևնոյն

կերպով դառնում են սովորական ընծաներ, և ի վերջոյ ամբաստանում: Պետական բարձր պաշտօնեաներին ընծաներ մատուցանելու գործողութեան զարգացումը չի կրկնում արդեօք և ստորին պաշտօնեաների վերաբերմամբ: Իրականութիւնը մեր այս հարցերին տալիս է դրական պատասխան:

Նախ պէտք է նկատել, որ կառավարիչը հասարակական զարգացման նախնական աստիճաններում, բացի սովորական ընծաներից, ստանում է նաև առանձին ընծաներ և՛ այն դէպքերում, երբ նրան ինքրում են իւր իշխանութիւնը գործադրել՝ օգնութիւն հասցնելու վերաւորուած հպատակին: Զիջանքների մէջ «ոչ ոք չի համարձակուում մօտենալ թագաւորին, կամ հէնց իրենից բարձրին, առանց ընծաների, որոնք պիտի յանձնուին նախ քան խընդիրը մատուցանելը»: Ահա թէ ինչ է ասում Դրիւնը Իւմմի հանգուցեալ կառավարիչ Գիւլաբ-Սինգի մասին: Առանց մի ուրիշ վճարելու իբր նազար (ընծայ), չի կարելի ստիպել նրան լսելու խնդիրը, մինչ դեռ մինչև անգամ ամբոխի մէջ կարելի է գրաւել նրա ուշադրութիւնը, վերև բարձրացնելով բուրին և բղաւելով. Մահարաջա՝ խնդիր: Նա բազէի պէս յարձակում է դրամի վրայ և համբուրթեամբ լսում խնդրատունին: Ապացոյցներ կան, որ և Անգղիայում, միևնոյն դրութիւնն է տիրել: Մենք համարձակ կերպով կարող ենք պնդել, ասում է Բրումը, Լինգարտի մի նկատողութեան առթիւ, որ այն ժամանակ (Անգղո-Սաքսոնեան շրջանում) շատ քիչ թագաւորներ իրենց պարտականութիւնները կատարելիս լիովին ազատ են եղել իրենց սիրելիների ազդեցութիւնից, կամ կաշառքի պատրանքից և կամ ժլատութեան և ագահութեան շարժառիթներից»:

Բնական է, որ երբ դատաստանական և այլ իշխանութիւններն անցնում են առանձին, յատուկ այս պաշտօնների համար նշանակուած անձերի ձեռքը, ընծաներն էլ նոյն կերպ մատուցւում են այս վերջիններիս: Սկզբում կամաւոր, վերջում դառնում են պարտադիր: Հին յիշատակարաններն այս մասին շատ ապացոյցներ են բերում: Այսպէս՝ Ամոս մարգարէի խօսքերից (II. 6) կարելի է եզրակացնել, որ դատաւորներն ստանում էին ընծաներ, ինչպէս ստանում են և այժմ թուրք պաշտօնեաները միևնոյն հանգամանքներում: Կիրգիզների մէջ «դատաւորն ընծայ է վերցնում երկու կողմից էլ»: Ինչպէս մարգարէն, այնպէս և ժամանակակից դիտողը, կարծում են, թէ այս սովորութիւնը ծագել է բարքերի անկմամբ. թէ առաջինը և թէ երկրորդը ընդունել են հասարակական զարգացման ստորին աստիճանի յարատեւումը իբր բարձր անկումն: Ֆրանսիայում թագաւորը 1256 թ.

ստիպել է դատարանի թէ «բարձր և թէ ստորին պաշտօնեաներին երգչուհի որ ոչ ընծաներ տան և ոչ էլ ընդունեն, այլ արդարութիւնը պաշտպանեն անաչառութեամբ»։ Սակայն և այնպէս՝ ընծայաբերութիւնը շարունակուել է։ Դատաւորներն ստանում էին դատը տանողներից այսպէս կոչուած *épices* (շաքարեղէնք) ընծան ի նշան շնորհակալութեան։ Մօտ 1369 թւին *épices*-ի փոխարէն տալիս էին դրամ, իսկ 1402 թ. դրամական նուէրը դարձել է տուրք։ Անգղիական տպրեգիրները մատնանշում են դատաւորներին և նրանց մերձաւորներին ընծաներ տալու սովորութեան վրայ. բարձրաստիճան մարդկանց և դրան ծաղայողներին մօտենում էին միայն ընծաներ տալով, հետևելով արևելեան բարբերին։ Ապացոյց, որ անցեալում պետական պաշտօնեաներին մատուցուող գթարար ընծաները կազմել են երբեմն իրենց եկամտի միակ աղբիւրը, կարելի է յիշել այն հանգամանքը, որ XII դարում արքունիքի բարձր պաշտօնները վաճառում էին։ Սրանից երևում է որ ընծաների արժէքը բաւական մեծ եղած պիտի լինէր, որ փոխարինել է պաշտօնը գնելու համար վճարուած գինը։ Ռուսաստանը կարող է ծառայել իբր մի լաւ ապացոյց այս խօսքերի։ Կարամզինը կրկնում է Մոսկուայի թագաւորութիւնը XVI դարում այցելող ճանապարհորդների նկատողութիւնը։ «Կարելի է զարմանալ, ասում էին այս օտարականները, որ մեծ իշխանը հարուստ է։ Նա չի վճարում ոչ իւր զօրքին և ոչ էլ դեսպաններին. նա մինչև անգամ այս վերջիններեց վերցնում է օտար երկրներից նրանց բերած թանգագին իրերը... Եւ չը նայելով սրան, այս մարդիկը չեն գանգատւում»։ Սրանից պէտք է հղրակացնել, որ պաշտօնական անձնաւորութիւնները կառավարութիւնից ոռճիկ չստանալով ապրում էին ժողովրդից ստացած ընծաներով։ Պարզ է նաև, որ այժմեան կաշառքները, որ պահանջում են քիչ ոռճիկ ստացող պաշտօնեաները Ռուսաստանում, նախ քան իրենց պարտականութիւնը կատարելը, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ այն ընծաների մնացորդ, որ կազմում էին նրանց գոյութեան միակ միջոցը քան ժամանակներից, երբ նրանց ոռճիկ չէր տրւում։ Միևնոյնը կարելի է ասել նաև Սպանիայի վերաբերմամբ։ Ռոզն ասում է, թէ դատաւորից մինչև դատական խմորուած են կաշառակերպութեամբ։ Բայց կայ մի մեղմացղցիչ հանգամանք խեղճ սպանացի պաշտօնեայի վերաբերմամբ. — կառավարութիւնը նրան ոչ մի վարձատրութիւն չէ տալիս, այլ սպառում է ամէն ինչ։

Որոշ ճառապարկութիւնների համար մի որևէ է բան վճարելու սովորութիւնը այն աստիճան միս ու արիւն է դարձել, որ մենք

ենթացրում ենք, որ այդպէս էլ եղել է հէջ սկզբից: Սակայն այնպիսի փաստեր, ինչպէս, օրինակ, այն, որ թոյլ կազմակերպուած հասարակութիւնների մէջ, ինչպէս բիշուաններն են, զօրապետները տալիս են իրենց մերձաւորներին միայն մի փոքր բաժին կերակուր և կաթ, և թողնում են նրանց որ լրացնեն անհրաժեշտ ապրուստը որսորդութեամբ և «վայրի արմատներ հանելով», կամ, որ չինչև անգամ անհամեմատ աւելի զարգացած հասարակութիւնների մէջ, ինչպիսին է օր. Դագոմէն, պետական ոչ մի պաշտօնեայի ռոճիկ չի տրւում, այս բոլորը կատարելապէս ցոյց է տալիս որ ստորագրուած զօրապետներին կառավարութիւնը սկզբում չէ պահել, ուստի և ստիպուած են եղել իրենք որոնելու իրենց գոյութեան միջոցները: Եւ քանի որ նրանց դիրքը միջոց է տուել նրանց օգուտ բերել կամ վնաս հասցնել իրենից ստոր կանգնած մարդկանց, և քանի որ, վերջապէս, երբեմն, կարելի չէ եղել մերձենալ վեհապետին առանց նրանց միջամտութեան, բնական է, որ միեւնոյն շարժառիթները, որոնք գոյութիւն են ունեցել վեհապետների վերաբերմամբ, գործել են նաև ստորագրուած կառավարիչների վերաբերմամբ և պատճառ դարձել նրանց բարեհաճութիւնը ևս գրաւել ընծաների միջոցով: Այստեղից էլ զուգահեռաբար ծագել է եկամտի այս աղբիւրի զարգացումը: Արեւելքը լի է այսպիսի փաստերով: Ծառաներից կամ ստրուկներից ոչ մինը ռոճիկ չի ստանում, միայն տարեկան մեծ տօներին տէրը նուիրում է նրանց խալաթ, հանդերձ. նրանք ստանում են նաև նուէրներ, մեծ մասամբ դրամական (բակշիշ), այն այցելուներից, որոնք գործ են ունենում նրանց տիրոջ հետ և ցանկանում են, որ յարմար դէպքում իրենց մասին մի բարի խօսք ասեն նրան:

Ինչ որ ասուեց Արեւելքի մասին ընդհանրապէս՝ կարելի է մասնաւորել և Հայաստանի վերաբերմամբ, որպէս նրա մի մասի: Հայ մելիքների ծառաները, զօրքը, զօրապետները երբէք ռոճիկ չեն ստացել, այլ շատացել են միայն մելիքից ստացած պարգևներով, որ խալաթ է կոչուել և ժողովրդի տուած նուէրներով:

Նոյն իսկ այժմ դեռ շատ տեղերում, գիւղական տանուտէրները, դատաւորները և գզիրները որոշ ռոճիկ չեն ստանում, այլ կառավարում են ժողովրդից ստացած նուէրներով, որոնք հետզհետէ պարտադիր ծէսի ձև են ստացել. այսպէս, օր. տանուտէրին նոր տարուն ամեն մի տուն մի շիշ օղի և մի զոյգ քոշ է ընծայում, զատկին մի մի գառ և հաւկիթներ: Ամեն մի պսակուող մի զոյգ մաշիկ կամ քոշ և մի կամ 2 բուբլի դրամ է ընծայում: Նաև ձրիաբար հնձում են նրա արտերը, ամեն տնից մի մշակ տալով:

Դատաւորներին, գլխաւորապէս դատ ունեցողները, տօներին ընծաներ են տալիս, սակայն սրանց եկամտի աղբիւրը կազմումէ գլխաւորապէս կաշառքը, որ երբեմն գանգատաւորների երկու կողմից էլ են առնում: Սմբատ պատմագրի հետեւել խօսքերը ցոյց են տալիս, որ հնումը ևս հայ դատաւորները ազատ չեն եղել այդ ախտից:— Բայց պարտ է ամենայն դատաւորաց գիտենալ, որ երազի նման է աշխարհիս ամեն վայելուածք, և անցաւոր և ամենայն ծուռ դատաստանաց համարս տալոց են առաջի ուղիղ դատաւորին Քրիստոսի: Զամէն, զինչ որ աստէն առնէք զուր, անդէն գտանիլոց էք թէ չար և թէ բարի: ¹⁾

Ի՛նչ.— Քանի որ տիրում է այն հաւատը, թէ մեռած անձի կրկնակը, որ ամեն բանով նման է իրեն, ենթարկուած է, կենդանի էակներից ոչ պակաս, տանջանքի, ցրտի, քաղցի, ծարաւի, այստեղից բնականաբար ծագում է այն ենթադրութիւնը, որ նա ևս կարիք է զգում ուտեստի, խմիչքի, հանդերձի և այլն: Հետեւապէս և ննջեցեալներին մատուցուած ընծաները չեն տարբերում կենդանիներին մատուցուած ընծաներից, ոչ իրանց շարժառիթներով և ոչ էլ նշանակութեամբ:

Սրան իբր ապացոյց կարող են ծառայել ամբողջ աշխարհիս բոլոր ստորին հասարակութիւնները: Պապուացիները, տայիտեանները, Սանդվիչեան կղզիների բնակիչները, մալանանները, բադագասները, կարէնները, հին պերուացիները, բրազիլացիները և ուրիշներ դեռ չը թաղուած դիակների մօտ դնում են կերակուր և խմիչք:

Միևնոյնը տեղի է ունենում և վրահայոց մէջ. դեռ քանի ննջեցեալը տանն է՝ նրա բաժին կերակուրն ու խմիչքը թէ նախաճաշիկին, թէ ճաշին և թէ ընթրիքին, դնում են նրա սնարի մօտ և մի կարճ միջոցից յետոյ վերցնում տալիս աղքատների և կամ ննջեցեալի հասակի մի անձի՝ ուտելու:

Ոմանք էլ գինեսէր ննջեցեալների դագաղում մի քանի շիշ գինի են դնում, ինչպէս և մանուկի դագաղում մրգեր ²⁾:

Բուլանըխում հայերը մի ամբողջ տարի ննջեցեալի տնից օրական մի բաժին կերակուր են ուղարկում մի աղքատի տուն՝ իբր ննջեցեալի հոգեբաժին ³⁾:

Վասպուրականում մինչև ննջեցեալի եօթը կամ քառասուն-

¹⁾ Յիշ. Բաստամեան. Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց. Վաղարշապատ 1880. էր. 319.

²⁾ Վրահայոց Ազգագրութիւնը (անտիպ). Ե. Լալայեանի.

³⁾ Բենսէ. Բուլանըխ.

քը կատարելը ամեն օր հրաւիրում են քահանային, տիրացուներին, ժամհարին և մի քանի աղքատ՝ ննջեցեալի տունը՝ ճաշելու, իսկ Վանում՝ փոխանակ սրանց տուն հրաւիրելու՝ ճաշը ուղարկում են եկեղեցի, որպէսզի այնտեղ ճաշեն վերոյիշեալ անձնաւորութիւնները. այս ճաշերը կոչւում են հոգեբաժին կամ հոգեճաշ. Թաղման օրը, եօթին, քառասունքին և տարելիցին մեծ բազմութեան ճաշ են տալիս:

Կերակուր և խմիչք դնում են գերեզմանի վրայ ննջեցեալին թաղելուց յետոյ հետեւեալ ժողովուրդները. Աֆրիկայում՝ Շէմբո, Լօգնդօ, ստորին նեգրները, դազօմէյները և ուրիշներ: Հնդկաստանում հետեւեալ լեռնային ժողովուրդները՝ բիլերը, սանտալները, կուկիսները. Ամերիկայում՝ կարիբները, չիբչասները, մեքսիկացիները: Միկնոյն սովորութիւնը տարածուած է եղել նաև Արևելքի բոլոր հին ժողովուրդների մէջ:

Հայկական գրեթէ բոլոր գաւառներում մեռելոցի օրերը ու տեղեղէն, խմիչք ու մրգեր են տանում գերեզմանատուն, ու գերեզմանները օրհնելուց յետոյ՝ իրենք ուտում, խմում են, նախապէս փոքր ինչ խմիչք ածելով գերեզմանի վրայ, և յետոյ էլ մնացորդները դնում են գերեզմանի վրայ:

Վասպուրականում աւագ ուրբաթ և զատիկի մեռելոցի օրը հաց են թխում և բաժանում աղքատներին, շատ տեղեր էլ ինչպէս օրինակ Ղարաբաղում, Ապարանում, աւագ ուրբաթ, զատիկի ու Աստուածածնի վերափոխման մեռելոցի օրերն ամէն տնից կերակուրներ են տանում գերեզմանատուն և կամ եկեղեցի և այստեղ միասին ուտում են ու հոգեհանգիստ կատարում համայն ննջեցելոց համար: Կերակրների մնացորդները կամ դնում են գերեզմանների վրայ և կամ բաժանում աղքատներին:

Կարնեցիք և Կարնոյ գաղթական աղէքսանդրապօլցիք, ախալքալաքցիք և ախալցխացիք հետեւեալ սովորութիւնն ունին: Սուրբ Խաչի տօնին ննջեցեալների մօտիկ բարեկամները մի մի ուլ, մի մի սև շալ և մի մի սև աղլուղ ուղարկում են սգետունը, ուր ուլից պատրաստում են քեաշկեակ*), տանում գերեզմանատուն, իրենց նոր ննջեցեալի գերեզմանը օրհնել տալիս և ապա այդ բարեկամների հետ գերեզմանի մօտ նստած ուտում քեաշկեակը և աւելացածը դնում գերեզմանի վրայ:

*) Քեաշկեակը պատրաստում են այսպէս. Ձաւարը խաշում են, քամում և դնում թոնրի մէջ, ապա կաշեհան արած ուլը կախում են նոյն թոնրի մէջ այնպէս, որ սրանից հոսած իւղը կաթի ձաւարի մէջ: Երբ ուլը խորովում է, հանում են, կտրատում, խառնում ձաւարի հետ, նախապէս սոխորած աւելացնելով:

Որոշ ժամանակներ էսկիմոսները նուիրում են մեռելներին հանդերձներ: Պատագոնացիները ամեն տարի բայց են անում շիրիմները և զգեստաւորում մեռելին նոր հանդերձով: միկենոյն անում էին և հին պերուցիները: Կոնգոում մի որևէ զօրապետի մահուան ժամանակ ընծայաբերուած հանդերձների քանակը այնքան մեծ է լինում, որ առաջին խուզը, ուր դնում են դիակը՝ փոքր է գալիս, այնպէս որ անհրաժեշտ է համարւում շինել երկրորդը, երրորդը և ի վերջոյ և վեցերորդը: մէկը միւսից աւելի մեծ: Մեռած վեհապետի ոգուն, նրա ստորադրեալ պաշտօնեաների մատուցած ընծաները համազօր են այն ընծաներին, որ տալիս էին նրան՝ կենդանութեան ժամանակ: Տավերնիէն նշապէս է նկարագրում թագաւորական թաղումը Տոնկինում... Յետոյ գնում են վեց իշխանուհի ուտեստ և խմիչք տանելով մեռած թագաւորի համար... Սրանց հետևում են թագաւորութեան չորս գլխաւոր նահանգների նահանգապետները, իւրաքանչիւրը ուսին դրած մի գաւազան, որի ծայրից կախուած է ոսկով և զանազան խնկերով լի մի պարկ, այս պարկերում դրուած են լինում այն ընծաները, որ մատուցել են մեռած թագաւորին զանազան նահանգներից այն նպատակով, որ թաղեն նրա դիակի հետ, որպէսզի միջոց տան նրան՝ օգտուելու դրանցից միւս աշխարհում: Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այս վարմունքը յառաջանում է այդ միկենոյն տրամաբանութիւնից, ինչպէս պարզ երևում է նոր կալէստոնացի զօրապետի իւր նախահօր ոգուն ուղղած հետեւալ դիմումից. «Ողորմած հայր, անա քեզ կերակուր, ճաշակիր նրանից և բարի եղիր դէպի մեզ» և կամ ինչպէս վեդդահը տալով իւր մեռած աղգականի անունը՝ բացականչում է. «Ե՛կ և բաժանիր այս մեզ հետ. պահպանիր մեզ այժմ էլ, ինչպէս պահպանում էիր կենդանի ժամանակդ»: Այստեղից դժուար չէ հանել այն եզրակացութիւնը, որ ննջեցեալին արուած ընծայաբերութիւնը այն միկենոյն նշանակութիւնն ունի՝ ինչ կենդանի էակին արուած ընծայաբերութիւնը, այն միակ տարբերութեամբ, որ ընծայ ստացողը աներևոյթ է:

Նկատենք նաև, որ գերբնական էակների, որոնցով շրջապատուած է երևակայում իրեն նախնական մարդը, բարեհաճութիւնը մի որևէ ձևով հայցելու շարժառիթն էլ միկենոյնն է: Սկանդինաւցիները հացի և իւղահացի կտորներ էին դնում մի Վոդմ՝ էլֆերին կերակրելու նպատակով: Դայեակները իրենց խուցերի կտուրներին շարում էին ուտելիղէններ և խմիչք, ոգիներին կերակրելու համար: Աշխարհիս երեսի շատ ժողովուրդներ ճաշե-

լուց առաջ իրենց կերակրից և խմիչքից փոքր ինչ ձգում էին ոգիներին համար:

Այժմ տեսնենք, թե այս ծէսը ինչպէս է զարգանում միա-
ժամանակ, երբ գերբնական էակի պաշտամունքն էլ զարգանում է:
Ընծայարեբրուած իրերը և ընծայարեբրութեան շարժառիթները
մնում են միևնոյն, ինչ որ էին վերոյիշեալ դէպքերում, թէպէտև
նրանց նոյնութիւնը փոքր ինչ մթագունում է՝ երբ զոհ է ա-
նուանւում աստուածների և ընծայ՝ կենդանի մարդկանց վերա-
բերմամբ: Նրանց սկզբնական նոյնութիւնը խիստ կերպով երևան
է գալիս յունաց հետևեալ առածի մէջ. «Ընծաները որոշում են
աստուածների և մարդկանց գործողութիւնները»: Այսպէս և՛
Սաղմոսի մի տան մէջ (Հե. 11) «Ուխտս դիբ և կատարեցէք
Տեառն Աստուծոյ մերոյ, ամենեքեան ոյք շուրջ էք զնովաւ: Մա-
տուցէք պատարագս տհաւորին»: Դեռ աւելի, մանրամասնութիւն-
ների մէջ ևս գտնում ենք չափազանց մեծ նմանութիւն:

Ուտեստն ու խմիչքը, որ կազմել են գթարար ընծաների
ամենանախնական տեսակը, որ մատուցւում էին կենդանի մարդ-
կանց, ինչպէս և՛ ոգիներին, միաժամանակ կազմում են աս-
տուածներին մատուցուող զոհաբերութեան էական մասը: Այն
երկրներում, ուր իշխանութիւնը դեռ նոր է սկսում զարգանալ,
զօրապետներին ուղարկուող ընծաները գլխաւորապէս բաղկացած
են լինում ուտելիղէններից, այնտեղ ուր զարգանում է նախնիք-
ների պաշտամունքը, ուր այս պաշտամունքը ոգուն դարձնում է
աստուած, զոհաբերութիւնները բաղկանում են նոյնպէս, մեծ
մասամբ, բոլոր տեղերում և ամեն ժամանակ ուտելիղէններից և
խմիչքներից: Որ այս միանգամայն ճիշտ է ստորին հասարակու-
թիւնների վերաբերմամբ, ապացոյց էլ չի պահանջւում, իսկ ինչ
վերաբերում է բարձր հասարակութիւններին, այս ևս հանրա-
ծանօթ մի փաստ է, թէպէտ և երբեմն ուրանում են:

Երբ զուլուսը մորթում է մի եզ, որպէս զի կարողանայ
գրաւել իւր մեռած ազգականի ոգու բարեհաճութիւնը, այն ոգու,
որ երևում է նրան երազում և զանգատւում, որ լաւ չէ սննդւում,
երբ այս միևնոյն ժողովրդի մէջ այս մասնաւոր գործողութիւնը
փոխւում է հասարակական գործողութեան, օրինակ, երբ պարբե-
րաբար մորթում են մի եզ «Իբր գթարար զոհաբերութիւն թա-
գաւորի ամենամօտ նախահօր ոգուն»—կարող ենք, իրաւամբ հարց-
նել. արդեօք միևնոյն պատճառները չեն ծագեցնում այսպիսի
գործողութիւններ, ինչ որ ստիպել էր եգիպտացի մի թագաւորի,
մորթիլ հարիւր եզ, իւր աստուածացրած հօր ոգուն դուր գալու
համար: Բայց տեղիք չկայ ենթադրելու որ միևնոյն ծագումն ու-

նի և՛ Եհովային զոհած եղները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան Ղետացոյ գրքում: Յոյների մէջ սովորութիւն կար, որ աստուածներին մատուցանում էին այն ծառայութիւնները, որոնց կարիք ունէին կենդանի մարդիկ: Եւրոպացիները համարում էին աստուածների տները, զոհաբերութիւնները՝ ներանց կերակրները, բեմերը — սեղաններ: Այս գէպը կարելի է ցոյց տալ, որ աստուածներին մատուցուող ուտելիքներէն կազմուած ընծաները և մեռածների գերեզմանների վրայ դրուող ընծաները միեւնոյն ծագումն ունին, որովհետեւ թէ առաջինները և թէ երկրորդները ծագել են կենդանի մարդկանց մատուցուող ընծաներէն, բայց, չի կարելի թոյլ տալ, որ Եհովային առաջարկուած միսը, հացը, պտուղները և գինին միեւնոյն սովորութիւնից են ծագում: Պէտք է այդ մերժել, չընայելով որ կատարեալ նմանութիւն կայ այն հացի մէջ, որ Աբրահամը թխել տուեց կազգուրելու համար Տիրոջը, երբ նա այցելեց նրան իւր վրանում, Մամբրէի կաղնու տակ, (Ծննդոց XVIII. 1—3) և այն առաջաւոր հացերի մէջ, որ պահում էին բեմի վրայ և ժամանակ առ ժամանակ փոխարինում թարմ ու տաք հացերով (Սամուէլ XXI. 6). պարզ նկատելի է նմանութիւնը, և թէպէտ Եբրայեցիների պատմութեան վերջում զոհաբերութիւնների նախնական և կոպիտ իմաստը մթազուհում է, և նախնական տեսութիւնը հետզհետէ զեղծուած, սակայն և այնպէս՝ ձեռք յարատեւ է:

Անգլիական եկեղեցին դեռ մինչև այժմ էլ պահպանել է այս խօսքերը. «Ընդունիր իմ տուրքն ու զոհաբերութիւնը»: Վիկտորիա թագուհին իւր թագադրութեան միջոցին արքեպիսկոպոսի ձեռքով նուիրաբերեց բեմի վրայ «սեղանի մի ոսկեհուռ ծածկոց, և ոսկու մի ձող», մի սուր, յետոյ հաց և գինի հաղորդութեան համար. ապա մի քսակ ոսկի, արտասանելով աղօթքի այս խօսքերը. «Ընդունիր այս զոհաբերութիւնը»:

Հայերիս մէջ երբ խաղողը առաջին անգամ (սովորաբար Աստուածածնի վերափոխման տօնին) քաղում են, նուէր են ուղարկում բարեկամներին, տանուտէրին, պաշտօնական անձերին, քահանային, տանում են եկեղեցի՝ օրհնելու և հետեւալ օրը՝ մեռելոցին գերեզմանատուն:

Շիրակում և այլ շատ հայաբնակ գիւղերում առաջին կալը հանելիս՝ այս ցորենի ալիւրից հաց են թխում, որ կոչւում է «չալաքի» կամ «տապլայ» և նուէր ուղարկում բարեկամներին, տանուտէրին, քահանային, նաև առաւօտ շատ վաղ բաժանում պատահողներին՝ իբր ննջեցեալների բաժին:

Վաղահասուկ տանձ ու խնձորը առաջին անգամ քաղելիս՝

նուէր են ուղարկում բարեկամներին՝ մասնաւորապէս փեսին, տանուտէրին, քահանային և վարդավառի մեռելոցին տանում են գերեզմանատուն և պարկով կամ մի սկուտեղով դնում են գերեզմանաքարի վրայ. անց ու դարձ անողներն անխտիր վերցնում են ուտում և ննջեցեալին ողորմի տալիս:

Մեղը կտրելիս բաժին են հանում բարեկամներին, տանուտէրին, քահանային, մեղրամոմից մոմ են թափում, տանում գերեզմանատուն և եկեղեցի՝ վառում:

Նորածին գառը կամ հորթը նուիրում են բարեկամներին, տանուտէրին կամ այլ պաշտօնական անձերի, մատղում են եկեղեցում և կամ մորթում և հոգու հաց պատրաստում:

Նոր պատրաստած մաճառից նուէր են ուղարկում բարեկամներին, տանուտէրին կամ պաշտօնական անձերի, եկեղեցի՝ հաղորդութեան բաժակի համար, և մեռելոցին՝ տանում են գերեզմանատուն, փոքր ինչ ածում գերեզմանաքարի վրայ և ողորմաթաս խմում:

Վերոյիշեալ փաստերը, որ նկատելի են աշխարհի բոլոր երկրներումն էլ, ապացուցանում են, որ զոհաբերութիւններն սկզբունքով ընծաներ են, բառիս գրական իմաստով: Կենդանիներ ընծայում են թագաւորներին, մորթում են գերեզմանների վրայ, զոհում տաճարներում. եփած կերակրներ ընծայում են զօրապետներին, դնում գերեզմանի և տաճարի սեղանի վրայ. պտուղների երախայրիքն ընծայում են կենդանի զօրապետներին, ինչպէս նաև մեռած զօրապետներին և աստուածներին. մի տեղ գարեջուր, մի ուրիշ տեղ՝ գինի, մի երրորդ տեղ chicha ուղարկում են տեսանելի պետին, մատուցանում աներևոյթ ոգուն, և զոհաբերում աստծուն: Նոնկը, որ հնումը ծխում էին թագաւորների և մի քանի տեղերում բարձրաստիճան անձերի առջև, այլ տեղ ծխում են աստուածների առջև: Աւելացնենք նաև, որ թէ ուտեստի, և թէ ամէն տեսակի թանգագին իրեր, որոնք ծառայում են բարեհաճութիւն հայցելու՝ կուտակւում են ինչպէս թագաւորների գանձարաններում, այնպէս և՛ աստուածների տաճարներում:

Մի անհրաժեշտ նկատողութիւն ևս. տեսանք որ սկզբում տեսանելի պետին մատուցուած ընծաներն սկզբունքով մի միջոց էին համարւում նրա բարեհաճութիւնը գրաւելու՝ իրենց ներքին արժէքի պատճառով, բայց յետոյ այս ընծաները նոյն բարեհաճ ազդեցութիւնն էին կատարում իբր արտայայտութիւն նուիրատուի անձնուիրութեան:

Այսպէս և այն ընծաները, որ մատուցանւում էին անտեսա-

նելի պետին, գնահատում էին սկզբում իրենց անմիջական օգտակարութեամբ, իսկ յետոյ որպէս նշանակ հնազանդութեան, և այս վերջին նշանակութիւնն է, որ զոհաբերութեան տալիս է այն ծիսական բնոյթը, որի մնացորդները կարելի է նկատել և այժմ:

ԻԶ.— Այժմ մենք հասնում ենք հետեւեալ նշանաւոր եզրակացութեան: Ինչպէս որ աշխարհային պետին մատուցուած ընծաները հետզհետէ զարգանալով ստանում են պետական եկամտի ձև, այնպէս և աստուածներին մատուցուած ընծաները զարգանալով ստանում են եկեղեցական եկամտի ձև:

Դիմենք քաղաքակրթութեան այն նախնական աստիճանին, երբ դեռ ևս գոյութիւն չէ ունեցել եկեղեցական որևէ կազմակերպութիւն: Այդ շրջանում, գերբնական էակին մատուցուած ընծան յաճախ բաժանւում է նրա և հայցող անձի միջև, և այս դէպքում, միասին ճաշելը հաստատում է նրա և պաշտողի միջև մի կապ՝ որ նրանց միացնում է:

Կիտենք, որ հնումը տիրում էր այն նախնական դադափարը, թէ ամեն մի բանի բնոյթ անբաժան լինելով իւր մասերից, նրանից ուտողներն ստանում են նրա բնոյթը, հետևապէս և միեւնոյն բանից ուտողներն ստանում են միեւնոյն յատկութիւնները, որոնք և կապ են հաստատում սրանց մէջ: Այս այն հաւատքն է, որ սկիզբն է տալիս եղբայրանալու սովորութեան՝ միմեանց արիւն խմելով, առաջ է բերում թաղման ծէսերի մէջ արիւն մատուցանելու սովորութիւնը և հաստատում է փոխադարձ կապ՝ միեւնոյն ճաշին մասնակցելով, և այս հաւատը պատճառ է լինում, որ ոգուն կամ աստծուն մատուցուած կերակրի մի մասը իրենք մատուցանողներն ուտեն: Մի քանի երկրներում զոհին մասնակցում է ամբողջ ժողովուրդը, մի այլ տեղ՝ միայն կախարդները և կամ քրմերը, մի երրորդ տեղում՝ երկրորդ ձևը սովորական է, իսկ առաջինը պատահական, ինչպէս օր. Միքսիկայում, «Սուրբ սեղանին մասնակցողները պէտք է ծառայեն աստծուն հետեւեալ ամբողջ տարուայ ընթացքում»:

Հայերիս մէջ շատ սովորական երևոյթ է մասնաւոր և հասարակական մատաղը: Փոքրիշատէ լուրջ հիւանդութեան կամ դժբախտութեան դէպքում հայերը վերցնում են մի աքաղաղ և կամ մի գառ, մի ոչխար՝ և տանում եկեղեցու կամ ուխտատեղու դռան առաջ մատողում, միքանի տեղերում, ինչպէս էջմիածնի գաւառում, արիւնը հոսեցնում են եկեղեցու դռան շէմքի վրայ: Մատաղն ուտելու հաւաքւում են գլխաւորապէս աղքականներն ու բարեկամները և պատահական միքանի աղքատ:

Հասարակական մատաղ անելիս ընտրւում են միքանի մարդիկ, որ ժողովարարութիւն են անում, հաւաքում են թէ ալիւր և թէ դրամ, յետոյ գնում են այդ դրամով միքանի ոչխար կամ եզ, ալիւրից թխում են հաց, մի որևէ ուխտատեղում, բացօդեայ պատրաստում են մատաղը և ամբողջ գիւղի տղամարդիկ և երբեմն նաև կանայք առանձին խմբերով նստած ուտում են՝ իրենց գլուխ ունենալով քահանային և տանուտէրին, որից յետոյ հոգեհանգիստ կամ մաղթանք և կամ անդաստան են կատարում։ Նախ քան մատաղացուն մորթելը՝ նրան քահանայի օրհնած աղ են տալիս։

Այժմ անհրաժեշտ է նկատել, թէ ինչպէս ընծաների այդ տեսակ գործածութիւնից յառաջանում է կղերական դասի ապրուստի միջոցը։ Կուկիսները մէջ քուրմը, կամենալով խաղաղացնել բարկացած աստծուն, որ մէկին վնաս է հասցրել, վերցնում է, օրինակ, մի թռչուն, որին քրմի խօսքերով աստուած ցանկանում էր տիրել, թափում նրա արիւնը գետին իբր զոհ, միաժամանակ արտասանելով մի աղօթք, «ապա հանդիսաւոր կերպով նստում է, խորովում և ուտում թռչունը, անպէտք մասերը ձգում մացառուտը և վերադառնում տուն»։ Միևնոյն ձևով բատտասները Սուլամուրա կղզում աստուածներին զոհ են բերում ձիեր, գոմէշներ, այծեր, խոզեր, թռչուններ «և ամենայն տեսակ կենդանիներ, որ ահա օրը կախարդը տրամադիր կը լինի ուտելու»։ Նաև կարգում ենք, որ Հնդկաստանում, Բուստար ժողովրդի մէջ, «ամեն մի նոր եկած անձն պարտաւոր է երկրպագել Կօդօ-Պէնու աստծուն քարերի մի փոքրիկ կոյտի առջև, և զոհ բերի նրան թռչուններ, ձուեր, հացահատիկներ, և մի քանի պղնձէ դրամ, այս բոլորը յետոյ դառնում են նրան ծառայող քրմի սեպհականութիւն»։ Աֆրիկայի աւելի քաղաքակրթուած հասարակութիւնների մէջ պատահում են միևնոյն տեսակի դէպքեր։ Դագոմէում «նա՞ որ պարտաւոր է հոգալ ոգիների մասին», կանոնաւոր, որոշ ռոճիկ չի ստանում, այլ ապրում է ուխտաւորների նուէրներով. «նրանց տաճարներում բարեպաշտ մարդիկ ամէն օր նուէրներ են ձգում, որ սեպհականացնում են քրմերը»։ Միևնոյնը տեղի է ունենում և աղանդների մէջ, «քրմերի եկամուտը կախուած է ժողովրդի առատաձեռնութիւնից, կռքերին մատուցուած զոհի կէսը պատկանում է քրմերին»։ Միևնոյնը և Պօլինեզիայում։ Էլլիսը նկարագրելով տայիտեան բժիշկներին ասում է, թէ նրանք համարեա միշտ և՛ քրմերի դեր են կատարում, ու զեռ բժշկութիւնը չսկսած՝ ստանում են վճար, որի մի մասը աստուածների բաժին է համարւում։ Միևնոյնը տեսնում ենք

նաև Ամերիկայի հին Թագաւորութիւնների մէջ: Առաջ բերենք հետեւեալ հատուածը Օվիէդօի խօսակցութիւնից:

Վանականը.— Ընծայում էք որևէ բան ձեր տաճարին:

Հնդիկը.— Ամեն մարդ բերում է իւր տնից ինչ որ ցանկանում է նուիրել, օրինակ թռչուն, ձուկ, սիմինդր, կամ մի ուրիշ բան, ծառայողները վերցնում են և տանում, պահում տաճարում:

Վանականը.— Ո՞վ է գործածում նուիրուած իրերը:

Հնդիկը.— Տաճարի հայրն է ուտում, իսկ ինչ աւելանում է, ուտում են ծառայողները:

Պերուում, ուր մեռեալների պաշտամունքը կազմում էր կենդանիների գլխաւոր զբաղմունքը, բազմաթիւ աստուածներին և ոգիներին մատուցուած ընծաներից գոյացել էր մի անագին եկեղեցական հարստութիւն, որով ապրում էին ամեն տեսակի քրմեր: Միևնոյն երևոյթը տեսնում ենք նաև պատմական հին ժողովուրդների մէջ: Յոյների մէջ «զոհաբերութեան մնացորդները տրւում էին քրմերին, իբր վարձատրութիւն նրանց պաշտօն մատուցանելուն և աստուածների բոլոր ծառայողները պահւում էին զոհաբերութիւնների և բարեպաշտական նուիրաբերութիւնների հաշւով: Միևնոյնը կատարւում էր և հրէաների մէջ: Դատացոց գրքում (II. 10) կարդում ենք. «Եւ որ մնայցէ ի զոհէ անտի, Ահարոնի և որդւոց նորա լինեցի». (որոնք նշանակուած էին քահանայի պաշտօն կատարելու):

Աստուածաշնչի մի ուրիշ տեղում ասուած է, որ քահանաներին իրաւունք է տրուած վերցնելու զոհի մօրթին և եփուած ու խորոված ամէն տեսակի նուէրները: (Դատ. գ. VII. 8. 9. 16). Միևնոյն երևոյթը ներկայացնում է մեզ և քրիստոնէութեան առաջին տարիներում այն *deposita pietatis* որ յիշում է Տէրտուլեանը, և որ միանգամայն պարզ նուէրներ են եղել: Յետագայում «Կղերը կարիք է զգացել աւելի որոշ եկամտի, սակայն հաւատացեալները շարունակել են միայն նուէրներ տալ: Այս նուէրները (այսինքն, այն բոլորը, ինչ որ բարեպաշտ քրիստոնեաները նուիրում էին Աստծուն և եկեղեցուն), որ սկզբում կամաւոր էին, յետոյ սովորութիւնը նուիրական օրէնք դարձրեց»: Միջին դարերը ներկայացնում են ընծայաբերութեան զարգացման մի նոր աստիճան. քահանաների և աշխարհական անձերի հաղորդութեան համար անհրաժեշտ եղածից զատ, չը հաշուած նաև նշխարքի համար յատկացրուածը, սովորութիւն կար մատուցանել նաև ամեն տեսակ նուէրներ, որոնք վերջին ժամանակներում մինչև անգամ եկեղեցի էլ չէին տարւում, այլ ուղղակի ուղարկւում էին առաջնորդարան: Յետոյ, այսպիսի նուէրների յաճախակի կրկնուե-

լու և տարածուելու պատճառով, նուէրների, որոնք մինչև անգամ ստացել էին Աստծուն, բայց էապէս եկեղեցուն, կտակելու ձև, սկսեցին ծագել եկեղեցական կանոնաւոր եկամուտներ:

Հայերիս մէջ ևս եկեղեցու և նրա պաշտօնեաների եկամուտները միևնոյն ձևով են յառաջացել:— Սկզբում ուխտաւորները յօժարակամ հրաւիրել են եկեղեցու պաշտօնեաներին ևս ճաշակելու իրենց հետ մատաղը, սակայն յետոյ հետզհետ պարտաւորուել են որոշ բաժին հանել թէ եկեղեցուն և թէ նրա պաշտօնեաներին, այսպէս՝ այժմ ամեն մի մատաղ անող պարտաւոր է մատաղացուի մորթին տալ եկեղեցուն, աջ ոտը (էրին) քահանային, զըլուխը և ստամոքսը՝ ժամհարին:

Իբր երախայրիք ցորենից, ալիւրից, իւղից, պանրից, կարագից, ձէթից, խաղողից և գինուց թէ բարեկամներին և թէ եկեղեցուն ու նրա պաշտօնեաներին մատուցած ազատ նուիրաբերութիւնից: հետզհետէ ծագել են հետեւեալ եկեղեցական տուրքերը:

Պտղի.— Յօգուտ էջմիածնի ամբողջ Ռուսահայաստանում հաւաքւում է ցորեն՝ կալոցի ժամանակ, տնից մէկ փութ, իսկ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան վիճակում՝ տնից $\frac{1}{3}$ չափ (մօտ կէս փութ) յօգուտ Աղթամարի ս. Խաչ վանքի: Վերջինիս վիճակում այս տուրքը վճարում են միայն «կողովինք» — անկողին — ունեցողները, այսինքն ամուսնացած անձինք, որոնք ազատւում էին այս տուրքից միայն այն ժամանակ, երբ այլևս պտղելու, այսինքն որդեծնութեան վիճակի մէջ չէին լինում: Երբ մինը մերժում էր այս տուրքը՝ հաւաքող հոգեւորականը անիծում էր՝ ասելով. «Չպտղիս»:

Այս տուրքը հաւաքելու համար գնում են վարդապետներ և գործակալ քահանաներ, որոնք նաև քարոզում են եկեղեցիներում: Սրանց ևս իբր նուէր տրւում է միքանի փութ ցորեն, որ կոչւում է գաւազանապտուղ, այսինքն գաւազանը ձեռին բռնած քարոզող հոգեւորականի կամ գաւազան, իշխանութիւն ունեցողի պտուղ:

Միևնոյն կալոցի միջոցին ծխատէր քահանան ևս ժամկոչի հետ գնում օրհնում է իւր ծխերի կալերը և նուէր ստանում մօտաւորապէս մի փութ ցորեն և $\frac{1}{3}$ փ. գարի, որ կալապտուղ է կոչւում. իսկ ժամկոչը մօտ $\frac{1}{4}$ փութ կամ մի ռբալիկ ցորեն: Քաղաքներում և մեծ աւաններում ժամկոչները այս ցորենի տուրքի փոխարէն ամեն շաբաթ օր ման են գալիս տները մի մեծ կողով շալակած և բղաւում. «Ժամկոչի հաց, խանում մարիկ»: Ամեն մի մի ամբողջ հաց բերում տալիս էին: Այս սովորութիւնը

ևս վերացել է, սակայն միքանի տեղեր՝ ինչպես Հին Նախիջևանում, Կաղզվանում, Վանում, յարատևել է նոյն սովորութիւնը միայն մեծ պասի հօթ շաբաթների ընթացքում: Ամեն մի տուն ինքնաբերաբար շաբաթական մի հաց տանում է եկեղեցի և տալիս ժամկոչին, իսկ եթէ մինը զլանում է՝ ժամկոչը գնում է նրա տունը՝ և պահանջում: Այս տուրքը կոչւում է «հօթնահաց»: Ջաւախքում մի հին սովորութիւն ևս մնացել է. քաւորը պարտաւոր է թագուորին մի զոյգ եամանի պարգևել, իսկ սա իւր հին չուստերը պարտաւոր է ժամկոչին նուիրել:*)

Պանիր.— Գարնանը՝ Համբարձումից յետոյ գործակալները ցրւում են գիւղերը և ոչխարների մի օրուայ կաթը հաւաքում, պանիր պատրաստում և ուղարկում էջմիածին. նոյնը անում են և Աղթամարի կաթողիկոսութեան շրջանում:

Իւղ. Աշնանը դարձեալ գործակալները ցրւում են գիւղերը և ամեն մի տանից 1—1/2 ֆունտ իւղ հաւաքում յօգուտ Մայր Եկեղեցի: Նոյնը անում են և Աղթամարի շրջանում, սակայն այստեղ միաժամանակ հաւաքում են նաև մի մի զոյգ գուլպա Աղթամարի միաբանների համար:

Ձէթ եւ կանեփ.— Աղթամարի կաթողիկոսութեան շրջանում մեծ պասին հաւաքում էին իբր տուրք ձէթ, կանեփ և բամբակ, յօգուտ եկեղեցու: Ձէթը և բամբակը գործ էին ածում կանթեղների մէջ, իսկ կանեփից թուկ էին պատրաստում թէ կանթեղները կախելու և թէ վանքի նաւակների վրայ գործածելու:

Գինի.— Իւրաքանչիւր հնձանի տէր նոր գինի ստանալիս ոչ միայն բաժին է հանում իւր բարեկամներին, քահանային և տանուտէրին, այլ և մի երկու գաւ տանում է եկեղեցի՝ իբր բաժկի, այսինքն պատարագի ժամանակ հաղորդութեան համար գործածելու: Հին եկեղեցիներից շատերի կողքերին թաղուած են կարասներ, ուր լցնում, պահում էին այդ գինիները: Շատ տեղերում երբ սկսում են գինի քաշել, քահանան գնում օրհնում է հնձանը, և իբր վարձատրութիւն խաղող ստանում:

Ալիւր.— Առաջին անգամ նոր ցորենը աղալիս՝ մի քիչ ալիւր ուղարկում են եկեղեցի՝ որ պահեն, նշխարք գործելու:

Մաղող.— Աստուածածնի վերափոխման տօնին ամէն մի այգետէր 5—10 ֆունտ խաղող է տանում եկեղեցի, որի մի մասը օրհնում են և բաժանում ժամաւորներին, մնացածը տալիս քահանաներին և ժամկոչին:

Կարագ.— Աւագ հինգշաբթի օրը, ոտնլուայի ժամանակ,

*) Տես Ե. Լալայեանի Ջաւախք. եր. 145.

ամէն մի տնից մի խիար, այսինքն խիարի, վարունկի, մեծութեան և ձևի կարագ տանում են եկեղեցի և տալիս քահանային: Սրա մի չնչին մասը քահանան օրհնում է և բաժանում ժողովրդին, իսկ մնացածը իւրացնում:

ՀԱՄ. — Աղթամարի կաթողիկոսութեան շրջանում սովորութիւն է եղել, որ աշնանը յօգուտ Աղթամարի ամէն մի տնից 1—2 վառեկ են հաւաքել իբր տուրք:

Զատկին և Ս. Սահլին ընդհանրացած սովորութեան համեմատ Աղթամարի կաթողիկոսին նուէր էին տանում գառ, ձու, թխուածքներ, շաքար, տապակած հաւ. շատերն էլ աջամբոյր էին տալիս:

Հոգեբաժին եկողոպուտ. — Հնումը իւրաքանչիւր վանք տաբեկան մի կամ երկու անգամ մի կամ երկու հոգեւորական ուղարկում էր իւր թեմի գիւղերը՝ նոյն տարում վախճանուածների ազգականներից հաւաքելու իբր հոգեբաժին գառ, ոչխար, տաւար և կամ դրամ, և իբր կողոպուտ՝ ննջեցեալի անկողինը և հանդերձը: Այժմ այս այլևս տեղի չի ունենում, այլ՝ սրա փոխարէն ննջեցեալի տարելիցին մի բուբլի և կամ աւելի պահանջում են յօգուտ եկեղեցու՝ իբր հոգեբաժին: Սակայն գեռ ևս շատ տեղերում ննջեցեալի դագաղի երեսքաշը, անկողինը և շորերը տալիս են քահանային, շապիկն ու վարտիկը՝ ժամկոչին:

Կովի և գոմէշի առջինեկ հորթը սովորաբար նուիրել են և նուիրում են եկեղեցուն:

Ի՛նչ. — Մինչև այժմ մենք խօսում էինք այն ընծաների մասին, որ մատուցանում էին հասարակական ստոր դիրք ունեցող անձերը՝ գրաւելու իրենց մեծերի շնորհը. բայց ոչինչ չենք ասել այն պարգևների մասին, որ անում են բարձրաստիճան անձեր՝ իրենց ստորադրեալներին: Այս երկու տեսակի ընծաների նշանակութեան տարբերութիւնը բացայայտ կերպով երևան է գալիս այն երկրներում, ուր ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը բաւական բարդ է, ինչպէս օր. Չինաստանում: «Այցելութիւնների ժամանակ, որ անում են միմեանց կառավարիչները և սրանց ստորադրեալները, կամ այս այցելութիւններից յետոյ, տեղի է ունենում և ընծաների փոխանակութիւն. սակայն կառավարչի արածները կոչւում են պարգև, իսկ ստորադրուածինը՝ ընծայ. այսպիսի բառերով են արտայայտում չինացիները և այն ընծաները, որ փոխանակում է իրենց կայսրը օտար պետութիւնների հետ»: Պէտք է մի քանի խօսք էլ ասել այս ընծաների մասին, թէպէտ դրանք ծիսական կարգերի բնոյթ չունին:

Ժամանակի ընթացքում քաղաքական պետի իշխանութիւնն աւելի և աւելի զօրեղանալով, տիրապետում է ամբողջ հասարակական գոյքին, սակայն՝ հասնում է մի ժամանակ, երբ նա ստիպուած է զգում իրեն այդ մենաշնորհուած գոյքի մի մասը զիջել իւր ծառաներին ու հպատակներին: Ծառաներն ու հպատակները, որ սկզբում հպատակում էին ընծաներ տալու պարտականութեամբ, այժմ հպատակում են մասամբ նրանից ստացած պարգևների ուժով: Այնպիսի ժողովուրդների վերաբերմամբ, ինչպէս օր. կուկիսներն են, որոնց մասին կարելի է ասել, թէ սրանց մէջ ոչ ոք առանց ռաջահի թոյլտուութեան ոչ մի բանի չի տիրում, կամ տահմեցիները, որ իրենք անձամբ, իրենց բոլոր ունեցուածքով կազմում են իրենց պետի կատարեալ սեպհականութիւնը, այս ժողովուրդները գտնւում են այնպիսի մի դրութեան մէջ, որ ամբողջ սեպհականութիւնը մեծ քանակով կենտրոնանալով քաղաքական կենտրոնում, չի կարողանում գործադրուել կենտրոնում, ուստիև պէտք է զգացւում վերադարձնելու ժողովրդին:

Սրանից յառաջանում է այն, որ թէպէտ Դահոմէում, օրինակ, պետական անձերը ոռճիկ չեն ստանում, սակայն թագաւորը բաժանում է նրանց, իւր միւստրներին և պաշտօնեաներին, պարգևներ: Բայց կարիք չկայ այդքան հեռու գնալ ապացոյցներ բերելու: Բաւական է մատնանշել, որ պատճառի և հետևանքի այս յարաբերութիւնը գոյութիւն է ունեցել և հին Եւրոպայում: Ահա թէ ինչ է ասում Տակիտոսը հին գերմանացիների մասին. «Ձօրապետը պարտաւոր է ցոյց տալ իւր առատաձեռնութիւնը, նրա հետևորդներն այդ ակնկալում են: Մի օր նրանք խնդրում են պատերազմական ձի, մի ուրիշ օր թշնամու արիւնով ներկուած մի նիզակ: Ձօրապետի սեղանը, որքան և ոչ համազամ, պէտք է առատ լինի, այս միակ վարձատրութիւնն է նրա հետևորդների», այսինքն, որ մի իշխանութիւն, որ ամեն ինչ իւր մենաշնորհն է դարձրել, վերջ ի վերջոյ ստիպուած է լինում պարգևներ և նուէրներ բաժանելու իւր հպատակներին: Միջին դարերը Ֆրանսիայում բնորոշւում են միևնոյն սխտեմի առաջ գալով, միայն փոքր ինչ փոխուած ձևով: XIII դարում «թագաւորը ցանկանալով որ արեան իշխանները, թագաւորական ամբողջ տունը, թագի բարձր պաշտօնեաները և դրան բոլոր անձերն արտաքինով համապատասխանէին իրենց արժանաւորութեան, բաժանում էր. նրանց հանդերձներ, դիրքի և տարուայ հղանակի համեմատ՝ երբ տեղի էին ունենում հանդիսաւոր ընդունելութիւնները: Այս հանդերձները կոչւում էին *livrées*, որովհետև տրւում էին իւր թագաւորական կամաւոր պարգևներ. իսկ այս ակնյայտի կերպով

յոյց է տալիս, որ այդպիսի պարգև ընդունելը նշանակում էր յայտնել հպատակութիւն:

Հազիւ թէ կարևոր լինի աւելացնել, որ եւրոպական քաղաքակրթութեան բոլոր աստիճաններում այն սովորութիւնը, որի համեմատ թագաւորները, դուքսերը և ազնուականները ժողովրդին դրամներ էին ձգում (*largesse*), համապատասխանում է այն ստրկական դրութեան, որի ժամանակ այն վարձատրութիւնը, որ ստորադրուածները պիտի ստանային իրենց աշխատանքի փոխարէն օրական պարէնի հետ, ստանում էր աւելի պարգևի ձև, քան աշխատանքի վարձի: Դեռ այս քիչ է, նոյն իսկ այժմ, մեր ժամանակներում, ծառաներին տրուող պարգևները, տօներին նուէրները ներկայացնում են մնացորդ այն հին սխտեմի, երբ վարձատրութեան պակասը լրացնում էին պարգևներով, մի սխտեմ, որ ինքն էլ մնացորդ է հանդիսանում մի ուրիշ, աւելի հին սխտեմի, երբ պարգևները ծառայում էին որպէս վարձատրութեան միակ միջոց:

Այստեղից պարզ է, որ այն միջոցին, երբ ստորադրուած մարդկանց մատուցած ընծաներից հետզհետէ առաջ է գալիս հարկ, տուրք և մաքս, կառավարիչների տուած պարգևներից էլ յառաջանում է ոռճիկ:

Հայոց մէջ թագաւորներն ու նախարարները սովորութիւն են ունեցել իրենց իշխանների ծառայութիւնը վարձատրելու նպատակով պարգևել նրանց գիւղեր, աւաններ և նոյն իսկ դաւառներ, որոնք կոչուել են «պարգևականք», տարբերուելու համար «հայրենիք» կոչուող հողերից, որոնք կազմել են ժառանգական սեպականութիւն, մինչդեռ «պարգևականքը» հարկերից ցմահ օգտուելու արտօնութիւնն է միայն ունեցել: *)

Զինուորական ծառայութեան համար ոչ զինուորները և ոչ էլ զօրապետները ոռճիկ չեն ստացել, այլ միայն աւարից պարգևատրուել են: Մխիթար Դոշի Դատաստանագրքում «ըստ սովորութեան» որոշուած է, որ աւարի կէսը զօրքին պիտի տրուի, և եթէ «զօրական ի պատիրազմի զոք ըմբռնեալ զգետն և երկվարն և զէնքն ամենայն նորա լիցին, այլ զրահ տեառնն լիցի, պղինձ և երկաթ և նմանք նոցա՝ զօրացն: Ոսկի, ապուր և դիպակ ամենայն օրինակաւ թագաւորի լիցի, և ասրեղէն պատուական և կտաւ-իշխանաց, և անարգ ասրեղէն և կտաւեղէն՝ զօրացն»: **)

Հայ մելիքների տիրապետութեան ժամանակ ևս, ոչ զօրքը

*) Համեմատ Адонцъ; Армения въ эпоху Юстиніана. кр. 458.

**) Մխիթար Դոշի Դատաստանագիրք. Մասն Բ. Ա.

և ոչ էլ նրանց հարկւրապետները (իւզբաշի) ոռճիկ չեն ստացել, և մեկիքը հարկագրուած է եղել բաժանել նրանց աւարի մի մասը և տօներին զանազան խալաթներ, գլխաւորապէս հանդերձ, ձի, գէնք, նուիրել:

Թէ թագաւորների, թէ նախարարների և թէ մեկիքների սեղանը միշտ բաց է եղել եկող գնացողի, ծառայողների առաջ: Փաւստոս Բիւզանդն ասում է. «Եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետս մեծամեծս և զտոնուտեարս որք գործակալք միայն էին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց, թող զոտընկայս գործակալութեանն սպասու»: *)

Այժմեան հասարակական միջանի հիմնարկութիւնների ծառայողներ էլ, ինչպէս՝ գզիրը, հասարակաց կշիռի կշռարարները, բաղանիսների նաթրները, ժամհարը, ոռճիկ չեն ստանում, այլ միայն շատանում են պարգևներով. այսպէս՝ գզիրին պարգևում են նոր տարուն մի քանի կոպէկ և զատկին միքանի ձու: Նաև կալոցին $\frac{1}{2}$ —1 փութ ցորեն. այս վերջինս արդէն պարտադիր է դարձել:

Թէ կարնում և թէ այստեղից գաղթած աղէքսանդրապոլցիների, ախալցխացիների և ախալքալաքցիների մէջ սովորութիւն է, որ բաղնիսում ծառայող կանայք, նաթրները, նոր—տարուն շրջում են իրենց բաղանիսը այցելողների տները, հիւրասիրում և մի մի ափսէ չոր միրգ և 10—50—ական կոպէկ դրամ նուէր են ստանում: Երբ նորահարսը առաջին անգամ գնում է բաղանիս՝ նաթրները լողացնելուց յետոյ բաղանիսի թասերը միմեանց խփելով՝ հանդիսաւոր կերպով հանում են բաղանիսից՝ և մինը մի թասով ջուր է մատուցանում: Նորահարսը պարտաւոր է ջրից միքիչ խմել և թասի մէջ դրամ ձգել՝ իբր պարգև նաթրներին:

Հասարակաց կշռի կշռարարները իրենց կշռած մրգերից, ուտելեղէներից մի մի քիչ վերցնում են:

ԻԸ.— Մի քանի խօսք էլ պէտք է ասել այն նուէրների մասին, որ անում են այն անձերը, որ միմեանց վերաբերմամբ իշխանաւորի և ստորադրեալի զրութեան մէջ չեն գտնուում:

Այսպիսի նուէրների ուսումնասիրութիւնը մեզ ստիպում է վերադառնալ ընծայաբերութեան նախնական ձևին, որ տեղի է

*) Փ. Բիւզանդ Դ. դպր. Գ. Բ. յիշումս Адонцъ Армения въ эпоху Юстиніана С.-Пб. кр. 239.

ունենում միմեանց օտար հասարակութիւնների անդամների մէջ: Այս փաստերից մի քանիսի ուսումնասիրութիւնը ծագեցնում է մի շատ հետաքրքրական հարց. արդեօք խաղաղարար ընծաները, որ մատուցւում էին այդպիսի հանգամանքներում, սկիզբ չէ՞ն տալիս հասարակական մի ուրիշ նշանաւոր երևոյթի: Փոխանակութիւնը, հակառակ տիրապետող կարծիքին, բոլոր ժողովրդներին հասկանալի չէ եղել. կուէր, նկարագրելով այն անյաջողութիւնը, որին ենթարկուել էր ցանկանալով փոխանակել մի քանի իր աւստրալիացիների հետ, հետեւեալ նկատողութիւնն է անում. «Նրանք ոչ մի գաղափար չունին առետրի մասին»: Ուրիշ ճանապարհորդների տուած տեղեկութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ փոխանակութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ շատ ազօտ հասկացողութիւն է տիրել փոխանակող իրերի փոխադարձ արժէքի մասին: Բէլլը խօսելով օստեակների մասին, որ մատակարարել էին իրեն առատութեամբ ձուկ և թռչուններ՝ նկատում է. «Տուէք նրանց փոքր ինչ ծխախոտ և մի բաժակ օղի, և նրանք ձեզանից այլ ևս ոչինչ չեն խնդրիլ, որովհետև զրամի գործածութեան մասին ոչ մի գաղափար չունին»: Յիշելով որ սկզբում գոյութիւն չէ ունեցել արժէքի ոչ մի չափ, և որ արժէքի հաւասարակշռութեան գաղափարը մշակուել է երկար փորձերի շնորհիւ, անհնարին չալէտք է համարենք այն ենթադրութիւնը, թէ փոխանակութիւնը ծագել է միմեանց բարեհաճութիւնն ընծաներով գրաւելու սովորութիւնից: Հետզհետէ և փոքր առ փոքր սկսել է տիրել այն կարծիքը, թէ տրուելիք ընծան պէտք է հաւասարարժէք լինի ստացածին. միևնոյն ժամանակ և փոխանակուող իրերը սկսել են կորցնել ընծայի բնոյթը: Եւ յիշուի, դժուար չէ եւրոպացի ճանապարհորդների տեղացի զօրապետներին տուած ընծաների պատմութիւնների մէջ նկատել այն կապը, որ կայ փոխանակութեան և փոխադարձ ընծայաբերութեան միջև: Այսպէս, օրինակ, Մունկօ-Պարկը գրում է հետեւեալը. «Ես նուիրեցի Մանգա-Կուսսանին (Իւլիֆունտի զօրապետին) մի քիչ յամբար, բիւստ, և մի քանի կարմիր կտոր, որից նա, ըստ երևոյթին շատ գոհ մնաց, և դրա փոխարէն ինձ ուղարկեց մի եղ: Այսպիսի վարմունքը միանգամայն ցոյց է տալիս նաև նախնական ընծաների նշանակութիւնը, որպէս բարեհաճութիւն գրաւող միջոցի, իսկ այն գաղափարը, թէ փոխադարձ ընծաները պէտք է մօտաւորապէս հաւասարարժէք լինեն՝ ենթադրել է տալիս, որ արդէն գոյութիւն ունի դեռ լիովին չը պարզուած փոխանակութիւն: Դեռ աւելի: Հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների սովորութիւնները ցոյց են տալիս, որ

բարեհաճութիւն գրաւող ընծաները կարող են յառաջ բերել փոխանակութեան մի միջոց. կետիւնը գրում է հետեւեալը. «Խխունջները (Wampum) անփոխոխելի կերպով պատրաստուում էին, և թանդ գնահատուում, որպէս փոխանակութեան միջոց, (զրամների փոխարէն, որոնց մասին հնդիկները գաղափար չունէին). Wampum-ի այս կամ այն քանակը որոշում էր ձիու, զէնքի, շորի և այլ բաների արժէքը: Դաշինք կապելիս Wampum-ից պատրաստուած գօտիւներ փոխանակուում էին ի նշան բարեկամութեան, և ժամանակ առ ժամանակ ուղարկուում էին թշնամի ցեղերին՝ որպէս խաղաղութեան նշան, և կամ վճարում էին որոշ ձողաչափ երկարութեան իբր տուգանք յաղթող—թշնամուն»:

Մի կողմ թողնելով այս բոլոր տեսութիւնները, այժմ ուշադրութիւն դարձնենք այն բանի վրայ, թէ ինչպէս գլխաւոր ընծաները դառնում են հասարակական ծէս: Ամերիկայում ընծան քանի դեռ պահպանում էր իր նախնական ձևը՝ որ նշանակում էր հաւատարմութիւն զօրապետին կամ թագաւորին, տարածւում էր, որպէս միջոց բարեկամութիւնը ապահովեցնելու: Իւզոտտանում հնդիկները մինին այցելելիս միշտ իրենց հետ ընծաներ են տանում այցելած մարդկանց արժանաւորութեան համեմատ. վերջիններս նոյնպէս փոխադարձաբար ընծաներ են տալիս: Եսպոնիայում, ուր սաստիկ խիստ ձեւականութիւն է տիրում, միկատուն պարբերաբար ստանում է ընծաներ, որ հաւատարմութեան նշան են համարւում, ստորագրուածներն էլ իրենց իշխանաւորներին ընծաներ են տալիս. հաւասարների մէջ, երբ մինն առաջին սնգամ այցելում է մինի տունը, պէտք է մի նուէր տայ տան տիրոջը, և վերջինս էլ վերադարձնելով այցելութիւնը նոյնարժէք մի նուէր է տալիս: Ուրիշ ժողովուրդների մէջ, հաւասարների այս փոխադարձ գլխաւորութիւնը բոլորովին ուրիշ ձև է ստանում: Մարկտէմը Հիմալայեան լեռների բնակիչների մասին գրում է, թէ «գլխարկների փոխանակութիւնը այս լեռներում բարեկամութեան նշան է համարւում, ինչպէս որ հովիտներում փաթթոցների փոխանակութիւնը՝ զօրապետների մէջ: Սակայն Բօտանուսն է տեսնում ընծայաբերութիւնը խիստ ձեւականութեան հասած, ուր ամեն դասակարգի և աստիճանի մարդկանց համար էական ձեւականութիւնը կայանում է մի մետաքսէ շարֆ մատուցանելու մէջ: Մի ստորագրուած մօտենալով իւր մեծաւորին, ընծայում է մետաքսէ, սպիտակ շարֆ, և երբ հեռանում է մի այդպիսի շարֆ էլ ձգում է իւր վզին, ծայրերը առաջի կողմից կախ ձգուած: Հաւասարները պատահելիս՝ միմեանց դէմ սաստիկ կռանում են և փոխանակում շարֆերը: Ոչ մի տեսակցութիւն

տեղի չի ունենում, ուր շարժը դեր չը խաղար: Մինչև անգամ նամակների մէջ էլ են դնում և ուղարկում, հեռաւորութիւնը երբէք չի խանգարում:

Եւրոպայի պատմութիւնը բաւական որոշ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս ընծայաբերութիւնը, որ սկզբում ծէս է դառել կառավարչի ազդած երկիւղի ազդեցութեամբ, հետզհետէ աւելի և աւելի մեծ ծաւալ է ստանում ազդեցիկ և հզօր անձերի պատճառած երկիւղի շնորհիւ և ի վերջոյ ընդհանրանում է, հաւասարների տաճած այն երկիւղի պատճառով, որ եթէ նրանց վրայ ուշադրութիւն չը դարձնեն, երբ ուրիշների բարեհաճութիւնն են հայցում, սրանք կարող են թշնամանալ:

Այստեղ շատ տեղի է յիշել Մովսէս Խորենացու հետեւալ վկայութիւնը Երուանդ թագաւորի մասին. իսկ Երուանդը առաւել ևս առատ պարգևներ էր տալիս և նորանից ամեն մինին փողեր էր բաժանում... Եւ այնչափ սիրելի չէր դարձնում նոցա, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր շինում նոցա, որոնց նոյնչափ առատութեամբ չէր տալիս:*)

Հոռմում նոր-տարուն բոլորը կամ ընծաներ էին տալիս և կամ ստանում: Թեւորկեալները մատուցանում էին իրենց թեւորկուններին, բոլոր հոռմէացիները մատուցանում էին Օգոստոսին: Սա նստում էր իւր տան մուտքի առջև, բոլոր քաղաքացիք անցնում էին նրա մօտով իրենց ձեռներում բռնած ընծաները, որ գնում էին այս երկրային աստծու ոտների մօտ: Կայսրը իւր հերթին, տալիս էր ամէն մինին նրա բերած ընծայի արժէքի համեմատ կամ փոքր ինչ աւելի մի գումար: Այս սովորութիւնը կռապաշտական կարգերի հետ կապ ունենալու պատճառով քրիստոնէութիւնից հալածուեց: 578 թւին Օկսէրի եկեղեցական ժողովը արգելեց նոր տարուն ընծաներ տալ, և սաստիկ պարսաւեց այդ սովորութիւնը: Իվ Շարտրացին ասում է. Կան մարդիկ, որ տալիս են և ընդունում նոր տարուայ սատանայական ընծաներ: XII դարում Փարիզի արքեպիսկոպոս Մօրիսը քարոզել է այն չար մարդկանց դէմ, զորոնք հաւատում են ընծաների ազդեցութեան և ասում են, թէ նա, ով նոր տարու օրը ընծայ չի ստանալ՝ ամբողջ տարուայ ընթացքում չի հարստանալ: Բայց չը նայելով եկեղեցու արգելքներին, այս սովորութիւնը անցել է ամբողջ միջին դարերով մինչև մեր ժամանակը: Դեռ աւելի, այս սովորութեան հետ միաժամանակ զարգացել են և նման պարբերական ծէսեր, ինչպէս, օրինակ, Ֆրանսիայում, զատկին միմեանց ձու

*) Մովսէս Խորենացի. Բ. խեղ. թարգմ. Ստեփանէի:

ընծայելը: Վերջապէս այս ձևի ընծայարարութեան սովորութիւնն ևս մեր արդէն ուսումնասիրած միւս տեսակի ընծաների սովորութեան նման ենթարկուել է միատեսակ փոփոխութեան. սկզբում եղել են կամաւոր, յետոյ դարձել պարտադիր:

Հայերիս մէջ ևս շատ ընդունուած է հաւասարների միջև տեղի ունեցող նուիրարարութիւնը: Համարեա բոլոր նշանաւոր տօներին միմեանց ընծաներ են տալիս, մանաւանդ նոր խնամացող գերդաստանները, և այս ընծաներից միքանիսը այնքան պարտադիր են համարուում, որ երբեմն, նոյնիսկ խստիւ պահանջւում են: Մեղ մօտ ևս ընդհանրացած սովորութիւն է՝ որ նոր տարուն ծնողները զաւակներին, զաւակները ծնողներին և բարեկամները միմեանց պէտք է մի որևէ բանով «կադանդեն»: Զատիկն ևս կարմիր ձու միմեանց նուիրելը շատ ընդհանրացած է. նշանուած երիտասարդները յաճախ նշխում են ձուն, և նուիրում իրենց նշանածին.* վարդերին վարդի փնջեր միմեանց նուիրելը շատ տեղերում կայ, նաև նշխած խնձոր հարսնացուներին նուիրելը: **)

Աւելի ուշագրաւ են նոր խնամիկների միջև փոխանակուող ընծաները, որ փայ կամ խոնչա են կոչւում և միանգամայն պարտադիր են համարուում, այնպէս որ եթէ պսակը վաղ է կատարւում, այնուամենայնիւ այդ փայերից մի քանի գլխաւորները պահանջւում են: Փայերը կամ խոնչաները փեսայացուի տնից ուղարկւում են հարսնացուի տունը բարեկենդանին, մեծ պսակ առաջին օրը, միջինքին, ծաղկազարդին, զատիկն, վարդավառին, նաւասարդին: Փայերը բաղկանում են ուտելիղէններից, խմիչքներից և զանազան զարդերից: Փայի փոխարէն հարսնացուի տնից ևս զանազան ուտելիղէններ և խմիչք է ուղարկւում տղայի տունը, որ դարձուածք է կոչւում: Հարսնացուի տանից ուղարկուած ընծաների մէջ գրեթէ միշտ անպակաս է լինում գուլպան, որ ոչ

*) Զուն նշխում են այսպէս. Սպիտակ ձուի վրայ մեղրամոմով նաշխել, տառեր են շինում, և ձգում ներկի մէջ. ապա ներկից հանում են, և մեղրամոմը պոկում. ամբողջ ձուն ներկուած է լինում, իսկ մեղրամոմի պատած տեղերը մնում են սպիտակ: Կամ ներկած ձուն մեղրամոմով նաշխուց յետոյ՝ ձգում են թանի մէջ, ներկը թափւում է, բացի մեղրամոմի տակ եղածը, ապա հանում են և մեղրամոմը պոկում:

**) Խնձորը այսպէս են ներկում. Դեռ չհասած, չկարմրած ժամանակ առանց ծառից քաղելու կպցնում են վերան զանազան նաշխերով կամ անուան սկզբնատառով կտրուած տերեւներ: Սրանց պատած տեղերը մնում են սպիտակ, իսկ մնացած մասը կարմրում է:

միայն այս՝ այլ և ուրիշ շատ դէպքերում ընծայաբերութեան ամենայնամար առարկան է կազմում:

Ընտանեկան կեանքի մէջ ևս որոշ ընծաներ արդէն պարտադիր տուրքի ձև են ստացել, այսպէս՝ մէկի ծննդաբերութեան միջոցին մօտիկ աղգականները պարտաւոր են «ծննդդաւաթ» ուղարկել, որ գլխաւորապէս բաղկանում է զանազան կերակրներից և խմորեղէններից: Փեսայացուի աղգականները հարսնացուն և հարսնացուի աղգականները փեսայացուն զրամական նուէր են տալիս, որ կոչւում է «երեստեսնուկ», հարսանիքի ժամանակ սաշուին նոյնպէս զրամական նուէր են տալիս: Ննջեցեալի տունը կերակրներ են ուղարկում, սուրբ խաչին ուլ և սև եազմա նուիրում: Պանդխտութեան գնացողին թխուածք են ուղարկում, վերջինս էլ վերադառնալիս՝ մի որևէ ընծայ է բերում:

Գիւղերում անուանակոչութիւնը և կամ ծննդեան տօնը տօնելու և այս առթիւ ընծաներ տալու սովորութիւնը չկայ, միայն մի քանի աւաններում և քաղաքներում իբր նորամուտ սովորութիւն՝ կատարում է՝ բարեկապները խմորեղէններ, մրգեր, խմիչք են տանում և հիւրասիրւում են ընթրիկով: Հին նախնական անուանակոչութիւնը տօնում են ոչ թէ տօնի օրը, այլ նրա նախընթաց երեկոյին:

Իթ.— Այսպէս ուրեմն, ընծաները, որ նախնական մարդը կամաւոր կերպով մատուցել է նրան, որի բարեհաճութիւնը կամեցել է գրաւել, ժամանակի ընթացքում, հասարակութեան զարգացմամբ շատ սովորութիւնների աղբիւր են դարձել:

Քաղաքական պետին, սրա իշխանութեան զարգացման համեմատ, ընծաներ մատուցանելու շարժառիթը կազմում է նրա ազդած երկիւղը և մասամբ նրա օգնութեան դիմելու ցանկութիւնն: Այս ընծաները, որ սկզբում բարեհաճութիւն են գրաւել իրենց ներքին արժէքի շնորհիւ, յետոյ նոյնն անում են դառնալով հաւատարմութեան և անձնութեան արտայայտիչներ: Վերջին տեսակի ընծաներից յառաջանում է ընծայաբերութեան ծէս, իսկ առաջին տեսակից՝ սկզբում ծագում է ընծայաբերութիւն իբր հարկ և ապա իբր տուրք: Սրա հետ միաժամանակ ննջեցեալի գերեզմանի վրայ, նրա ողու բարեհաճութիւնը հայցելու յուսով, զանազան կերակրներ դնելու սովորութիւնը հետզհետէ զարգանալով աւելի առատ և յաճախ կըրկնւում է նշանաւոր անձերի գերեզմանների վրայ և ի վերջոյ դառնում զոհաբերութիւն տաճարների սեղանների վրայ աստուածներին: Միս, խմիչք կամ հանդերձ ընծայաբերելը, որ սկզբում

գլխարար են համարւում այն պատճառով, որ իսկապէս օգուտ են բերում ոգուն կամ աստծուն, յետոյ ծառայում են իբրեւ հպատակութիւն արտայայտողներ: Այս տեղից ընծայաբերութիւնը դառնում է յարգանք արտայայտող գործողութիւն, միանգամայն անկախ ընծայի ներքին արժէքից, մինչ դեռ այս արժէքը, ապրուստի միջոց հայթայթելով քահանաներին, կարելի է դարձնում միջնորդների գոյութիւնը, որոնց միջոցով կատարւում է աստուածութեան պաշտամունքը. զոհաբերութիւնները սկիզբն են տալիս եկեղեցական եկամուտներին:

Այսպէս ուրեմն, մենք մի նոր ապացոյց ևս ունեցանք, որ ծիսական կարգերը նախընթաց են քաղաքական և եկեղեցական կարգերին, որովհետեւ վերոյիշեալից երևում է, որ առաջին, ծիսական կարգից ծագող գործողութիւններից կազմակերպւում են հիմունքներ, որոնց շնորհիւ պահպանւում են միւսները:

Եթէ այժմ մենք դիտենք, թէ ինչ յարաբերութիւն է տիրում ընծաներ մատուցանելու գործողութեան և հասարակական զանազան տիպերի մէջ, կը նկատենք, նախ, որ այս գործողութիւնը մի մեծ դեր չի խաղում պարզ հասարակութիւնների մէջ, ուր պետի իշխանութիւնը կամ դեռ ևս բոլորովին չէ հաստատուել և կամ դեռ չէ ամրապնդուել: Ընդհակառակը, քաղաքութեան կամ կրկնակի քաղաքութեան հասարակութիւնների մէջ, այս սովորութիւնը սաստիկ տիրապետում է, ինչպէս Սֆրիկայի, Պօլիսեղիայի, հին Ամերիկայի կիսակիրթ ժողովուրդների մէջ, ուր թէ գլխաւոր և թէ երկրորդական պետերի իշխանութեան ամրապնդումը առիթ և միևնոյն ժամանակ շարժառիթ է ծառայում ընծաներ մատուցանելու սովորութեան: Ընդունելով այս ճշմարտութիւնը, մենք պարտաւոր ենք ընդունելու նաև հետեւեալ, աւելի նշանաւոր սկզբունքը, որ ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը հակադարձ յարաբերական է պարզ կամ բարդ հասարակական կազմակերպութեան տիպի հետ, մինչ դեռ ուղղակի յարաբերական է հասարակութեան զօրեղ կամ նուազ զինւորական կազմակերպութեան: Մէկի բարեհաճութիւնը գրաւելու ցանկութիւնը այնքան աւելի զջօրեղ է լինում, որքան այս անձը երկիւղ է ներշնչում, և սրա շնորհիւ, յաղթանակող զօրապետը, և մանաւանդ թագաւորը, ինքը, ղէնքի զօրութիւնով ստորադրեալ իրեն շատ զօրապետներ, այնպիսի մի անձնաւորութիւն է հանդիսանում, որ շատ ցանկալի է համարւում նրա ազահութեանը զոհացում տուող և միաժամանակ հպատակութիւն արտայայտող գործողութիւնով նրա բարեհաճութիւնը գրաւել: Այստեղից՝ պետերին ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը ամենից աւելի տիրում է

նոյն իսկ այժմ էլ այն հասարակութիւնների մէջ, ուր տիրում է զինուորական ոգին և կամ ուր անցեալում նոյն զինուորական ոէժիմի տիրապետութեամբ յառաջ է եկել բռնակալ միապետութիւն, որ յատուկ է սրան: Այս տեղից է որ ամբողջ Արեւելքում, ուր ամեն տեղ տերում է այս հասարակական տիպը, իշխանութիւնը իրենց ձեռքում ամփոփող անձերին ընծաներ մատուցանելը պարտադիր է համարւում: Այստեղից է նաև, որ Եւրոպայի նախնական պատմութեան ընթացքում, երբ հասարակական գործունէութիւնը պատերազմական էր, և կառավարւում էր զինուորական կազմակերպութեամբ, թագաւորին թէ անհատապէս և թէ խմբովին ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը խիստ ընդհանրացած էր, իբր արտայայտութիւն իրենց անձնուիրութեան. իսկ բարձր անձերը առատ պարգևներ էին տալիս իրենց ստորարբերակներին -- իբր ապացոյց նրանց ստորադրութեան, որ միանգամայն համապատասխանում է զինուորական ոգուն:

Միևնոյն առնչութիւնը ներկայացնում է նաև աստուածներին ընծաներ մատուցանելու սովորութիւնը: Նոր-Աշխարհի անհետացող զինուորական պետութիւնների մէջ աստուածներին շարունակ ընծաներ էին մատուցանում, և նրանց տաճարների սեղանները չէին դադարում ընդունելու միշտ նոր ու նոր թանգապին ընծաներ: Արեւելքի հին ազգերի ձեռագիրները, որմնակարները, և քանդակները ցոյց են տալիս, որ այս ժողովրդների մէջ, որոնց հասարակական կազմակերպութիւնն ու գործունէութիւնը միանգամայն զինուորական է եղել, աստուածներին ընծայաբերութիւն կատարւում էր անդադրում, և ահագին ծաւալով և որ նրանց պաշտաման տեղերի փառայեղութեան համար ահագին հարստութիւն է ծախսուած: Միևնոյն կերպ և՛ Եւրոպայում աստծուն և եկեղեցուն մատուցուած ընծաներն աւելի շատ և ծանրագին են եղել սկզբնական զինուորական ժամանակներում, քան աւելի ուշ արդիւնաբերական շրջանում: Ուշադրաւ է նաև այն, որ նոյնիսկ այժմ, նախնական գոհաբերութեան այն տեսակը, որ յարատեւ է մինչև այժմ պատարագի և հաղորդութեան, հացի և զինու սովորութեան մէջ (որ մատուցւում է Աստծուն նախքան հաղորդողների ճաշակելը), աւելի նուազ կրկնւում է Անգլիայում, քան կաթոլիկական հասարակութիւնների մէջ, որ իրենց հասարակական կազմակերպութեամբ աւելի զինուորական են: Իսկ խնկարկումը, որ կազմում է նախնական շատ ազգերի գոհաբերութիւններից մինը, գործադրւում է կաթոլիկական աստուածապաշտութեան մէջ, մինչև դեռ անգլիականից արդէն վաղուց ան-

հետացել է: Մինչև անգամ անգղիական հասարակութեան մէջ գտնում ենք այսպիսի հակադրութիւնների հետքեր. տիրապետող եկեղեցու մէջ, որ մասն է կազմում վարչական կազմակերպութեան, որի զարգացումը կատարուել է ղինուորական ռէժիմի ազդեցութեամբ, զոհաբերութեան ծէսերը դեռևս շարունակում են գոյութիւն ունենալ, մինչ դեռ, կվակերների մօտ, որ հակա—եկեղեցական մի ազանգ է, դրանք չեն կատարւում. դիսսիդենտները, հակազինուորական կազմակերպութեան այս ներկայացուցիչները, որ նոյն իսկ մի կարգաւորուած հոգևորականութիւն չունին և աչքի են ընկնում դեմոկրատական կառավարութեամբ, ներկայանում են որպէս ինդիւստրիալիզմին յատուկ կազմակերպութեան տիպար: Այս միևնոյնը կարելի է ասել նաև այն ընծաների վերաբերմամբ, որ մատուցւում են հասարակական յարաբերութիւնների բարելաւման նպատակով: Այս հեշտութեամբ կարելի է նկատել, համեմատելով միմեանց հետ Եւրոպայի ազգերը, որքան և հաւասար լինին սրանք իրենց քաղաքակրթութեան աստիճանով, այնուամենայնիւ տարբերւում են այն պատուարի ուժով, որ ինդիւստրիալիզմը դրել է միլիտարիզմի դէմ: Գերմանիայում, ուր ազգականներին և բարեկամներին պարբերաբար ընծաներ մատուցանելը ընդհանրացած պարտաւորութիւն է համարւում, և Ֆրանսիայում, ուր այդ միևնոյն սովորութեան պատճառած բեռը այն աստիճան ծանր է, որ յաճախ նոր տարուն և գատկին շատերը հեռանում են տնից, որպէս զի խոյս տան այդ ընծաներից, այս հասարակական ծէսը այստեղ տիրում է շատ աւելի մեծ ուժով քան Անգլիայում, որի կազմակերպութիւնը աւելի պակաս ղինուորական է:

ՍԻՄԲՈԼԸ ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

10. Սամուէլեանի

V*)

Հին գերմանացիների մէջ գոյութիւն ունէր իրաւաբանական մի սովորոյթ, տուրհառի կամ հոմանիշ համաձայնութեան գործողութիւն կատարելիս ու վերջացնելիս միշտ խմում էին գինի, որով հաստատում էր կայացրած իրաւաբանական գործողութեան ոյժը: Սա կոչւում էր Litkouf. ուրեմն մի սիմբոլ, որով այլաբանօրէն պատկերացնում էին իրաւաբանական գործողութիւնը: Նոյնն էին անում հին և ժամանակակից բուսները, որոնք համաձայնական մի գործ յաջող վերջացնելիս սովորաբար ասում են «спрыскивать виномъ», որ շատ անգամ արտայայտւում է նաև «могарычъ» կամ «литки» բառերով: ¹⁾ Ռուս գիւղացիների սովորութեան իրաւունքի համեմատ մինչև վերջին ժամանակները հարսնախօսութեան ու նշանադրութեան համաձայնութիւնը կընքում էին գինի կամ օղի խմելով, որի իրաւաբանական նշանակութիւնը երևում էր նաև մի առածից՝ пропитая дочь — не своя, чужая.

Նոյն Litkouf-ը տեսնում ենք հայ սովորոյթներում: Անժխտելի փաստ է, որ հայ ժողովրդի հարսանեկան սովորութիւններում թէ՛ հարսնախօսութեան, թէ՛ նշանադրութեան, թէ՛ գլխագնի (բաշլըղ զալանի), թէ՛ օժիտի և այլ նոյնանման հարցերի վերաբերեալ համաձայնութիւնները կնքում են օղիով, որը սիմբոլական ձևով հաստատում էր կատարած գործողութեան իրաւաբանական նշանակութիւնը: Բազմաթիւ օրինակներից յիշենք միայն մի քանի բնորոշ նմուշներ:

Զաւախքում, երբ վերջնականօրէն որոշում են հարսի և փեսացուի երկու կողմերի վճարելիք հաղեմատու քանակը, աղջկայ հայրը օղի է բերում, և սկսում են երկու կողմերը «աչքի լուսի թասը» խմել: ²⁾ Նմանապէս նշանադրութեան ատեն Զաւախքում

*) Տես Ազգ. Հանդէս XXII գիրք.

¹⁾ Ефименко—Сборникъ народн. юридическихъ обычаевъ. I, кр. 70.

²⁾ Ե. Լալայեան—Զաւախք, Կր. 125.

«աչքի լուսի» օղի են խմում, հրքանան աւարտում է նշանի օրհնութիւնը՝ «Աչքդ լուս, Աստուած բարի վայելումն տայ» խօսքերով: ¹⁾

Բուլանըխում հարսնախօս միջնորդները, որոնց կընկերանայ նաև տղայի հայրը, կընեղայանան աղջկայ հօրը, որոնք սարէն-ձորէն խօսք առնելով, խօսակցութիւնը վերջապէս կըկանգնէ խնամիրութեան վրայ և երբ վերջնականապէս կ'առաջարկեն հաստատելու խնամիրութիւնը աղջկայ հայրը այժմ կասէ և այդ այժմ կըկոչուի հարէ կըրբն: Ամենից վերջը մէջ տեղը օղի կըգայ և դուրանով վերջացնում են նշանադրութիւնը, օղիով բարեմաղթելով միմեանց: ²⁾

Վայոց ձորում ընդունուած է, որ մինչև դրական պատասխան տալը խնամախօսներին զգուշանում են հիւրասիրել, «որովհետև որ էլչուն (խնամախօսին) հաց տաս՝ բնութա աղջկդ էլ տաս»: Վերջապէս երբ յայտնում են իրենց համաձայնութիւնը, խնամախօսները հանում են իրենց զրպանում պահած մի շիշ օղին և շնորհաւորելով մի մի բաժակ խմում, ապա վերադառնում, և նոյն օրուայ երեկոյին մի քանի ուրիշ տղամարդկանց և պառաւ կանանց հետ վալիս են աղջկայ տունը՝ բերելով իրենց հետ մի քանի շիշ օղի և մի քիչ չոր մրգեղէն: Աղջկայ տէրն էլ հրաւիրած է լինում իւր մօտիկ ազգականներն ու ազգականուհիները: Տղայի կողմի ամենատարիքաւորը ուղղելով խօսքը աղջկայ կողմի ամենատարիքաւորին՝ խնդրում է աղջկայ ձեռքը և երբ սա «տար, խէրը տես» ասելով յայտնում է իրենց համաձայնութիւնը, իսկոյն սկսում են խմել խնամախօսների բերած օղին և շնորհաւորում: ³⁾

Նոյնը տեղի է ունենում Գողթանում: ⁴⁾ Նոր-Բայազէտի գաւառում, եթէ մտադիր են տալու աղջիկը՝ խնամախօսին հիւրասիրում են, իսկ եթէ մերժելու են, չեն հիւրասիրում: Եթէ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ խնամախօսները չեն կարողանում անմիջապէս նշան տալ, նշանադրողներին հայրերը մի որևէ խուսութում կամ գինետնում, այգում, մի քանի մարդկանց ներկայութեամբ մի երկու շիշ օղի են խմում, միմեանց խնամի անուանելով ու բարեմաղթելով: ⁵⁾

Սղերդի ու Բաղէշի հայերի մէջ նոյն ձևի համաձայնու-

¹⁾ Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 185.

²⁾ Բենսէ—Բուլանըխ, եր. 91 և 98.

³⁾ Ազգագրական հանդէս XIII, եր. 145.

⁴⁾ Ազգագրական հանդէս XII, եր. 119—120.

⁵⁾ Ազգագրական հանդէս XVI, եր. 12.

թիւն են կայացնում «խօսկապ» և «մահուէղէմ» խօսքերով և անպայման օղի խմելով:¹⁾

Օղի խմելով հայերի մէջ հաստատում և համաձայնութիւն են կայացնում բազմատեսակ առօրեայ պայմանադրութիւնների, որոնք վերաբերում են տուրեառի, վաճառականական գործողութիւններին:

Խոչով բացատրել օղէխմութեան անհրաժեշտութիւնն իբրև փոխադարձ համաձայնութիւն հաստատելու սիմբոլը:

Թէ վերև նկարագրած օրինակներում և թէ հոմանիշ բոլոր սովորական փաստերում, որոնք տեղի են ունենում մեր ժողովրդական կենցաղում, աչքի են ընկնում երեք բնորոշ մօմենտներ. նախ՝ տեղի են ունենում երկար ու ձիգ խօսակցութիւններ և բանակցութիւններ. երկրորդ՝ անպայման հիւրասիրութիւն և վերջապէս՝ սրանց հետևանքը — օղի կամ գինի խմելը:

Ժամանակակից կուլտուրական մարդուն միանգամայն խորթ ու ծանր է, նոյն իսկ անհասկանալի է թւում բանակցութիւնների ու սակարկութիւնների այն ձևն, որ գոյութիւն ունի արդի արևելեան ժողովուրդների բարբերում, էլ չենք ասում, թէ ինչ չափով այդ պէտք էր իշխէր նախնական հասարակութիւնների մէջ և հենց այժմ էլ նոյն չափերով տիրապետում է վայրենի ցեղերի կենցաղում: Սակարկող երկու կողմերը, որպէսզի իրենց բանակցութիւնն յաջող համաձայնութեան բերեն, երբէք բուն խնդրին չեն դիմում իսկոյն և եթ. նրանք սկսում են զրուցել միանգամայն խորթ, գործին առնչութիւն չունեցող նիւթերի մասին և այն էլ որքան կարելի է երկարացնելով, ձգձգելով և միայն մէջընդմէջ շփոթում են բուն խնդիրը:*)

Եւ որքան երկարատև են լինում այդ խօսակցութիւններն, այնքան աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում կռած պայմանադրութիւնը: Այդ սովորութիւնը զարմանալի պահպանողութեամբ կատարւում է հայ ժողովրդի մէջ հարսնախօսութիւնների, գլխազնի և այլ համանման բանակցութիւնների միջոցին: Երկու կողմերն էլ խօսում են «սարէն-ձորէն», երկար ու ծանր սակարկում, իսկ միևնոյն ժամանակ արդէն կանխակալ, կողմնակի բանակցութիւններով գլխաւոր սկզբունքային համաձայնութիւնն առած են լի-

¹⁾ «Արեւիք» 1908 թ. №№ 6761 և 6764 Բարբեր ու սովորութիւններ Բաղէշի մէջ: «Բիւզանդիոն» 1897 թ. №№ 76—77 Կալանն ինչպէս կը կտրեն: «Մասիս» 1897 թ. № 71. Ամուսնութիւնը Սղերդի մէջ:

*) Сборникъ народныхъ юридическихъ обычаевъ т. I, кр. 191.

Извѣстія Географическаго Общества 1878, вып. V. кр. 373.

Andree—Geographie d. Welthandels, I, 1877. кр. 114.

նի, եթէ պատկերացնենք այն սոցիալ-տնտեսական յարաբերու-
նում: Այդ սակարկութիւններն, ինչպէս տեսանք, հանապազ ու-
ղիկցում են հիւրասիրութիւններով փոխադարձօրէն կամ շահա-
գոգրուած կողմից: Վերջն ամենայնի, երբ արդէն բանակցու-
թիւնները պսակում են յաջող ելքով, վերջնական համաձայնու-
թիւնը կնքում են օղիով կամ գինով վկաների ներկայութեամբ:

Այս երեք բնորոշ մօմէնտների նշանակութիւնն պարզ կըլի-
թիւնները, որոնք իշխում էին նախնի հասարակական խմբակցու-
թիւններում: Նախնական սերնդական ցեղերը իրենց փոխադարձ
յարաբերութիւններում յայտնի էին մշտապես թշնամութեամբ, ա-
ւաղակարարոյ յարձակումներով: Տնտեսութեան ու արտադրու-
թեան տնային ինքնամփոփ բնոյթը հանդերձ անդարգացած փո-
խանակական սիստեմով ինքնըստինքեան թոյլ չէին տալիս ցեղե-
րի փոխադարձ յարաբերութիւններին խաղաղ և ամուր հիմք
ստանալու, փոխադարձ հաւատ ներշնչելու: Տնտեսական ու փո-
խանակական յարաբերութիւնները կենդրօնացած էին լոկ զանա-
զան ցեղական կազմակերպութիւններում, տարբեր սերունդներին
պատկանող անձերին և ահա համաձայնութիւն կամ որևէ պայման
կապելու համար փոխանակական ու առևտրական գործողութիւն-
ների մէջ տնհրաժեշտ էր դուրս կորզել նորեկի մտքերը, ծանօթա-
նալ նրա մտադրութիւնների, հանգամանքների հետ, մի խօսքով՝
լուծ ծանօթանալ և հիմնովին ճանաչել նրան, ում հետ պէտք էր
գործ ունենալ: Կասկածը, թերահաւատութիւնը գէպի օտար ցե-
ղակիցը միշտ ստիպում էր արթուն և աշակուրջ լինել, մշակել էր
նախնական հիւրասիրութեան սովորոյթի մէջ որոշ ծէսեր, որոնք
պարտաւորեցուցիչ պահանջում էին երկար բանակցութիւններ
ու խօսակցութիւններ առևտրական գործառնութիւնները յաջո-
ղեցնելու նպատակով: Եւ ապա սիմբոլական գործողութիւններով,
ինչպէս օղի կամ գինի խմելով, փոխադարձ մի ծխամորջից ծխե-
լով և այլն, ամրապնդում և հաստատում էր համաձայնութիւնը,
իրրև հաշտութեան նշան:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Սարուխան.—Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում: (1860—1910) ա. հատոր—1912 թ. Թիֆլիս. 2 ռ. 50 կոպ.:

Պ. Սարուխանի այս աշխատութիւնը Ա—Ե, 480+105 երեսներից է բաղկացած: Գլուխների բովանդակութիւնից յետոյ գալիս է մի փոքր առաջաբան, ապա բուն աշխատութիւնը, հուսկ յետոյ 105 երեսից բաղկացած յաւելածը: Գործն ինքը մի արտատպութիւն է Արօր ամսագրից, ինչպէս հեղինակն է ասում:

Հայկական խնդրի մասին շատ աշխատութիւններ կան, թէ հայերէն և թէ օտար լեզուներով, վերջիններիս մէկ մասը նոյն իսկ հայ ընթերցողին ծանօթ:

Հայոց խնդրի աւելի ընդարձակ մի ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ է, որ հրատարակւէին և հայ վաւերագրերը: Դոցանից օգտւողներ եղել են, ճիշտ է, սակայն միշտ էլ հատուկ տեղեկութիւններ են, որ բաժին են եղել հայ ընթերցող հասարակութեանը: Այս էլ ասենք, որ Հայոց խնդրի մասին գրել առանց որ մարդ եւրոպական բոլոր աղբիւրներից կարողանար օգտւել, դա մի մեծ յանդգնութիւն կլինէր: Ինչպէս գործը ցոյց է տալիս, պ. Սարուխանը, տեղեակ ֆրանսերէնի, անգլիերէնի, աշխատել է իր գործի մէջ նաև օտար աղբիւրներից օգտւել, որոնց թւում նաև անգլիական Կապոյտ Գրքից (Blue Book):

Աղբիւրների մէջ, որոնցից հեղինակն օգտւել է, նորութիւն է ընթերցողի համար էջմիածնի կաթուղիկոսական դիւանից քաղած տեղեկութիւնները: Նոքա ցարդ հրատարակւած չեն եղել. բայց հեղինակի գրքից յայտնի չէ, թէ արդեօք անձամբ է օգտւել նրանից թէ ոչ: Առհասարակ մի մեծ պակասութիւն, որ նկատուում է պ. Սարուխանի աշխատութեան մէջ, մի կողմից այն է, որ աղբիւրների ցանկ չունի, միւս կողմից էլ որոշ տեղեկութիւններ յայտնի չեն, որտեղից են քաղւած, վերցրէք հէնց գրքի ա-

ռաջին գլուխը: Պ. Սարուխանը, թւի թէ, այդ բանը թողել է գըրքի երկրորդ հատորին:

Հայկական խնդրի ծագումն երկու հակամարտ—ամիրայութիւն և էսնաֆ—տարրերի մաքառումից սկսելով, գալիս հասնում է մինչի Խրիմի պատերազմն, ապա տալիս է համառօտ գծերով վերանորոգչական գործունէութիւնն այդ շրջանում, ազգային սահմանադրութեան ծագումն, նրա շուրջը կատարւած վէճերը: 1860—63-ի սահմանադրութիւններն ու տարբերութիւնքը. և այլն: Յաջորդ գլուխներում (4—12) տալիս է Երուսաղէմի, կաթողիկոսական, Պօլոսնիայի, Խրիմեանի և Վարժապետեանի պատրիարքութեան, երիտասարդ թիւրքերի առաջ գալու, հայ հարստահարութեանց պատկերները: 12—20 գլուխներում նախ շօշափում են թիւրքիայի ընդհանուր պետական խնդիրներ—սերբական պատերազմ, դեսպանաժողով Պօլսում, Օսմանեան սահմանադրութեան ծագումն ու հրատարակումը, և ապա հայկական հարստահարութիւններ, Ներսէս պատրիարքի դիմումներն անգլիական դեսպանին, զինուորագրութեան խնդիր և ազգային ժողովի գործունէութիւնը: Վերջում դրւում է ազգային սահմանադրութեան ծագման պատմութիւնն և հայ գործիչների նկարագիրը—Պալեան, Կրճիկեան, Ռուսինեան և այլն: Այս մասով վերջանում է աշխատութեան առաջին մասը:

Երկրորդ մասն սկսւում է Բալկանեան պատերազմում ռուսների աջողութեամբ և հայկական խնդրի նոր ընթացքով: Հեղինակն աշխատել է պատկերացնել այն ժամանակում տիրող երկու հոսանքների աշխարհահայեացքներն հայկական խնդրի լուծման դիմաց—ռուսասիրական և անգլոսիրական: Նկարագրւած են Բեռլինի ժողովին դիմելու համար հայերի կողմից ձեռնարկած միջոցներն ու պատուիրակներ զրկելը և հայկական խնդրի սնանկ լուծումը Սան Ստեֆանոյի 16-րդ յօդւածի Բեռլինի ժողովի 61-րդ յօդւածի փոխելով: Գրքի երկրորդ մասը սրանով էլ վերջանում է: Այնուհետև սկսւում է յաւելւածը, ուր զետեղւած է թիւրքահայոց ազգային սահմանադրութիւնն հայ և թիւրք (հայատառ) բնագրերով: Սրանով վերջանում է այս աշխատութեան առաջին հատորը:

Մի գրախօսական (bibliographie) քննադատութիւն չէ և չի էլ կարող լինել, ուստի և բաւականանում ենք այսքանով. միայն մի քանի խօսք կասենք գրքի գնի մասին:—Եթէ այս գիրքը նշանակւած է մեր ընթերցող հասարակութեան համար, մի հանգամանք, որ մասնանշում է գրքի շատ մատչելի լեզուն և արտայայտութեան պարզ ձևը, որ գրքի առաւելութիւններն են,

հապա ուրեմն նա շատ թանգ է—2 ր. 50 կոպ.: Այդ գիրքը թանգ է նաև այն պատճառով և այն էլ կրկնակի թանգ, որովհետև նա մի սոսկ արտատպութիւն է, իսկ արտատպութեան ժամանակ տպագրութեան ծախսը մի քանի անգամ պակասում է: Այդ գիրքը, որպէսզի տարածւի, պէտք էր, որ էժան լինէր:

Այդ գիրքը մի շատ լաւ ձեռնարկութիւն է՝ հայկական խնդրի համար, որ յենում է եւրոպական և մանաւանդ հայկական աղբիւրների վրայ: Ցանկալի էր, որ հեղինակն աշխատէր նախ այդ աղբիւրներն հրատարակել:

Ա.

Ա.—ԳԾ՝ Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները.

Ուսումնասիրութեան փորձ. Երևան, 1912.

Վերոյիշեալ գրքի հեղինակը փորձում է լրացնել այն մեծ պակասը, որ միշտ զգալի է եղել, երբ հարցը Տաճկա-Հայաստանի աշխարհագրական, մանաւանդ վիճակագրական, իրաւական ու տնտեսական դրութիւններին էր վերաբերում: Կարելի է ասել՝ ամբողջ հայկական հարցը, որ միշտ արծարծուել է թէ՛ հայ իրականութեան մէջ ի դէմս մամուլի և զանազան հասարակական կազմակերպութիւնների ու ընկերութիւնների և թէ՛ օտար իրականութեան մէջ ի դէմս դիպլոմատիայի ու եւրոպական հասարակական կարծիքի, հանապազ կաղել է, խարխափել է սոցիալ-տնտեսական տուեալների ու այդ ուղղութեամբ արւած ուսումնասիրութիւնների բացակայութեան պատճառով:

Ամբողջ կէս դար հայկական հարցի, տաճկահայ ժողովրդի ազատագրութեան շուրջը մոլեգնող հասարակական տարրերը մատը մատին չգարկեցին այդ երկրի հիմնական ուսումնասիրութեան համար և դեռ այսօր էլ, երբ հայկական հարցը վերստին նոր թափով հանդէս է եկել մեր իրականութեան մէջ, իբրև բալկանեան դէպքերի արձագանք, մենք անպատրաստ ու անգիտակ հնք մեր հոգացողութեան առարկայ դարձրած երկրի սոցեալ-տնտեսական դրութեան նկատմամբ: Այդ կողմից օտար ուսումնասիրողներն աւելի շատ բան են կատարել, քան թէ մենք:

Եւ ահա այժմ, յարմար ժամանակին, լոյս է տեսնում Աթոյի աշխատութիւնը, որը մեր գրականութեան մէջ մի լաւ երևոյթ է հանդիսանում իբրև Տաճկա-Հայաստանի սոցեալ-տնտեսական ուսումնասիրութեան հայ ձեռնարկողի փորձ:

Այն գործը, որ կատարել է Ադոն, իսկապէս պէտք է արուած լինէր հաւաքական ոյժերով, մի քանի մասնազէտներից կազմուած գիտական արշաւախմբի կողմից, որ ի հարկէ աւելի մեծ կշիռ կունենար և աւելի մեծ նշանակութիւն, գիտական մեծ արժէք կստանար: Իսկ մի անձն, յենուած իր անհատական ոյժերի վրայ, 2—3 ամիսների ընթացքում Ֆիզիկապէս անկարող կըլինէր, կատարել լրիւ ուսումնասիրութիւն, հաւաքել մանրամասն տեղեկութիւններ մի ընդարձակ երկրի մասին, որ կազմում են Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայէթները: Եւ այդ վերջին հանգամանքը խորապէս նկատուում է Ադոյի ներկայ հրկասիրութեան վրայ: Պ. Ադոյից չի կարելի աւելին պահանջել, քան նա տուել է իր ուսումնասիրութեան մէջ, որը բնականօրէն մեծ մասամբ թուոցիկ էսքիզներ է պարունակում լայնածաւալ նիւթերի ֆօնի վրայ: Ադոյի հրկը կարդացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ շնորհիւ իր բազմակողմանի հարուստ բովանդակութեան, ուր շօշափւում են այնպիսի հարցեր, առաջ են բերուած Տաճկա-Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութեան վերաբերեալ այնպիսի նիւթեր, որոնք, կարելի է ասել, առաջին անգամն են լոյս տեսնում հայ գրականութեան մէջ: Մեր առաջն են դըրուած բազմաթիւ վիճակագրական տեղեկութիւններ, իրաւական-վարչական նկարագիրներ, տնտեսական պայմաններ մի այնպիսի երկրի, որը մեզ համար terra incognita է եղել, ի հարկէ զժուար է պահանջել Ադոյից, և ամեն մի ուսումնասիրողից մանաւանդ Տաճկա-Հայաստանի նման երկրի նկատմամբ, որ կուտուրապէս ստոր աստիճանների վրայ է կանգնած, անպայման ճշգրիտ ստատիստիկա, միանգամայն անթերի տեղեկութիւններ, բայց և այնպէս ժողոված վիճակագրական և այլ նկարագրական տուեալները, ընդունելով յարաբերական չափով, որոշ պատկեր են տալիս մի ժողովրդի ու երկրի արդի կացութեան, և մօտաւոր ճշտութիւն են ներկայացնում գիտական ու հետազոտական տեսակէտից: Ահա թէ ինչու պ. Ադոյի աշխատութիւնը, չնայած իր կարճատե ճանապարհորդութեան ընթացքում բռնած ահապին տարածութեանը, հետևապէս և շատ անգամ թուոցիկ բնոյթ կրող հետազոտութիւններին, այնուամենայնիւ մի նորոյթ է հայ գրականութեան մէջ, արժանի խրախուսանքի և շնորհակալութեան:

Խ. Ս.

Коллекции Кавказского Музея, т. VI, ч. I. Автобиография Г. И. Радде; ч. II. Биография Г. И. Радде, составл. К. Ф. Ганомъ. 1912 г.

Կովկասեան թանգարանն սկսած 1899 թուից հրատարակում էր իւր վերատեսուչ Գուստաւ Բադդէի ղեկավարութեամբ ու խմբագրութեամբ բոլոր պահուած առարկաների նկարագիրը «Коллекции Кавказского Музея» (Die Sammlungen des Kaukasischen Museums) անուն կրող հատորներով: Բադդէն վախճանուեց 1903 թ. մարտի 2-ին և քնականաբար այդ մեծ գործը, որ բաղկանալու էր ընդամենն վեց հատորներից, և որոնցից արդէն լոյս էին տեսել 4 հատորները, կանգ առաւ: Լոյս չտեսան չորրորդ (Ազգագրութիւն) և վեցերորդ (թանգարանի շէնքը և այգին) հատորները նրանց հեղինակի մահուան պատճառով: Բադդէից մնացած թղթերում չգտնուեցին որեւէ նիւթ չորրորդ հատորի համար: Ինչ վերաբերում է վեցերորդին, Բադդէի թողած թղթերում երևան եկաւ նրա ինքնակենսագրութիւնը տակաւին չաւարտած, որ հաւանականօրէն պատրաստուած էր այդ հատորի համար: Բադդէի ինքնակենսագրութիւնը հասցրած է մինչև 1863 թ., այն է Կովկասի նրա գործունէութեան սկզբնական քայլերին:

Ահա այդ նիւթն է պարունակում ներկայիս հրատարակուած հատորը, որին կցորդած է նաև հանգուցեալ Բադդէի մանրամասն կենսագիրը, որ գրել է պ. Հաննս:

Բադդէն խիստ մեծ տեղ ունի գրաւած կովկասագիտութեան մէջ, որի անխոնջ ու վերին աստիճանի խոհուն և լուրջ մշակներից մէկն էր: Անընտհատ ճանապարհորդելով և ուսումնասիրելով Կովկասի բնութիւնն ու պատմութիւնը, նա կարողացաւ մի կողմից՝ ճոխացնել Կովկասեան թանգարանը և միւս կողմից՝ լոյս ընծայել այդ հետազոտութիւնները թէ՛ գրքերով և թէ՛ լրագրական յօդուածներով, որոնք սկսած 1854 թուականից մինչև 1902 թ. հասել են մի խոշոր քանակի, այն է 135 աշխատութիւնների:

Ներկայ հատորը, ինչպէս սովորաբար լինում են Կովկասեան թանգարանի հրատարակութիւնները, լոյս է ընծայած բաւական շքեղ տպագրութեամբ, զարդարուած մի քանի պատկերներով:

Խմբագրութեանս ստացած գրքերի մասին տեսնել մեր ընդերութեան ներկայ տարուայ տեղեկագրի մէջ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ի յիշատակ հայ գրերի 1500 ամեակի և հայկական տպագրութեան 400 ամեակի

Կ Ա Ջ Մ Ա Կ Ե Ր Պ Ե Լ Ո Ւ Է

Հայերէն հրատարակութիւնների ցուցահանդէս

որ պէտք է բացուի Թիֆլիսում 1913 թ. հոկտ. 6-ին և տևելու է մինչև նոյն ամսի 12-ը:

Այս առթիւ հրատարակուելու է նաև ուսահայ պարբերական ամբողջ մամուլի գրախօսութիւնը:

Ուստի Խորհուրդս խնդրում է պ. պ. հեղինակներին, հրատարակիչներին, տպարանատէրերին և ամեն մի հայի՝ ուղարկել Ընկերութեան հայերէն ամեն տեսակ հրատարակութիւններ, հայկական վիմատիպ պատկերներ և քարտէզներ:

Այն հրատարակութիւնները, որ կը նուիրուեն Ընկերութեան և կամ դրամով ձեռք կը բերուեն, ցուցահանդէսից յետոյ պիտի պահուեն Ազգագրական Ընկ. մատենադարանում, որ այդպիսով դառնալու է մի մնայուն յուշարձան հայ գրերի և տպագրութեան, իսկ սոսկ ցուցադրուելու նպատակով ստացուածները կը վերադարձուեն տէրերին:

Ամեն ինչ պէտք է ուղարկել այս հասցեով. Армянскому Этнографическому Обществу. Тифлисъ. կամ Société Ethnographique Armenien ne Tiflis (Caucase):

Խորհրդի նախագահ՝ Ա. Մելիք-Ազարեան
Անդամ-քարտուղար՝ Ե. Հալալյան

Տասն տարուց ի վեր կազմում եմ

Հայկական Արձանագրութիւնների Ժողովածու

CORPUS INSCRIPTIONUM ARMENICARUM

Ձարգարուած արձանագրութիւնների բազմաթիւ լուսանկարներով:

Ուստի խնդրում եմ ուղարկել ինձ արձանագրութիւնների լուսանկարներ, որոնց արժէքը ըստ պահանջման կը հատուցանեմ, կամ փոխարէնը լուսանկարներ կը տամ իմ կազմած ակբոններից:

Երուանդ Հալալյան

Հասցէ՝. Тифлисъ, Лермонтовская № 1.